

EÖTVÖZET VI.

Az Eötvös József Collegium és
az Eötvös Loránd Kollégium
VI. közös konferenciáján
elhangzott előadások

Javított kiadás

Szeged, 2019

Az Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati
a Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégiumának kiadványa

SZTE Eötvös Loránd Kollégium
6725 Szeged, Tisza Lajos krt. 103.
<http://www.eotvos.u-szeged.hu>

Szerkesztő:
Rózsa Katinka
Borítókép: Gera Imre
A kiadásért felel: Hunyadi Zsolt igazgató

Valamennyi tanulmány szakmai lektoráláson esett át.

ISBN 978-963-306-644-7
ISSN 2062-8439 (Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati)

A konferenciakötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából,
az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett
NTP-SZKOLL-17-0007 kódszámú pályázati támogatásból valósult meg.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

Nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep 4.

Tartalom

ELŐSZÓ.....	5
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEKCIÓK	
KONDACS FLÓRA <i>Az és diskurzusjelölőről az óvodások nyelvhasználatában.....</i>	7
HEGEDŰS GABRIELLA <i>A Saul fia a német online sajtóban – Jelentésképzésstratégiák vizsgálata német nyelvű cikkekben.....</i>	19
SITKEI DÓRA <i>Ugratás és ironia.....</i>	33
GY. MOLNÁR KADOSA <i>A könyvégetés nosztalgiaja: elnyomás és magaskultúra a sci-fi irodalomban.....</i>	51
ÁMÁN ILDIKÓ <i>A jogászképzés átalakulása Magyarországon 1848 és 1867 között.....</i>	63
GULYÁS MÁRTA <i>Két királynő – hasonló sorsok.....</i>	79
SZÜCS BERNADETT <i>A 25-26. dinasztia korából származó usébtik ikonográfiai és morfológiai jellemzői....</i>	89
KÁVAI ZSUZSANNA <i>Közösségi identitás szegedi szakkollégiumi környezetben.....</i>	101
LÉVAI TÜNDE <i>Emlékezeti teljesítmény vizsgálata látássérült és ép látású személyek körében.....</i>	117
BERCZELI-NEMCSÉNYI ALEX <i>Szocializmus Amerikában? – Szocializmus Amerikából?.....</i>	135

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZEKCIÓK

VARGA GYÖRGY

*Felértékelődő kapcsolatok? Kereskedelem és működőtőke-áramlás a visegrádi országok és az Európán kívüli világ között.....*149

PAPP SÁNDOR

*A hátrányos helyzetű területek lehatárolásának lehetőségei.....*163

GRAMA IZABELLA

*A pusztaföldvári terület földtani elemzése.....*175

ANTALICZ BALÁZS

*Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése.....*185

Kedves Olvasó!

Ismét eltelt egy év, ismét lezajlott az Eötvözet konferencia, idén ezúttal nagyobb volumenben, mint bármikor korábban. Hagyományunk, hogy a szegedi és a budapesti eötvösösök minden évben összejönnek egy hallgatói konferenciára, idén is tovább élt. Ezúttal is nagyon sok előadó képviseltette magát április 7 és 8-án, amikor a Szegedi Tudományegyetem Bolyai Intézetében „eötvöződött” a tudás, a kultúra és az elszántság. Az idei konferencián 48 előadó adott elő, az ők előadásaiából született jelen kötet.

Méltán lett ebben az évben a két nap alatt sokszor és sok helyen elhangzott „mi itt kultúrát őrzünk” mondat egyfajta szlogen. A muntidiszciplinaritás mint hagyományos európai érték, néhány éve immár a konferencia egyik fő értékének is tekinthető, így a tudományterületek nagy hányada képviseltette magát: irodalomtudomány, nyelvtudomány, gyógyszerészet, kémia, fizika, történelem, jog, társadalomtudomány, pszichológia, matematika, informatika, földrajz, földtudomány, biológia és sok más tudományterület kapott külön vagy összevont szekciót.

Jelen kötet – az előző évekhez hasonlóan – alapos szakmai lektoráláson esett át. Ennek célja az, hogy előadóinknak, akik között szép számmal vannak olyan hallgatók, akik „tudományos szárnyaikat bontogatják”, egyfajta szakmai segítséget nyújthassunk, hogy ezáltal is előrébb juthassanak a tudomány rögzös útján. Ezáltal igyekszünk őket a további tudományos munkájukban támogatni, annak folytatására biztatni őket, esetleg ahhoz útravalót adni.

Nem feledkezhetünk meg azokról az emberekről, szervezetekről, akik nélkül a konferencia nem jöhetett volna létre. Gondolunk itt elsősorban az előadókra és a szekcióelnökökre, akik odaadó szakmai munkájukkal megteremtették magát a konferenciát. Emellett viszont szeretnénk köszönetet mondani annak a mintegy 20 szervezőnek, akik a konferencia előtt szívüket-lelküket adták a rendezvénybe. Végül, de nem utolsó sorban fontosnak tartjuk megköszönni az Igazgatótanács és szponzoraink segítségét, akik nélkül a konferencia, és így jelen kötet soha nem jöhetett volna létre.

Azt kívánjuk a kedves Olvasónak, hogy fogadja ezt a kötetet akkora szeretettel, amekkorával a szerzők és a szervezők rajta dolgoztak.

Szeged, 2018. 05. 14.

Gules Christiana, Kovács Balázs és Vlocskó Bernadett
a konferencia szervezői

AZ ÉS DISKURZUSJELÖLŐRŐL AZ ÓVODÁSOK NYELVHASZNÁLATÁBAN

Kondacs Flóra
SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet alprogram

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék Fejlődéses és Neuropragmatikai Kutatócsoportjának szakmai segítségéért, illetve a Kurca-parti Óvodának a tesztalanyok biztosításáért.

1 Bevezetés

A 3–6 éves korú gyermekek nyelvhasználatára jellemző az összetett mondatok megjelenése, amelyekben kötőszóhalmozás figyelhető meg (Neuberger 2014). A gyermekek gyakran használt mondatfűző eleme az *és*. Az *és* egy olyan diskurzusszervező elem, amely a megnyilatkozásokban többféle funkcióban állhat. Németh T. (1996a) megállapította az *és* központi, magjelentését (Bell 1998), amely a hozzáadó, folytató szerep. Emellett a felnőttek nyelvhasználatát feltáró vizsgálatában további funkciók azonosíthatók, mint a magyarázó, a konklúziószoói, a témavisszatérő, a kérdésbevezető és a válaszelőző. Kiinduló hipotézisem az, hogy a gyermekek nyelvhasználatában az *és* diskurzusjelölő a hozzáadó, folytató funkció mellett megjelenik más szerepben is.

2 Elméleti áttekintés: A diskurzusjelölők tulajdonságai, a diskurzusjelölők és a relevanciaelmélet

A diskurzusjelölő terminus mellett számos megnevezés létezik (Dér 2009): pragmatikai kötőszó (Németh T. 1998), konnektor (Csűry 2005), modális partikula (Kiefer 1988). A különböző megnevezések más-más formai vagy

tartalmi jellemzőket emelnek ki. A diskurzusjelölők szófaji besorolása elég változatos, így az elnevezésben a funkcionális, pragmatikai kategóriát hangsúlyozó, „semleges” (Schirm 2011: 10) megnevezést használok (Kondacs 2016: 45).

A diskurzusjelölők olyan diskurzusszervező elemek, melyek diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Bruce Fraser (1999: 938) egy kéthelyiértékű viszony (S1 és S2) relációjában ábrázolja a diskurzusjelölőket (DJ), amelyben a funkciójuk az általuk bevezetett és a korábbi diskurzusrész kapcsolatának explicitté tétele, Fraser tehát az elemek textuális szerepét hangsúlyozza. A következő példában látszik, hogy a *pontosabban* diskurzusjelölő összekapcsolja S1 és S2 diskurzusrészt, a beszélő önjavítást, pontosítást végez használata által. Pl. *Megjöttek a szüleim (=S1), pontosabban (=DJ) az édesanyám (=S2)* (Schirm 2009: 307).

A diskurzusjelölők és a kötőszók elkülönítése során segítséget ad Rácz (1985: 78) megközelítése, amely szerint a kötőszók „mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására, illetőleg a közöttük levő szintaktikai viszony megjelölésére” alkalmasak, míg a diskurzusjelölők megnyilatkozásokat kapcsolnak össze, a propozicionális tartalmakat illesztik egymáshoz, és nem jelölnek mindig szintaktikai viszonyt (Schirm 2009: 307).

A relevanciaelméletben (Sperber/Wilson 1986) a diskurzusjelölők szerepe az, hogy segítsék a relevancia elvének teljesülését¹. A diskurzusszervező elemek a beszélőknek és a hallgatóknak is segítséget biztosítanak. A beszélőknek az információ rendezésében és a megnyilatkozásuk világos produkálásában, míg a hallgatóknak a diskurzus implikaturáinak

1 „Az emberi megismerőrendszer mindig a nagyobb relevanciával rendelkező információt fogja feldolgozni, ezzel párhuzamosan pedig törekszik arra, hogy az információ feldolgozása minél kevesebb erőfeszítést igényeljen” (Csépe/Győri/Ragó 2007).

megfelelő kikövetkeztetésében segítenek. Emellett vezetik a hallgatót az optimális relevancia² felé, és fenntartják a diskurzus koherenciáját.

A relevanciaelmélet (Zhao 2014: 2107–2108) szerint a diskurzusjelölők megkönnyítik a hallgatónak, hogy elérje az optimális kontextuális hatást a legkisebb feldolgozási erőfeszítéssel azáltal, hogy korlátozzák a hallgató megnyilatkozásának interpretációját az optimális relevancia felé. A hallgató végül eléri az optimális relevanciát, és a diskurzust koherens egésszé teszi. A diskurzusjelölők a diskurzus ragasztóanyagai, melyek a nyelvi szerkezet és a koherencia között jönnek létre.

A kohézió és a koherencia fogalma közötti különbséget Sanders és Canestrelli (2012: 201–202) a következőképpen írja le: a kohézió nem a szöveg tulajdonságaként jelenik meg. A kohéziós elemek explicit nyelvi jelek formájában segítségül szolgálnak ahhoz, hogy a hallgató és a beszélő a mentális reprezentációjában a koherenciát megszerkessze. A koherencia a mentális reprezentáció tulajdonságaként jelenik meg, a cél a koherens mentális reprezentáció létrehozása. A nyelvhasználók azáltal létesítenek koherenciát, hogy aktívan kapcsolnak különböző információs egységeket a szövegben. Sanders és Canestrelli megkülönböztetik a referenciális és a kapcsolati koherenciát. Az előbbin a kisebb nyelvi egységek azonos mentális referenshez kapcsolódását értik, míg a relációs (kapcsolati) koherenciában diskurzusszegmensek kapcsolódnak koherens kapcsolat által. A diskurzusjelölők tulajdonsága, hogy különféle koherenciarelációkat, azaz kognitív relációkat hordoznak – pl. additív, temporális³ –, melyek által biztosítottá válik a jelentésviszonyok kapcsolata két vagy több diskurzusszegmens között (Sanders/Canestrelli 2012: 210). Ebben a keretben az *és* additív relációt hordoz magában. Scholman, Evers–Vermeul, Sanders

2 „Abefogadószáma,figyelembevéeállapotát,képességeitescéljait,alehetőleg-relevánsabbinformációtkínálja,alehetőlegkisebbfeldolgozási erőfeszítésárán” (Csépe/Győri/Ragó 2007).

3 „The relation is temporal if the two segments are linked by their occurrence in he world or worlds being described. Temporal relations have an addition nature, but differ in that the segments contain two events that are ordered in time” (Scholman, Evers–Vermeul, Sanders 2016: 8).

(2016: 8) szerint „Additív a reláció, ha a szegmensek logikai konjunkcióval kapcsolódnak”. Azonban az emberi gondolkodás nemcsak logikai természetű, hanem induktív és heurisztikus is (Németh T. 1996a: 250), ezért kell a logikai additív viszonyhoz a pragmatikai hozzáadás, azaz a megnyilatkozás pragmatikai értékeinek összekapcsolása is.

3 A felhasznált korpusz jellemzői

A kutatáshoz saját gyűjtésű korpuszomat (Kondacs 2017) használtam fel, melyet egy Csongrád megyei óvodában rögzítettem 2016 őszén. 148 használható felvételt annotáltam, melyet 61 különböző beszélővel készítettem. A korpusz 70.310 szóból áll, a felvételek hossza 14 óra 48 perc. Az adatközlők egy kiscsoportból, két középső és két nagycsoportból kerültek ki. Életkoruk 2,9 és 6,9 év között van. Az adatrögzítés a csoportszobán kívül, egyesével történt. Az alkalmazott módszerem történetmesélés képek és hosszabb-rövidebb bábmesék segítségével. A felvételek átlagos hossza 4 és 7 perc között van. Célom egy diskurzusjelölőkkel teli gyermeknyelvi korpusz létrehozása volt. Az anyagban az és diskurzusjelölő 574-szer fordult elő a gyermekek nyelvhasználatában.

4 Eredmények bemutatása

Az és diskurzusjelölő mindhárom vizsgált korcsoportban legnagyobb arányban hozzáadó, folytató funkcióban volt megfigyelhető. Németh T. (1996b: 251) hozzáadó, folytató funkciójában a Sanders-féle temporális kognitív reláció is érzékelhető, melyet a példában megtalálható *és utána*, *és akkor* kollokációk ábrázolnak. Az állítások ugyanis időben is egymáshoz rendelték. Ha használjuk a diskurzusjelölők megállapítására vonatkozó cseretesztet⁴, az *és* a *továbbá*, az *emellett* elemekkel cserélhető ki, tehát igazolódik a hozzáadó funkció.

- (1) Gy: Egy gólya a békához tartott. Meglátott három békát, az egyik így szólt:
„Gyere, szállj le, sétálj át, sétáljunk át a vízparton.”

4 Knott (1996) nevéhez fűződik a behelyettesíthetőségi próba, mely megmutatja, hogy mely elemek és milyen módon (szinonimák, egymást kizárók, részlegesen felcserélhető, hiperonim-hiponim) cserélhetőek fel egymással.

F: Mhm.

Gy: *És átmentek a vízparton, és utána meglátott egy régi pecabotot meg egy asztalt. A gólya halászott egy halakat, és akkor azt megvacsorázták. Boldogan éltek, míg meg nem haltak.*

Megvizsgáltam azt is, hogy az *és* diskurzusjelölő a példasorban milyen beszédettsorozatokban⁵ fordul elő. A gyermek nyelvhasználatában az *és*, *és utána*, *és akkor* egy-egy állítás után, néhol két állítás között jelent meg. Ebből látható, hogy a hozzáadó, folytató funkció állítások között valósult meg.

Gyakori volt még az *és* kérdésbevezetőként is a vizsgált korosztályokban.

(2) F: *Nem azt fogjuk csinálni, mint múltkor, hanem meséket fogunk nézni, jó? a laptopon. És aztán utána arra kérlek majd, hogy figyelj a mesére, amit mutatok, és utána mondd el, amit láttál. Jó?*

Gy: *És Micimackósat nézünk?*

F: *Hát majd meglátjuk. Lesz benne mackó is. Jó? Olyan is lesz. (...)*

A példa beszédettsorozatra jellemző, hogy az *és* kérdés után jelenik meg, melyre az adatrögzítő egy válasz beszédettel reagált. A példa szemlélteti, hogy a kérdésbevezető funkciójú *és* kérdés beszédett előtt fordult elő.

Megakadásjelenségként⁶ (Gósy 2002) is gyakran megfigyelhető az *és* beszédtervezői funkcióban, azonban ezt a szerepkört nem tartom tipikus diskurzusjelölői funkciónak, mivel ilyenkor a diskurzusjelölőnek nincs textuális funkciója (Fraser 1999), tehát nem teszi explicitté a két diskurzusrész kapcsolatát, hanem használatával a beszélő saját kognitív zavarát leplezi

5 Minden diskurzusban szereplő megnyilatkozás illokúciós értékkel rendelkezik, ezáltal ezek beszédettek sorozataiként is értelmezhetőek. Egy diskurzus rendelkezik szemantikai és pragmatikai koherenciával is. A pragmatikai koherenciában a beszédettek egymáshoz kapcsolódását a pragmatikai, illokúciós kötőszók (Dijk 1977: 86, Searle/Vanderveken 1985: 3) jelzik.

6 „A spontán beszédben fellépő bizonytalanságok és hibák gyűjtőfogalma” (Gósy 2002: 193).

(Kondacs 2017). A 3–6 éves korosztály jellemző diszharmonias jelensége az ismétlés (Horváth 2006: 139), amely a következő példában is látszik:

(3) F: Gondold át, és most próbálj nekem egy mesét elmondani. Mi történik a gólyával, meg a békával?

Gy: A békát megeszi a gólya, és utána meg a gólya jól lakott, utána még elmegy a tavacskába, és még és és még borongó felhők jönnek, és a kecskebékák elmennek, és megtalálja a gólya, fölfalja, és utána meg elköltözik Afrikába, ahol meleg van.

A beszédettsorozatok mutatják, hogy az *és utána* kollokáció után ugyanahhoz a témához kapcsolódó állítások sora következik, az *és még és és még* hezitáló funkciójú elemekhez pedig egy állítás kapcsolódik. A további ések is állításokhoz, vagy ugyanahhoz a témához kapcsolódó állítások sorához illeszkednek.

Az *és* diskurzusszervező elem szóátadást követő szóátvevő funkcióban is megjelent.

(4) F: És mit csinált? Lefeküdt és?

Gy: És ezt csinálta: horkoló hang.

A beszédettsorozatok felírása után látszik, hogy a felnőtt beszélő nyelvhasználatában egy kérdés előtt és egy kérdés után is előfordulhat a vizsgált elem, míg a gyermek nyelvhasználatában egy válasz előtt állt az *és* elem.

A korpuszban mindössze egyszer fordult elő következtető (5) szerepben a vizsgált elem.

(5) F: Igen. Oh. (.) Na hát jól van. Hát majd hátha lesz gombolyag, és akkor játszik vele a cica is. Na most..

Gy: (mostnál beleszól) de már nagyra nőtt

F: Igen?

Gy: Mhm. És azért nem játszik már gombolyaggal.

A hozzájuk kapcsolódó beszédettsorozatok mutatják, hogy a (5) példában a felnőtt beszélő beszédettsorozatában állítások jelennek meg, az *és akkor* kollokációt is állítások között találjuk meg, a kisgyermek azonban az új téma felvetését meggátolja, mivel az eredeti témához visszatérő állítást

tesz (az adatközlő szavába vágva). Ezután a felnőtt kérdés beszédettétére a gyermek egy választ ad, majd az *és* elem után egy magyarázatot ad az eredeti témavisszatérő állításhoz.

Összefoglalva a kétféle elemzést látszik, hogy az *és*-állítás beszédettetsorozat kapcsolatában az *és* hozzáadó, folytató szerepben állhat, *és*-kérdés sorozatban kérdésbevezetőként, *és*-egy magyarázat kapcsolatában következtető, míg *és*-válasz sorozatban szóátvevő funkcióban szerepel az *és*. A beszédettetsorozatok vizsgálata mellett azonban érdekes lehet még az *és* beszélgetésben betöltött pozíciója is, melyet a következő fejezetben mutatok be.

5 A diskurzusjelölők pozíciója a fordulókonstruktív egységben

A társalgáselemzők szerint a beszélgetés egy olyan interakcióba ágyazott, strukturálisan szervezett folyamat (*talk-in-interaction*), melynek során a beszélgetőpartnerek szituációkat hoznak létre (vö. Iványi 2001, Kondacs 2016: 52). A forduló a társalgás legkisebb egysége, amely a diskurzusban részt vevő egyik beszélő megszólalásától a beszélőváltásig tart. (Sacks et al. 1974). Minden fordulónak legalább egy cselekvést kell tartalmaznia (Schegloff 2007). A forduló minimális egysége a fordulókonstruktív egység (*turn-constructive unit*, TCU). Ez már tartalmaz egy cselekvést, illetve minden egység az a fordulóban, amely egy cselekvést tartalmaz (Sacks et al. 1974; Schegloff 2007). Mivel a fordulók fordulókonstruktív egységekből épülnek fel, így a társalgás legkisebb egységét vettem alapul a diskurzusjelölők elhelyezkedésének pontos megállapításához. Amikor TCU-val végrehajtott cselekvés beazonosítható, pragmatikai lezárási pontokról beszélhetünk (Németh 2014).

Az *és* diskurzusjelölő a gyermeknyelvben 99,8 %-ban, azaz 573 előfordulással fordulókonstruktív egység elején volt megfigyelhető. Ezt szemlélteti a (6) és (7) példa. Ha azonban a felnőtt nyelvhasználó megnyilatkozásában az *és* pozícióját nézzük, akkor látható a (6) példában, hogy a vizsgált elem a fordulókonstruktív egység végén fordult elő (*Megvigasztalta és?*).

(6) F: *Megvigasztalta és?*

Gy: *És utána semmi nem volt.*

(7) F: Na jön a következő mese. Mit láttál? Mi történt?

Gy: Hmm a kislány húzta a hópehelyt, és elment, és jött helyette egy pillangó, és felszállt az orrára.

Az és diskurzusszervező elem csupán egy esetben jelent meg a gyermekek spontán beszédében önálló fordulókonstruktív egységet alkotva ((8) példa), amikor is szóátadó funkcióban állt.

(8) F: Ha mesélni kéne akkor, egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy szép margarétavirág. Folytasd légy szíves.

Gy: És jött egy pillangó. Kiszívta a pollent. Utána jött egy leány. Kiszedte a virágot.

F: És?

Gy: És?

F: Boldogan éltek, míg meg nem haltak, ugye?

A következő ábra az és diskurzusjelölő fordulókonstruktív egységben betöltött helyzetét mutatja be. Fordulókonstruktív egység elején 573 előfordulással, azaz 99,8 %-ban jelent meg, míg önálló fordulókonstruktív egységet alkotva egyszer volt adatolható, 0,2 %-kal.

Megfigyelhető tehát, hogy az és fordulókonstruktív egység elején hozzátoldó, szóátvevő, kérdésbevezető, ellentétes és következtető funkcióban jelent meg, míg önálló fordulókonstruktív egységként szóátadó funkcióban szerepelt.

6 Összegzés

Az és diskurzusszervező elem használata által a hallgatók képesek elérni a relevanciát (Sperber/Wilson 1986), tehát a címzettnek megragadható a megnyilatkozás lehető legrelevánsabb információja a lehető legkisebb feldolgozási erőfeszítés árán (Csépe/Győri/Ragó 2007).

A Németh T. (1996a) felnőtt nyelvhasználók spontán beszédében megállapított hozzáadó, folytatató központi jelentése a legkiemelkedőbb használati kör (kb. 80 %) a gyermekek spontán beszédében is. Azonban emellett megjelent még az és kérdésbevezető, szóátvevő, szóátadó funkcióban is, és mindössze egyszer volt megfigyelhető következtető szerepben. A felnőtt

nyelvhasználók spontán beszédében megfigyelt témavisszatérő, konklúziószoói, válaszjelölő és kérdésbevezető használat azonban nem volt adatolható az óvodásoknál. Megfigyelhető volt, hogy az óvodások az *és* diskurzusszervező elemet kollokációban használták. Pl. *F: Na mi történt? / Gy: Hát a nyusz nyuszi a farkasba dobta a sok pizsamát, és akkó és akkó fájt neki.* Ez a 3–6 éves korosztály nyelvhasználatára jellemző mondatösszefűzési forma.

A kutatás után a gyermeknyelvi és diskurzusjelölőről megállapítható néhány összefüggés a fordulókonstrukciós egységben betöltött pozíció, a beszédített és az ott megjelent funkciók között. Az *és* fordulókonstrukciós egység elején, állítás beszédített előtt hozzáadó, szóátvevő, következtető és ellentétes funkciókban állt. Szintén fordulókonstrukciós egység elején, kérdés beszédített előtt kérdésbevezető szerepben figyelhető meg az *és* elem. Önálló fordulókonstrukciós egységet alkotva, egyazon megnyilatkozáson belüli közvetlen beszédített nélkül szóátadó funkcióban is megjelent.

A kutatásom által az egyik leggyakoribb koherenciateremtő gyermeknyelvi diskurzusszervező elem szerepéről kaptunk átfogóbb képet.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A TANULMÁNY AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-
ÚNKP-16-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

Irodalomjegyzék

- Bell, D. M. (1998). Cancellative discourse markers: a core/periphery approach. *Pragmatics*, 8(4), 515–541.
- Csépe, V., Győri M. & Ragó A. (2007). *Általános pszichológia* (Vol. 1–3.) Budapest: Osiris.
- Csűry, I. (2005). Kis könyv a konnektorokról, *Officina Textologica*, 13, Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Dér, Cs. I. (2009). Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler B., Tátrai Sz. (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusbán*. (pp. 293–303). Budapest: Tinta.
- Dijk, T. A. V. (1977). *Text and context. Exploration into the semantics and pragmatics of discourse*. London, New York: Longman.
- Fraser, B. (1999). What are discourse markers? *Journal of Pragmatics*, 31, (pp. 931–952).

- Gósy, M. (2002). A megakadás-jelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr*, 126(2), (pp. 192–204).
- Horváth, V. (2006). A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. *Beszéd kutatás*, (pp. 134–146).
- Iványi, Zs. (2001). A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr*, 125(1), (pp. 74–93).
- Kiefer, F. (1988). Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica*, 38, (pp. 107–125).
- Knott, A. (1996). *A data-driven methodology for motivating set of coherence relations*. Disszertáció. Elérhető: <http://www.cs.otago.ac.nz/staffpriv/alik/papers/thesis.pdf> – 2017. június 21.
- Kondacs, F. (2016). A hát diskurzusjelölőről az óvodai diskurzusokban. In: Váradi, T. (szerk.) *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből. X. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*, (pp. 45–58). Elérhető: http://www.nytud.hu/alknyelvdok16/proceedings/Kondacs_Flora.pdf – 2017. június 21.
- Kondacs, F. (2017). Az óvodások megnyilatkozásairól az izé kapcsán. Előadás a XI. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián, 2017. február 3., Budapest.
- Németh T., E. (1996a). Az és kötőszó pragmatikai funkciójáról. In: Mészáros E. (szerk.) *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. (249–253). Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Németh, T. E. (1996b). A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések*, 142. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh T., E. (1998). A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv*, 94, (pp. 324–331).
- Németh, Zs. (2014). Javítási műveletek jelöltségi hipotézise. *Jelentés és Nyelvhasználat*, 1, (pp. 29–54). Elérhető: <http://www.jeny.szte.hu/jeny/images/issues/2014/JENY-2014-NemethZs.pdf> – 2015. június 21.]
- Neuberger, T. (2014). *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. Elérhető: http://www.eltereader.hu/media/2014/12/NT_A_spontan_beszed_sajatossagai_gyermekkorban_READER.pdf – 2017. május 15.
- Rácz, E. (1985). *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Sacks, H., E. A. Schegloff & G. Jefferson (1974). A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language*, 50(4), (pp. 696–735).

- Sanders, T. J. M. & A. R. Canestrelli (2012). The prosecuting of pragmatic information in discourse. In: H. Schmid (szerk.) *Cognitive Pragmatics*. (201–232). Göttingen: de Gruyter.
- Schachter, S., N. Christenfeld, B. Ravina & F. Bilous (1991). Speech disfluency and structure of knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, (pp. 362–367).
- Schegloff, E. A. (2007). *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm, A. (2009). Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: Keszler B. & Tátrai Sz. (szerk.) *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. (pp. 304–311). Budapest: Tinta.
- Schirm, A. (2011). *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és szinkrón státusa alapján*. Disszertáció. Elérhető: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf – 2017. június 21.
- Scholman, M. C. J., J. Evers-Vermeul & T. J. M. Sanders (2016). Categories of coherence relations in discourse annotation. *Dialogue & Discourse*, 7(2), (pp. 1–28).
- Searle, J. R. & D. Vanderveken (1985). *Foundations of illocutionary logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, D. & D. Wilson (1986). *Relevance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zhao, H. (2014). The textual function of discourse markers under the framework of relevance theory. *Theory and Practice in Language Studies*, 4(10), (pp. 2105–2113).

A SAUL FIA A NÉMET ONLINE SAJTÓBAN – JELENTÉSKÉPZÉSI STRATÉGIÁK VIZSGÁLATA NÉMET NYELVŰ CIKKEKBEN

Hegedűs Gabriella
SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék

1 Bevezetés

A *Saul fia* című magyar film 2015-ben a Cannes-i Filmfesztivál zsűrijének nagydíját, 2016-ban pedig a legjobb idegen nyelvű filmért járó Oscar-díjat nyerte el. A filmről a nemzetközi sajtó is számos cikket közölt, köztük német online médiumok is. A dolgozat témájául e német nyelvű anyagok szolgálnak, a 2015. május 15-e és a 2016. március 24-e közötti időszakból tizenkét cikket foglal magában az elemzés korpusza. Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy az írásokban tetten érhető-e a szerzők és médiumok szándéka, valamint, hogy milyen jelentéseket társítanak a cikkek szövegei a mozifilmhez, a rendezőhöz és stábjához, valamint a holokauszthoz. A cikkeket a jelentésképzési stratégiák és jelentésfajták szempontjából elemzi, majd a diskurzuselemzés keretén belül értelmezi a tanulmány.

2 A diskurzuselemzés fogalma

A diskurzuselemzés egy, a társadalomtudományok közé tartozó interdiszciplináris tudományág. Az etnometodológiai konverzációelemzés alapjain nyugvó, nyelvészeti és szociológiai jellegű diskurzusanalízis tárgya a német nyelvterületen főként a beszélt nyelvi szöveg, míg az angol nyelvű szövegnyelvészet írott nyelvi szövegek elemzésével is foglalkozik (Boronkai 2009: 42).

A diskurzus a legtöbb esetben olyan szövegek, illetve megnyilatkozások összességéből áll, amelyek tartalmilag ugyanazt a témát járják körül. Módszertani megközelítése szerint a diskurzus egy adott téma

szempontjából, közös pragmatikai jellemzők alapján meghatározott konstrukció (Vargáné Drewnowska 2015: 52). Az itt elemzett cikkek például a *Saul fia* című filmről szóló diskurzus részét képezik.

A diskurzusnak, mely esetünkben a filmről szóló cikkeket közlő online médiumok, vannak létrehozói és fogyasztói. Fairclough (1995: 49), a kritikai diskurzuselemzés képviselője szerint e két szereplő között nagy távolság van. A diskurzus létrehozói megalkotják az ideális fogyasztót, akit üzeneteikkel megcélozhatnak. Így gyakorolnak hatalmat a kibocsátók a fogyasztók felett. Az elemzés során jelentőséget nyer, hogy kinek a szemszögéből mutatják be az adott témát, mely szempontokat mellőzik vagy emelik ki, milyen társadalmi rétegből származnak a hír szereplői, vagy hogy milyen kapcsolatokat mutatnak be egy-egy sajtóanyagban.

3 Jelentésfajták

3.1 A konvencionális (deskriptív) jelentés

Konvencionális jelentés alatt olyan jelentéseket értünk, melyek az anyanyelvi beszélők számára hagyományosan ismertek, nem változnak attól függően, hogy mely szituációban használják őket (Nemesi 2011a: 182). A jelentéselmélet ezen részével a szemantika foglalkozik. A nyelvi jelentést a nyelvi rendszer egyik összetevőjeként vizsgálja, együttesen a grammatikával és a nyelvi rendszer hierarchiájának szintjeivel (Szende 1996: 8).

3.2 A konnotációs jelentés

A konvencionális (deskriptív) jelentés mellett megkülönböztethetünk a lexikális jelentésre vonatkozóan egy érzelmi-értékelő összetevőt is, ez a konnotáció¹. A konnotáció olyan asszociációkra vonatkozik, melyeket a nyelvi jelek idéznek elő a befogadóban. Ezeket az érzelmi-értékelő tartalmakat meghatározza szociokulturális beágyazottságuk (Nemesi 2011a: 185). Ennek a jelentéstípusnak a vizsgálatával leírható a befogadó kapcsolata a világgal (Péter 1991: 53). A nyelvi értékelésnek Péter Mihály (1991: 55–6) öt tényezőjét különbözteti meg: az értékelés szubjektumát,

1 A konnotáció mindmáig vitatott fogalom a nyelvtudományban, találkozhatunk szemiotikai, pszicholingvisztikai és nyelvészeti megközelítéseivel is (Péter 1991: 49).

jellegét, alapját, objektumát és tárgyát. Ez alapján megállapítható, hogy „X szubjektum W normához képest jónak/rossznak tartja Y objektumot annak Z sajátossága alapján”.

Nemesi (2011a: 186) Péter Mihály munkája (1991) alapján osztályokat állít fel az érzelmi-értékelő tartalmak vizsgálatára. Az első csoportba az érzelemfogalmakat jelölő szavak kerültek, mint például *utál, szerelem, mérges* stb. A második csoportot az értékelő-minősítő szavak alkotják. Ide tartoznak az általánosan értékelő szavak (pl. *jó/rossz*), a konkrét értékelést kifejező szavak (pl. *akaratos, szerény*) és az ellentétes értékelő szó párok (pl. *takarékos* és *megszorító költségvetés*). A konnotáció ezenkívül szemantikai kapcsolódásokban (pl. *melegágy* mint mezőgazdasági fogalom, de *a terrorizmus melegágya*) vagy akár derivációs morféimákban (pl. *olvasgat, pártocsk*) is megnyilvánulhat (Nemesi 2011a: 187).

3.3 Előfeltevések

A harmadik jelentésfajta, amelyről szót kell ejtenünk, az előfeltevés (vagy más néven preszuppozíció). A mondatok azontúl, hogy rendelkeznek egy közvetlen jelentéssel, kijelentésként is értelmezhetők, mert megtalálható bennük az az implicit tartalom, melynek köszönhetően kétségek nélkül elhisszük róluk, hogy igazak. Másképpen fogalmazva: a preszuppozíció az a feltétel, melynek teljesülése esetén igazságértékkel illethetünk egy propozíciót (Nemesi 2011a: 188). Kiefer (2007: 342) szerint előfeltevése csak a mondatoknak lehet, szavaknak, szó szerkezeteknek nem. Ugyanakkor ezekben a mondatokban mindig megtalálható egy preszuppozíciós szerkezet (szó vagy szó szerkezet), mely az előfeltételeket indukálja.

A cikkek megnyilatkozásainak vizsgálatához a Kiefer (2007: 347–355), Nemesi (2011a: 188–9) és Jakusné Harnos (2002: 148–150) által megkülönböztetett preszuppozíciós szerkezetek kategóriái szolgáltak alapul².

2 Jakusné Harnos tanulmányában (2002: 148) a preszuppozíciós szerkezetek fajtaínak felsorolásakor az előfeltevések terminus helyett a pragmatikai előfeltevések fogalmát használja. Kiefer (1983: 44) és Síklaki (1994: 106) nyomán pragmatikai előfeltevéseknek a továbbiakban az implikátumokat fogjuk nevezni.

3.4 Az implikátúra

Ahogy az a mindennapi kommunikációban is tapasztalhatjuk, az egyes megnyilatkozásoknak lehet átvitt jelentésük is. Hogy ez a denotatívától eltérő jelentés érvényesüljön, szükséges, hogy a beszélő és a hallgató egy közös ismereti rendszerrel rendelkezzen, melyben az adott megnyilatkozás a beszélő szándékának megfelelően a befogadó által is értelmezhető. Kiefer szerint azonban az előfeltevések a denotatív oldalról, illetve az implikátúrák (sugallt jelentések) nem állnak ellentétben egymással. Voltaképpen egy dologról beszélünk: a szemantikai szempontból értelmezhető előfeltevések funkciója a pragmatikai előfeltevés, vagyis az implikátúra. Szemantikai értelemben tehát a mondatok előfeltevéseit vizsgáljuk, míg a pragmatikai megközelítés a beszélő szándékát írja le (Kiefer 1983: 51).

Azokat a pragmatikai elveket, melyek betartásával a kommunikáció célja elérhető, Paul Grice terminusa alapján társalgási maximáknak hívjuk. Ezen elvek, valamint az együttműködési alapelv betartásával tudjuk növelni az információcsere hatékonyságát. Grice kooperációs maximái a következők: a mennyiség, a minőség, a viszony/relevancia és a mód elve (Nemesi 2011b: 132–3).

Az elemzés során az itt tárgyalt négy jelentésfajta (deskriptív jelentések, konnotáció, előfeltevések, implikátumok) jellemzői alapján fogjuk besorolni a *Saul fiáról* készült német nyelvű cikkek megnyilatkozásait. Segítségükkel meg tudjuk határozni, hogy a diskurzus egyegy szereplőjére vagy más tényezőjére vonatkozóan milyen típusú tartalmakkal találkozhatunk a cikkekben, és hogy milyen stratégiát követnek a szövegek szerzői annak érdekében, hogy az általuk leírtakról meggyőzzék az olvasót.

Nemesi (2011a: 193) szerint, ha az explicit mondanivaló pozitív vagy negatív konnotálással, előfeltételezéssel és implikálással bővül, akkor azt stratégiának is tekinthetjük. Így tehát minden jelentéstípus kategóriáján belül elkülöníthető egy pozitív és egy negatív csoport. A pozitív megnyilatkozások jellemzően a szöveg alkotójának szimpatikus szereplőkről, szervezetekről, ideológiákról születnek, míg az ellentétes eszmék, történetek és személyek a negatív tartományba sorolandók.

4 A dolgozat hipotézisei és elemzés szempontjai

A dolgozat egyik hipotézise az, hogy a holokaust a történelemben kategóriára vonatkozóan találjuk majd a legtöbb konnotációs jelentést. Feltételezem azt is, hogy a holokausztra mint történelmi eseményre és a film eseményeire vonatkozó részek inkább a negatív, míg a rendezőhöz és a film stábjához, valamint a filmhez tartozóak inkább pozitív jelentésekkel bírnak.

A szempontok kidolgozásához a Nemesi által is definiált jelentésfajták rendszerét hívtam segítségül. A cikkekben a négy jelentéskategória alapján kerestem megnyilatkozásokat. Az elemzésben az egyes jelentéstípusokhoz tartozó megnyilatkozásokat, amennyiben lehetséges volt, a pozitív vagy a negatív oldalra soroltam. Néhány esetben egy-egy megnyilatkozás több jelentéstípusba is besorolhatónak tűnt, ilyenkor a kontextus alapján legvalószínűbbnek tűnő kategóriára esett a választásom. Például az *Ungewöhnlicher KZ-Film aus Ungarn gewinnt Oscar* [Egy koncentrációs táborokról szóló, rendkívüli magyar film nyerte az Oscart] című cikkben szereplő *Regielegende* [rendezőlegenda] szót a pozitív előfeltevések csoportjába soroltam, mert az Tarr Béla munkásságára utalt, aki mellett Nemes Jeles László, a *Saul fia* rendezője sokáig dolgozott, de a *rendezőlegenda* akár deskriptív jelentésként is értelmezhető.

A megnyilatkozásokat továbbá tartalom szerint a következő négy csoportba osztottam: a) holokaust a történelemben, b) holokaust a filmben, c) a rendező és a film stábj, d) a film. Az előbb említett *rendezőlegenda* szó tehát a rendező és a film stábjával kapcsolatos megnyilatkozásra vonatkozó pozitív előfeltevés.

Az első két kategória nagyon közel áll egymáshoz, hiszen a második esetben egy olyan film eseményeiről van szó, amely a holokausztról mint történelmi eseményről szól. A két csoport elkülönítésére véleményem szerint azért van szükség, mert a kritikai diskurzuselemzés szempontjából lényeges az is, ki hozta létre a vizsgált tartalmat. Az írásokba került információkat és azok sorrendjét, valamint azt, hogy a film eseményei közül mi jelenik meg a cikkben, az újságíró és a kibocsátó médium határozta meg. A filmmel kapcsolatos döntéseket azonban az alkotók hozták meg. A két tartalomra vonatkozó megnyilatkozásokat is ennek megfelelően különböz-

tettem meg: a filmtől független történelmi eseményeket az első csoportba, míg a film eseményeit tárgyaló, valamint az ezeken keresztül megjelenő holokausz-t-megnyilatkozásokat a második csoportba soroltam. A harmadik csoportban találhatóak a rendezővel és a film stábjával, a negyedikben pedig csak a filmmel kapcsolatos megnyilatkozások.

5 Elemzés

5.1 A korpusz

Jelen dolgozat tizenkét cikk elemzését tartalmazza, melyek 2015. május 15-e és 2016. március 24-e között jelentek meg német online újságok oldalain. A következő oldalon található 1. táblázatból látható, hogy két cikk kivételével minden írás más-más sajtóorgánumból származik. A *Saul fia* című filmről szóló diskurzus elemzése szempontjából fontosnak tartottam, hogy a szövegek változatos helyekről kerüljenek a korpuszba. A médiumok listáján nagyobb és kisebb német oldalak is szerepelnek: a *Spiegel*, a *Die Welt*, a *Frankfurter Allgemeine*, a *Süddeutsche Zeitung*, a *Stern*, a *Tagesspiegel*, a *Zeit*, az *Euronews*, valamint a *Critic*, a *Frankfurter Rundschau* és az *epd Film*.

Fontos szempont volt az is, hogy többféle műfajú cikk legyen a vizsgált anyagok között. Tudósítás, kritika, interjú, illetve hír egyaránt megtalálható a korpuszban. Mivel e dolgozatban nem a műfajiságból eredő eltéréseket vagy hasonlóságokat szeretném elemezni, a vizsgálat során ez nem is képez külön szempontot. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az elemzett megnyilatkozások jellege és bizonyos jelentéstípusok gyakorisága gyakran összefüggésben van az adott írás műfajával. Egy hír esetében például várhatóan több elemet találunk a deskriptív jelentések, mint a konnotáció kategóriájában. A példák száma egy műfajából is fakadóan hosszabb cikk esetében magasabb, tehát több példát nyerhetünk egyes jelentésfajtákra mondjuk egy ötoldalas interjúból, mint egy féloldalas hírből.

Az elemzéshez azért választottam kizárólag német nyelvű cikkeket, mert a film a holokausz-témáját dolgozza fel, amely a német történelem és emlékezet szerves részét képezi, így a *Saul fiára* érkezett német reakciók érdekes vizsgálati szempontot kínáltak.

A Saul fia...

1. táblázat: Az elemzéshez használt korpusz

Cím	Műfaj	Médium	Megjelenés dátuma
1. Hör auf den Horror	tudósítás	spiegel.de	2015.05.15.
2. Son of Saul	kritika	critic.de	2015.05.15.
3. „Deutsche Verleiher meinen meinen Holocaust-Film“	interjú	welt.de	2015.05.26.
4. Kritik zu Son of Saul	kritika	epd-film.de	2016.02.25.
5. Ungewöhnlicher KZ-Film aus Ungarn gewinnt Oscar	hír	stern.de (dpa)	2016.02.29.
6. „Son of Saul” – Ungarische Produktion gewinnt Auslands-Oscar	hír	de.euronews.com	2016.02.29.
7. Eine primitive Art des Widerstands	interjú	faz.net (Frankfurter Allgemeine)	2016.03.08.
8. Flüstern und Schreie	kritika	tagesspiegel.de	2016.03.09.
9. Pornografie des Schmerzes	kritika	sueddeutsche.de (Süddeutsche Zeitung)	2016.03.09.
10. Klänge im Chaos des Grauens	kritika	fr-online.de (Frankfurter Rundschau)	2016.03.09.
11. Mit mörderischer Hektik	kritika	spiegel.de	2016.03.10.
12. Zum Gaffen gezwungen	kritika	zeit.de	2016.03.24.

5.2 A cikkek elemzése

5.2.1 A holokauszt a történelemben

A holokausztra vonatkozóan természetesen kevés pozitív jelentéssel találkoztam az elemzés során. Néhány kivételt azonban mégis találhatunk a cikkekben: *im einstigen deutschen Vernichtungslager* [az egykori német megsemmisítő táborban] megnyilatkozás negatív voltát, úgy gondolom, az *egykori* melléknév felülírja, tehát egy már nem létező negatív dolgot most már pozitív eredményként értékelhetünk. Ugyanígy a pozitív csoportba soroltam az *Überleben* [túlélés] és a *mit Überlebenden* [túlélőkkel], valamint a *Rettung* [mentés] deskriptív jelentéssel bíró kifejezéseket.

Bár negatív jelentésekből sokkal többet találhatunk a szövegekben, mégis látni fogjuk, hogy a film eseményei kategóriához képest itt sokkal kevesebb példát jegyezhetünk fel.

A negatív deskriptív jelentéseken belül több kifejezés is vonatkozik a koncentrációs táborokra: *Vernichtungslager* [megsemmisítő tábor], *Gaskammern* [gázkamrák], *KZ* [koncentrációs tábor]. A zsidó emberek elfogásával és

tábori sorsával kapcsolatban például a következő megnyilatkozások találhatók a cikkekben (a német eredetiben található zárójeles kifejezések az egyértelműsítést szolgálják): *Judenvernichtung* [a zsidók megsemmisítése], *getötet werden* [megölték], *Töten* [megölés], *(sie) haben Vorfahren verloren* [felmenőket elvesztettek], *Massenmord* [tömeggyilkosság].

A konnotált kifejezések között vannak általános és konkrét értékelést tartalmazó megnyilatkozások és érzelemfogalmat jelölő szavak is (kiemelések tőlem – H.G.): *der schlimmste* [a legrosszabb], *das alles erstickende Schweigen* [a mindent **elfojtó** hallgatás], *qualvoll* [gyötrelmes], *schwarze Sonne* [**fekete** nap], *(sie) seien alle tot* [mind **halottak**], *Beklemmung* [szorongás], *an die unfassbare Gewalt* [a **felfoghatatlan** erőszakra], *problematisch* [problemátikus].

5.2.2 A holokauszta a filmekben

A cikkek nagy részét tekintve ez a kategória tartalmazza a legtöbb megnyilatkozást. Az itt található példák ugyancsak utalnak a holokausztra, de annak inkább a film által megjelenített részeire. Azoknál a cikkeknél, ahol ebben a kategóriában kevés példát találunk, a film eseményeinek bemutatása nem kap fontos szerepet. A „*Son of Saul*” – *Ungarische Produktion gewinnt Auslands-Oscar* [Saul fia – Egy magyar produkció nyerte a legjobb külföldi filmnek járó Oscart] című hírről gondolhatnánk, hogy műfajából adódó tömörsége miatt nem részletezi a koncentrációs táborban zajló filmbéli eseményeket. Ezzel szemben az *Ungewöhnlicher KZ-Film aus Ungarn gewinnt Oscar* [Egy koncentrációs táborokról szóló, rendkívüli magyar film nyerte az Oscart] című hír elég sok ilyen megnyilatkozást tartalmaz. Ami talán még meglepőbb, hogy *Pornographie des Schmerzes* [A fájdalom pornográfiája] című írásban annak ellenére, hogy kritika, kevesebb példát találhatunk a filmekben megjelenő holokausztra, mint az előző hírben.

Bár ebben a csoportban is a negatív megnyilatkozások vannak többségben, a pozitív oldalon is láthatunk jó néhány példát. Ezek egyrészt a fizikai és lelki túléléssel kapcsolatosak: *um seinen eigenen Überlebenswillen zu retten* [hogya saját túlélési akarását megmentse], *so lange, bis er wieder ausbricht* [mindaddig, amíg megint kitör], *die Gaskammer überlebt* [túléli a gázkamrát]. Másrészt a filmekben is megjelenő lázadásra utalnak: **heroischer**

Aufstand [**hősies** felkelés], *Aufstand* [ellenállás], *Häftlingsrevolte* [fogolylá-
zadás], *Rebellion* [lázadás], *Mission* [küldetés].

A negatív oldalon ezek ellentéteit találjuk: a zsidók tábori rabságára és halálára utaló kifejezéseket. A deskriptív jelentések itt is túlsúlyban van-
nak: *Vernichtungslager* [megsemmisítő tábor], *Häftling* [fogoly], *ermordeter
Jude* [meggyilkolt zsidó].

Néhány implikátúra is előfordul a szövegekben. Mennyiség és mi-
nőség elleni vétséget követ el a szerző, amikor a következőket írja az
Ungewöhnlicher KZ-Film aus Ungarn gewinnt Oscar [Egy koncentrációs tábo-
rokról szóló, rendkívüli magyar film nyerte az Oscart] című hírben (kiemel-
ések tőlem – H.G.): *Saul arbeitet im Sondereinsatzkommando an den Gas-
kammern, sortiert die Kleidung, schleppt die Leichen zu den Öfen, schaufelt die
Asche in einen See* [Saul a gázkamráknál, a **különleges egységben** dolgozik,
ruhákat válogat, hullákat cipel a kemencékhez, hamut lapátol egy tóba].
Egy hírhez képest túlságosan részletezőnek tűnik ez a felsorolás, emellett
pedig Saul a *Sonderkommando* tagja volt, tehát a szerző a terminust sem
megfelelően használta.

5.2.3 A rendező és a film stábja

A rendezőt és a film stábját tekintve nagyrészt pozitív jelentéseket
tartalmaznak a cikkek. Kivétel a *Hör auf den Horror* [Hallgass a horrorra] című
tudósítás, mely ebben a csoportban csak negatív jelentésekkel rendelkezik,
illetve a *Klänge im Chaos des Grauens* [Hangok a félelem zűrzavarában],
amelyben sem negatív, sem pozitív példát nem találtam. A negatív
megnyilatkozások nagy része azokra a rendezői döntésekre vonatkozik,
melyek az események megjelenítésével kapcsolatosak (*Leichenberge*
[hullahegyek], *nackte Körper* [meztelen testek], *Ascheberge* [hamuhegyek]).

Pozitív konnotációkkal illették a cikkek a rendezőt és a stábot például
az alábbi megnyilatkozásokban (kiemelések tőlem – H.G.): *bescheiden* [szeré-
nyen], *mit meinem unglaublichen Team* [a **hihetlen** csapatommal], *die model-
artig-schweremütige Schönheit des Ungarn Géza Röhrig* [a magyar Röhrig Géza
modellszerű, búskomor szépsége], *sorgfältig* [alaposan], *brillant* [briliáns],
gewagt [merész].

Konnotációban a negatív oldal is bővelkedik, konkrét értékelésként például a következő kifejezéseket olvashatjuk: *harsch* [durva], *offensiv* [támadó], *gewöhnlich* [közönségesen], *brutal* [brutális]. A negatív előfeltevések közül a következőt emelném ki: *nicht nur haben Erdély, Nemes und auch der spätere „Son of Saul“-Hauptdarsteller Géza Röhrig allesamt Vorfahren aus der Groß- und Uhrgrößelterngeneration im Holocaust verloren* [nemcsak hogy Erdély, Nemes, és a későbbi Saul fia-főszereplő Röhrig Géza is vesztett el felmenőket a nagy- és dédszülők generációjából a holokaustt során]. Ez utóbbi azért is érdekes példa, mert a holokausszal kapcsolatos utalást tesz, viszont a benne foglalt veszteség közvetlenül a film készítőit érinti. Így a megnyilatkozást szövegkörnyezete miatt végül ebbe a csoportba soroltam.

5.2.4 A film

A film csoportjába tartozó jelentések között hasonló számban vannak jelen a pozitív (6 cikkben) és negatív (5 cikkben) megnyilatkozások, illetve egy írásban, az *Eine primitive Art des Widerstands*-ban [Az ellenállás egy primitív módja] egyenlő arányban. A kritikák száma is nagyjából egyenlően oszlik el a két oldal között, a pozitívban három, a negatívban négy ilyen műfajú szöveget találhatunk.

Ahogy az előző csoportban, itt is alig található példa implikaturákra, inkább jellemzően konnotációkat, deskriptív jelentéseket és előfeltevéseket használtak a szerzők. A legtöbb film témájú megnyilatkozást a *Kritik zu Son of Saul* [Kritika a Saul fiáról] című cikk tartalmazza. A pozitív konnotációknál a következő konkrét értékeléseket találjuk (kiemelések tőlem – H.G.): *zahlreiche Preise* [számos díjat], *ideal* [eszményien], *effektiv* [hatékony], *erfahrbar* [megtapasztalható], *zahllose Auszeichnungen* [számtalan kitüntetés], *das sich ideal eignet* [amely eszményien megfelel], *seine ungeheuerere Kraft* [hatalmas ereje]. A negatív konnotációk között is a konkrét értékelésből van a legtöbb, például *bedrückende* [nyomasztó], *die grausamen Aktionen* [a kegyetlen eseményeket], *unsichtbar* [láthatatlan], *ein bizarres Kopfkino* [egy bizzarr mozi a fejben]. Előfordulnak köztük fokozott melléknevek is: *zermürbender* [idegőrlőbb], *aufwühlender* [felkavaróbb].

A cikkekben többféle preszuppozíciós szerkezetre található példa. A már határozószó például két ízben is arra utal, hogy a film már több díjat

megnyert: [der Film brachte] dem Ungarn László Nemes Jeles **schon** im Mai 2015 in Cannes den Grand Prix der Jury ein [...] [májusban **már** meghozta Nemes Jeles Lászlónak Cannes-ban a zsűri Nagydíját], [der Film] gewann **bereits** den Golden Globe [**már** megnyerte a Golden Globe-ot]. A Claude Lanzmann mochte Ihren Film angeblich **auch** [állítólag Claude Lanzmann **is** szerette az Ön filmjét] megnyilatkozásban az *is* módosítószó fejezi ki, hogy más is szerette a filmet. Faktív melléknévi predikátumra is akad példa a pozitív előfeltevések csoportjában: *es ist so gesehen wichtig, [...] dass über den Film gesprochen wird* [ha úgy nézzük, fontos, [...], hogy beszélnek a filmről]. A negatív előfeltevéseknél találhatunk módosítószós (*sie polarisiert aber auch* [de polarizál is]) és határozószós szerkezeteket is (A „Saul Fia” wird zweifellos **noch** etliche Diskussionen darüber nach sich ziehen [„Saul fia” arról **még** kétségtelenül jó néhány vitát fog kelteni]. Utóbbi, ha megnézzük a film címének írásmódját, implikátum is lehet, amelyben minőség elleni vétséget követnek el.

6 Az eredmények összegzése és további kutatási lehetőségek

Az elemzés során a *Saul fia* című filmről szóló diskurzus német online sajtóban megjelent cikkeit vizsgáltuk. A szövegekben négyféle jelentésfajtára kerestünk példákat: deskriptív tartalmakra, konnotációkra, előfeltevésekre és implikaturákra. A kigyűjtött megnyilatkozásokat elhelyeztük a pozitív vagy negatív tartományokban aszerint, hogy azokban a szerző számára szimpatikus vagy nem támogatott eszmékről, személyekről vagy helyszínekről van-e szó. Ez alapján megállapíthattuk, hogy négy kiválasztott kategóriára (a) holokauszt a történelemben, b) holokauszt a filmben, c) a rendező és a film stábja, d) a film) vonatkozóan milyen fajtájú pozitív vagy negatív jelentések a legjellemzőbbek.

Egyik hipotézisünk az volt, hogy a *holokauszt a történelemben* csoportjában találjuk majd a legtöbb konnotációs jelentést, a történelmi traumára történő utalások miatt. Ehelyett azonban a *holokauszt a filmben* kategória tartalmazta a legtöbb konnotációt, ami, ahogyan láttuk, részben annak is köszönhető, hogy a film a holokauszt reprezentációját nyújtja. Másrészt az elemzett cikkek nagy része – összesen hét szöveg – kritika, amelyekben műfaji sajátosságuk miatt a film, és ezen keresztül a holokauszt megjelenésére vonatkozó tartalmak álltak az elemzések középpontjában. Ha ezt az

eredményt megfordítjuk, megállapíthatjuk, hogy a *Saul fiáról* szóló kritikák jellemzően sok konnotációs jelentést tartalmaznak.

Második hipotézisünk, hogy a *holokausz a történelemben* és a *holokausz a filmben* csoportokban található jelentések a negatív tartományba sorolhatók, beigazolódott. A holokausz eseményeire utaló részek tehát a szerzők és a kibocsátó médiumok által elítélt, nem támogatott eszméket, szereplőket és helyszíneket jelenítik meg. Ezáltal hozzájárulnak ahhoz a konvencióhoz, mely a holokauszt és az ahhoz fűződő eszméket elítéli, a cikkek ideális olvasója pedig valószínűsíthetően szintén negatív holokausztképpel rendelkezik.

Állításunk, hogy a rendezőre és a film stábjára, valamint a filmre vonatkozó megnyilatkozások a pozitív oldalon fognak állni, nem igazolódott be teljesen. Bár a rendezőt és a stábot valóban főként pozitív jelentéstartalmakkal ábrázolták, a filmnél kiegyenlített volt a pozitív és negatív megnyilatkozások aránya. Ez arra utalhat, hogy a német online sajtót valóban megosztotta a film. Az eredmény értelmezése érdekes lehet abból a szempontból is, hogy ahogyan azt a *Deutsche Verleiher meiden meinen Holocaust-Film* [A német forgalmazók nem foglalkoznak a Holokausz-filmmel] című cikkben is olvashattuk, a német nemzetközi filmfesztiválon, a Berlinálén végül nem mutatták be a *Saul fiát*, valamint, hogy Nemes Jeles László szerint a cikk írásának pillanatában nem nagyon találtak a filmnek német forgalmazót.

Az eredmények alapján láthattuk, hogy a szerző és a médiumok által szimpatikusnak vagy éppen nem támogatottnak tartott szereplők, intézmények, eszmék a filmről szóló diskurzusban hasonlóan fontos szerepet kaptak, mint a politikai témájú cikkekben. Úgy gondolom, hogy a dolgozat következtetéseit a későbbiekben ki lehetne egészíteni más holokauszkutatással kapcsolatos szempontokkal is, például a holokausz történelmi traumájának feldolgozására vagy a közgondolkodásban élő holokausztképekre vonatkozó vizsgálatokkal. A diskurzusanalízishez használt korpuszt ugyancsak érdemes lenne kibővíteni más külföldi és magyar médiumokban található cikkekkel, rádiós és tévés anyagokkal, a vizsgálatot pedig kiterjeszteni a megjelent tartalmak műfajspecifikus elemzésével.

Irodalomjegyzék

- Boronkai, D.*: Bevezetés a társalgáselemzésbe. Budapest 2009.
- Jakusné Harnos, É.*: A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből, *Magyar Nyelvőr* 126(2), 2002. 142–56.
- Kiefer, F.*: Az előfeltevések elmélete. Budapest 1983.
- Kiefer, F.*: Jelentéselmélet. Budapest 2007.
- Nemesi 2011a = *Nemesi, A. L.*: Befolyásolás a nyelv eszközével. In: Nemesi Attila László: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest 2011. 177–202.
- Nemesi 2011b = *Nemesi A. L.*: Társalgási maximák és nyelvi humor. In: Nemesi A. L.: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest 2011. 131–151.
- Fairclough, N.*: *Language and power*. London, New York 1995.
- Péter, M.*: *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Budapest 1991.
- Szende T.*: *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Zsámbék 1996.
- Vargáné Drewnowska, E.*: *Pressediskurse im Kontrast. Paralleltextanalysen zum Deutschen, Polnischen und Ungarischen*. Landau 2015.

UGRATÁS ÉS IRÓNIA

Sitkei Dóra

ELTE, Eötvös Collegium

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

Az ugratás és a verbális irónia(használat) nyelvi jelensége számos közös vonással rendelkezik, a mindennapokban sokan egymás szinonimájaként utalnak rájuk, jelen tanulmányban a két jelenség összehasonlítására teszek kísérletet – elsősorban funkcionális pragmatikai keretben gondolkodva –, célom a közös vonások megállapítása mellett a különbségek beazonosítása. A nyelvi példák a horgászok levelezőlistájának („Pecalista”)¹ megnyilatkozásaiból kerültek ki, amelyek egy többnapos közös horgászat szervezésekor íródtak.

Az ugratás és az irónia(használat) közösnek tekinthető vonásai

Az ugratás² és az irónia(használat) egyfajta társas gyakorlat, társas kapcsolataink egyik nyelvi szabályozója, kifejezhetjük vele a másikkal való

- 1 A lista korlátozottan publikus, listataggá válás után olvashatóak az üzenetek. A listatagok évente többször találkoznak – például közös horgászatok alkalmával –, emellett a listán elsősorban horgászélményeiket mesélik el, vagy akár a horgászattól eltérő témában csevegnek. Köszönöm a listatagok engedélyét az üzenetek jelen tanulmányban történő felhasználásához.
- 2 Az angol nyelven írt nyelvészeti szakirodalomban az ugratásra a *teasing* és a *banter* kifejezéseket használják, Dynel megadja a köztük lévő különbséget: a *teasing* egyszeri ugratásra vonatkozik, a *banter* esetén pedig a válasszal egy „ugratássorozat” indul (Dynel 2009a: 1293–1294). A *teasing* kétféle etimológiai magyarázata: 1. angolszász *tesan*, ’darabokra szakít’, a 17. században kialakult figuratív jelentése: ’a másikat megrövidít’; 2. angol-normann kifejezés (*at tiser* (a lat. *attitiare*-ből), szó szerinti jelentése ’tűzet feléleszt’, de használták a

összetartozást, emellett szerepet tölt be identitásunk megmutatásában és a *relációs identitás* kiépítésében is,³ annak másokkal való kialakulásában, egyeztetésében, egymáshoz képest magunk pozicionálásában (Boxer/Cortés-Conde 1997: 282, id. Partington 2006: 145; vö. Haugh 2013: 54, 58–59), vagy például a társas interakció során létrejövő valamely apróbb renitensségre (például dicsekvés vagy túlzásba vitt panaszkodás) való reagálásként⁴ egyfajta enyhe, közvetett helytelenítési módként, az eredeti „rend” helyreállítása céljából is élhetünk vele (a hatalmi helyzetek alapján általában a szülő gyermekét vagy az idősebb testvér a fiatalabbat ugrathatja ezen céllal⁵) (Kotthoff 1986: 22, id. Attardo 1994: 324; Kreuz/Glucksberg 1989: 383, id. Attardo 2000: 808; Eder 1993: 18; Tholander/Aronsson 2002: 559–561; Leech 1983: 144; Geyer 2008: 6; Kádár 2013: 33; Komlósi 2014: 226). Lássunk egy ugratási példát a panaszkodásra való reagálásra, itt a panasz mint egy feldobott labda, triggerként, ugratáskiváltó elemként hat:

- (1) – Nekem ez a távolság túl nagy. Tass még ok volt.
 – Lehet kocsival jönni, nem kötelező mindenkinek kerékpárral :D

figuratív 'érzelmekeket felkavar' jelentésben is (Haugh 2016: 122–123). A *banter* eredete nem ismert, az 1670-es évekből jegyezték fel először, Swift szerint a londoni utcai szleng része volt (Harper 2017). Nézzük meg az irónia etimológiáját is: a görög *eironeia* szó eredeti jelentése 'tettetett tudatlanság', 'tettetés, színlelés' és 'eltitkolás, palástolás', ami az *eirein* 'mond', majd a belőle képzett *ieron* 'képmutató' szóból alakult ki (Balázs 1985: 180; Fernandez/Huber 2001: 5; Attardo 2006: 341).

- 3 Az *identitásalku* (*identity bargaining*) fogalma is idevonható: a partnereknek kölcsönösen el kell fogadtatniuk egymással az interakciós céljaik elérése érdekében érvényesnek tekintett identitásaikat (László 1998: 156).
- 4 Drew szerint az ugratás mindig az ugratottnak valamely korábbi (túlzó jellegű) megnyilatkozására válaszul történik (Drew 1987: 233, 237, 242).
- 5 A gyerek így az adott közösséghez tartozás szabályaiból kap leckét, elsajátítja többek között azt is, hogyan védje meg magát, vagy hogyan kontrollálja meg bántottságát (Eder 1993: 18).

Mind az ugratás, mind az irónia egyfajta közvetettséggel kommunikál (Tátrai 2011: 200–201; Eder 1993: 17–18). Chatman 1978-as rövid irónia-definíciója is utal erre, az iróniát a reflexió, a kommentár rejtett módjaként értelmezi (id. Tátrai 2011: 200).

Az ugratás során a közvetettséget az *ugratási keret*⁶ biztosítja, amelylyel a beszélő (át)kódolja eredeti üzenetét (vö. Cseresnyési 2006; Holmes 2000: 174, id. Culpeper 2011: 209). A hallgató számára az ugratás pozíciós tartalma, a beszélő véleménye róla, a kapcsolatukról, a szituációról (stb.) szó szerint véve sértő is lehet, ezért a beszélő a provokáló jellegű ugratás ellenségeségét lecsökkentendő játékos⁷ vagy ugratási keretbe helyezi a mondanivalóját: játékos vagy a közvetettséget kifejező jelzéseket használ (amelyek lehetnek többek között verbális megjegyzések, pl. *Csak ugrattalak!*; stilisztikai elemek: például ismétlés, túlzás; szupraszegmentális tényezők, valamint nonverbális jelzések; írásos ugratás során az ugratási keret sajátos megnyilvánulásait lehet megfigyelni, mint például az emotikonok használatát – mind digitális, online környezetben, mind akár papíralapon [Heerey et al. 2005: 55; Tátrai 2011: 112; Hendry 2016: 22; Sitkei 2017: 72]), esetleg a beszélő elkerüli a hihető valóság-kijelentéseket (Lampert/Tripp 2006: 53), így egy alternatív valóságot⁸ hoz létre (Mulkay 1988: 79), másfelől a barátságosság expli-

6 Goffman fogalmaival kifejezve az elsődleges (komoly, a mindennapi realitásra vonatkozó) értelmezési keretet át lehet fordítani átkulcsolással (*keying*) egy másik értelmezési keretté például a humor által (l. Goffman [1974] 1981: 622–623, id. László 1983: 162).

7 Az ugratás sok esetben játékos keretben ugratás, a játék és a valóság kapcsolatról szólva Kosztolányi szembeállítja a játékot a valósággal, a játék ősi ellenségének a valóságot megadva (Kosztolányi 1970: 198).

8 Drew az ugratás során a megnyilatkozásba vont „alternatív valóság” kifejezése helyett a mindennapi realitásokhoz kötődő („normális”) világ/szituáció/a másik személy/magának a társas kapcsolatnak (stb.) a leíráshoz képest a „normális” jelző ellentétét adja meg (angolul: *abnormal*) (Drew 1987: 246–247). Clift az *extraordinary* és az *impossible* jelzőket használja a megidézett világokra vonatkozóan (Clift 1999: 546). Wilson úgy fogalmaz, hogy az ironizáló beszélő

cit jelölőkkel való kiemelése (például becenévhasználat) (Hendry 2016: 22) szintén segítheti egy kritizáló jellegű megnyilatkozás ugratásként való értelmezhetőségét. Az ugratási keretbe helyezett megnyilatkozás a felszínen úgy értelmeződik, mintha nem mondták volna komolyan, ezért az ugratás „szabályai szerint” nem illik magára vennie az ugratottnak (ha „együtt akar játszani” az ugratásban), másfelől a beszélő felelőssége is csökken a mondottakért (Attardo 1994: 328). Az alábbi példában láthatjuk az ugratási keret írásbeli jelölését:

- (2) - Meg még ki lakik arrafelé?
- Ilyen messzire előre még nem ígérek semmit. Igaz, nem is utasítok el? :-)))
- Sok kockázatot nem vállaltál!

Az ugratásban részt vevő személyek ismeretsége alapján kétféle eset lehetséges: egymást kevésbé ismerve, bizonytalan kimenetelű szituációkban, nem tudja az ugrató kiszámítani a másik reakcióját, az ugratás nem értése a kommunikáció megszakításával is járhat, ilyenkor az ugratást a játékos keret világos, egyértelmű jelzései keretezik, például túlzó intonáció, mosoly, pislogás. Ha biztos a beszélő abban, hogy a másik érti az ugratást, a felek ismerik egymás pragmalektusát (vö. Thomas 1983: 95), akkor teljesen hiányozhat az ugratási keret jelzésrendszere (Partington 2006: 149–150; Butler 2007: 23).

Irónia esetén – az ugratási kerethez hasonlóan – többek között a hangszín, gesztusok, diskurzusjelölők, egyfajta rájátszó attitűd segítheti a megnyilatkozás iróniaként való beazonosítását, de el is maradhat ez a keret. A beszélő törekedhet arra is, hogy megnehezítse a hallgató számára az irónia beazonosítását (Garmendia 2014: 654).

látszólag „félreteszi” a valóságot (Wilson 2006: 1722). Mindezen gondolatok kapcsolódhatnak Koestler humormegközelítéséhez, aki a humort a lét abszurd szemlélési módjához köti (Koestler [1964] 1998: 13, 15).

Az irónia alapdefiníciója szerint azzal, hogy állít valamit, de többé-kevésbé az ellentétét sugalmazza⁹ – az ugratás egyik típusához hasonlóan –, a szituációnak egy alternatív olvasatára¹⁰ mutat rá (Fernandez/Huber 2001: 5). Giora úgy fogalmaz, hogy az irónia tagadást fejez ki explicit tagadásjelölő nélkül, vagyis indirekt módon (*indirect negation view*) (Giora 1995: 239), az indirekt tagadás interpretációs lehetőségeinek tekintetében az irónia a „több, mint” vagy a „kevesebb, mint” interpretációja az elhangzottaknak (Horn 1989-ra hivatkozva Giora 1995: 243, id. Komlósi 2007–2008: 114–115). Egy későbbi tanulmányában Giora a szó szerinti jelentés és a sugallt (szándékolt) közötti távolságra különböző fokozatokat mutat be, amelyek mind sajátos pragmatikai funkciókkal bírnak (például különböző mértékben agresszívak) (Giora et al 2005: 86). A fokozatokat jól szemléltetik az alábbi iróniapéldák:

(3) Az ár hasonlóan elszállt lesz, mint tavaly, valahol 2 ezer forint/fő/éj környékén.

(4) [Közeledve az esemény időpontjához]

A szállás díja brutális. Bele fogunk rokkanni! Kérek 2.940- Ft-ot az érintettektől! Nem éjszakánként. Összesen.

-
- 9 Az iróniával foglalkozók álláspontja megosztott annak tekintetében, hogy a szó szerinti jelentés és a sugallt közötti kapcsolatot hogyan adják meg, ellentéttesnek ítélik vagy más megfogalmazással élnek. Anaximenész, a ránk maradt legrégebb retorika-kézikönyv szerzője az ellentétes értelmű kifejezésmódok között tárgyalja az iróniát, szerinte az fejezi ki magát ironikusan, aki gúnyolódva az ellenkezőjét mondja annak, amit gondolni lehetne, ami a körülmények alapján várható volna (id. Balázs 1985: 179), melyhez képest Quintilianus megengedőbb, a *Szónoklattan* c. művében úgy fogalmaz, hogy az irónia által a beszélő mást akar közölni, mint amit valójában mond (id. Clift 1999: 547, vö. Komlósi 2007–2008: 99).
- 10 Ide vonható Montesquieu-től a következő idézet: „*On raille de tout, parce que tout a un revers.*” ’Mindennel/mindenen viccelődünk, mert mindennek megvan a másik oldala [van egy másik oldala].’ (Le Monde). (A szerző fordítása. – S. D.)

Mind az ugratás, mind az irónia esetén a hallgatónak plusz erőfeszítésre van szüksége, hogy az üzenet első körben történő értelmezéséből kiszűrje a sugallt üzenetet. Réger szerint az ugrató szekvenciák kétértelműek, bizonytalanságot szándékoznak kelteni, az ugratottnak minden esetben el kell döntenie, hogy a beszélő komolyan mondta-e megnyilatkozását (Réger 2007: 17). Giora elmélete alapján az irónia feldolgozásához kétlépcsős értelmezés szükséges, először tudatosan a hallgatóban, hogy a grice-i minőségmaxima sérült, mivel az ironikus megnyilatkozás szó szerint véve nemelfogadható, a következő szinten megszületik egy alternatív értelmezés, amely megfelel a beszélő által átadni szándékozott jelentésnek (Giora 1995: 239). Sperber és Wilson elméletükben a szó szerinti és a szándékolt jelentés szembeállításához képest az iróniának egy másfajta működési módját mutatják be: az irónia egyfajta, közvetetten kommunikált értelmezői attitűd, reakció, amely egy visszhangszerűen felidézett reprezentációra vonatkozik. A beszélő az ezen reprezentációhoz kapcsolódó eredeti attitűd adekvátságát vonja kétségbe ironikus megnyilatkozásával. Értelmezéskor felismeri a célszemély, hogy az adott kommunikációs feltételek mellett nem találja helyénvalónak az adott reprezentációt, ellentmondás (diszkrepancia) van az adott reprezentáció és aközött a tényállás között, amelyet reprezentálni kíván, ezért az értelmezéshez olyan kontextust hoz létre, amely által az releváns lesz (Sperber/Wilson 1981: 306–310; Tátrai 2007: 316). Mindkét elmélet szerint egy ellentmondást szükséges a célszemélynek feldolgoznia, amit két lépcsőben tud megtenni, először érzékeli az ellentmondást, majd feloldja.

Az ugratás és az irónia mindig egyfajta közös háttértudásra, tapasztalatra támaszkodik, egy közös *diskurzusuniverzum* (*universe of discourse*) és konszenzus létezésére épül, arra utal (vö. Cseresnyési 2006, Tátrai 2011: 196), így általában egy olyan megnyilvánulásról van szó, amelyet csak az adott diskurzusban részt vevők értenek (Boxer/Cortés-Conde 1997: 291, id. Geyer 2008: 99). Gumperz szerint *kontextualizációs fogódzók* (mint például prozódia vagy nevetés) segítik az ugratási keret létrehozását és felismerését (Gumperz 1982: 131; Kotthoff 1997: 125), felhívják a figyelmet arra, hogy a megértéshez *kontextuális ismeretek* mozgósítására van szükség (Tátrai 2011: 199).

Az ugratás és az irónia diskurzusát sok esetben egyfajta ritualizált vagy barátságos konfliktus jellemzi (Garmendia 2014: 642; Pap 2014: 200), akár inzultáló¹¹, provokáló megnyilatkozásokról is szó lehet (Fernandez/Huber 2001: 5). Az ugratás és az irónia alapját jelentő ellentmondás értékelése függ a diskurzusban részt vevők kapcsolatának kölcsönös megítélésétől, azon belül például mennyire ismerik egymás pragmalektusát (vö. Thomas 1983: 95), a pillanatnyi beállítottságuktól, a diskurzushoz kötődő céljaiktól, illetve a hallgató mennyire észleli a megnyilatkozás keretét (Sitkei 2017: 73).

A konfliktus fennállhat a diskurzusban részt vevők között, ekkor az ugratás vagy az irónia(használat) egyfajta diskurzusbeli menedzsment-eszközként szolgál, de jelen lehet az előzményekhez kapcsolódóan vagy a kontextushoz képest is, ekkor általában meglepő a megnyilatkozás propozíciós tartalma, különbözik a diskurzus során a hallgató által várt „átlagos folytatástól”, inkongruens az előzményekhez vagy a kontextushoz képest (Clift 1999: 546–547; Ivanko/Pexman 2003: 241; vö. Cseresnyési 2006), ahogy az alábbi ugratási példában is láthatjuk:

- (5) - A hónap végéig kérem majd az utalást.
- Én majd nyomathatom kp helyszínen?
- Helyszínen mindig drágább. / sörödbe kerül ;)
- Az összes sörömet neked adom, a jövőbelieket is beleértve ;)
- Merész vállalás.
- Ja, alkoholmentes és gyümölcsös babasör nem ér! :)

Az ugratás és az irónia humoros oldala is kapcsolódik az inkongruitáshoz, ugyanis ezen nyelvi jelenségeknél két egymással inkompatibilis paradigma áll szemben, melyek közül az egyik szaliensebb a másiknál. A humor a szaliens paradigma felfüggesztésével jön létre a nem szaliens „javára”. Ekkor olyan paradigmát hoz létre a megnyilatkozás, amely ellentétben áll világunkkal, az elvárásaink felfüggesztését érve el (Dynel 2009b: 37). Szemléltetésül lássuk a következő ugratási példát:

11 A *mi m'ironévese* 'ne ne vess ki!' görög kifejezésben az irónia fogalma mint 'potenciális inzultus' jelenik meg (Herzfeld 2001: 73).

- (6) - Reggel viszem a gyereket suliba, utána indulok, kb. 10 körül ott vagyok.
- Csak nehogy úgy rohanj, hogy a horgászmotyót rakod le a suliban, a gyereket meg hozod magaddal :)

Az ugratásban, ironizálásban mindkét fél részt vesz, megvan a szerepük, együtt hozzák létre (Kotthoff 1997: 126), az ugratott, az iróniát fogadó személy reagálásával alakítja az interakciót (Kotthoff 2003: 1388). A reakciókat adhatja a hallgató és adott esetben a többi jelenlévő, a „közönség” is (Butler 2007: 24; Tóth 2013: 14). A reagálás mikéntje számos, például pszichikai, hangulati, beállítottsági tényezőtől függhet,¹² de az egyik legjelentősebb tényező, hogy hogyan értékeli az ugratást vagy az ironikus megnyilatkozást a hallgató (Eelen 2001: 109, id. Haugh 2013: 52, 60; Butler 2007: 23). Kotthoff szerint sok esetben egy első körben pozitív, játékos, ugratási reakciót (például nevetés) később követi, akár egész közvetett módon, a megbántottság kinyilvánítása (Kotthoff 2003: 1400).

Az egyes reagálások átfedésben is lehetnek, illetve kombinálódhatnak egymással:

- a mosoly és a csöndben maradás általában a beszélővel való jó kapcsolat fenntartása végett történik (Ying 2016: 49–50);
- nincs közvetlen válasz (Partington 2006: 162); irreleváns válasz (például témaváltás) – gyengíti az irónia kontextuális hatását (Ying 2016: 44–50, vö. Sperber/Wilson 1996: 108); a hallgató úgy tesz, mintha nem hallotta volna az elhangzottakat (Butler 2007: 24);
- minimális válasz, mely során kétértelmű marad, hogy hogyan értékeli a célszemély a megnyilatkozást, kifejezése történhet nevetéssel, gesztusokkal (Butler 2007: 25);
- nevetés, ami pozitív válasz a megnyilatkozásra, azt jelzi, hogy ugratás esetén a célszemély érzékeli a játékos keretet, vagy maga játékos

12 Batár a következőképp adja meg a beszólásra reagálót befolyásoló tényezőket: a beszédhelyzet, a beszédesemény, a belső és a külső kontextus, a személyes érzékenység, az egyéni fogadtatás, a személyes érintettség, az esetleges előzmény, valamint a pillanatnyi hangulati, lelki és fizikai állapot (Batár 2007: 455).

keretbe helyezi az eredeti megnyilatkozást; tettetés nevetés esetén úgy döntött, hogy elrejtí érzelmeit (Haugh 2011: 180). Fontos jellemzője a megnyilatkozást követő nevetésnek, hogy közvetlenül vagy késve történik az ugratás elhangzása után (Haugh 2016: 125);

- a célszemély belemegy a játékba, viszi tovább az ugratást; ez az egyik legszofisztikáltabb reagálási mód, – még bántó ugratás esetén is – a célszemély kihangsúlyozza, hogy csak játékról van szó (Tholander/Aronsson 2002: 577); ekkor a célszemély visszaugratja¹³ a másikat (Partington 2006: 162; Sinkeviciute 2013: 276), ironikus megnyilatkozás esetén szintúgy: ironizálásra ironizálással (Clift 1999: 546) vagy ugratással¹⁴ válaszol (Kotthoff 2003: 1400) (az egyik legnehezebb interakciós képesség a megfelelő válasz megadása, amely alapvető eleme a társas szocializációnak [Tholander/Aronsson 2002: 561]). Magas fokú intimítással jellemezhető, közeli, baráti vagy családi kapcsolatban „szembenéz” a hallgató az iróniával, „együttműködik” az ironizálóval, releváns választ ad (Ying 2016: 47), ekkor a szó szerinti jelentésre magára történik humoros, játékos, ugratásjellegű válasz (Kotthoff 2003: 1378, 1400). (Nem informális közeg esetén elenyésző mértékben történik reagálás szó szerinti jelentésre és akkor sem játékos, humoros keretben (Kotthoff 2003: 1408).)

Komoly válaszok, ekkor a válaszoló kilép az ugratási keretből, vagy eleve észre sem vette azt (Butler 2007: 24); a válaszoló a sugallt jelentésre reagál (Kotthoff 2003: 1400):

- tagadás: az ugratott vitatja, hogy érvényes lenne rá az ugratás tárgya – megnyilvánulhat például témaváltásban (Sinkeviciute 2013: 275; Tholander/Aronsson 2002: 567);
- a hallottak kijavítása (Hendry 2016: 20).

13 Altípusának tekinthető a proaktív válasz: a célszemély igyekszik előre megakadályozni a jövőbeli ugratást (Tholander/Aronsson 2002: 577).

14 Kotthoff kutatásában baráti kapcsolatban vizsgálta az elhangzó ironikus megnyilatkozásokra történő reagálásokat, eredményei szerint körülbelül fele-fele arányban adtak ugrató vagy komoly választ az iróniára reagálók (Kotthoff 2003: 1400).

A válaszok sok esetben összetettek, például a válaszoló élhet egy kevésbé releváns elem mint a csend vagy a mosoly és egy irreleváns elem, a témaváltás kombinációjával (Ying 2016: 46).

Az ugratás és az ironia(használat) különbözőnek tekinthető vonásai

Az egymással általában közeli vagy ún. pszeudointim (Partington 2006: 163) kapcsolatban álló személyek közül ugrathatja egyik a másikat az egymáshoz képest meghatározódó státuszuk¹⁵ függvényében (Geyer 2008: 98). Kotthoff szerint közeli ismerőssel történő diskurzus esetén van meg az a fajta biztonságérzet, amely szükséges az ugratás játékos atmoszférájának megteremtéséhez (Kotthoff 2003: 1400). Leech főleg a fiatalok közötti interakciós rituálénak tartja az ugratást (Leech 1983: 144, id. Nemesi 2009: 68), ahogy azt az alábbi példában láthatjuk:

- (7) - [»A«] mikor akarsz indulni? Rászámolok két-három órát.
- »A« ismeri a rövidebb utat. Mindig.
- Még annál is van rövidebb! :)
- Nagyon jó. Tehát »A«, akkor majd odaértetek ti is valamikor. Szerintem már »B« is régen ott lesz, mire ti megérkeztek. Különösen, ha a rövidebb úton jössz. ?
Sőt, »C« és »D« már az összes gébet kitermeli és a kacsáknak adja.

[Pár nappal később]

- Van bogrács, van állvány, van tűzrakóhely, fát meg csak szerzünk. Csütörtökön birkapörkölt?
- Ha időben odaérünk »A«-val, mi is kapunk belőle?
- Időben? ???
- Jó időben? :D:D:D

15 Georgakopoulou szerint az ugratás kvázi azonos státuszúak között történik (Georgakopoulou 2001: 1882, id. Pap 2014: 196, 200).

Az iróniát lehet baráti vagy azt megközelítő kapcsolatban használni (*friendly irony*), de – az ugratással ellentétben – ismeretlen személlyel szemben is alkalmazható (vö. Kotthoff 2003: 1400).

Az ugratás – Leech meghatározása szerint – baráti megnyilvánulás bántó köntösben, látszatudvariatlanság (*mock impoliteness*). Leech egyúttal az iróniát is definiálja hasonló módon: az irónia bántó megnyilatkozás látszólag baráti köntösben, látszatudvariasság (*mock politeness*). Leech ugyanitt megfogalmazza az ugratás elvét (*Banter Principle*) is: „Fejezd ki a partnerrel való összetartozásodat rá nézve (i) nyilvánvalóan hamis és (ii) nyilvánvalóan udvariatlan állítással!” (Leech 1983: 144). A leechi irónia-elv (*Irony Principle*) így hangzik: „Ha már mindenképpen sértőt kell mondanod, az legalább ne legyen szembetűnő konfliktusban az udvariassági alapelvvel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed igazi szándékát!” (Leech 1983: 82, id. Nemesi 2016: 75). A rövid definíciókban szereplő *látszat*¹⁶ (*mock*) kifejezés utal arra, hogy ezen nyelvi jelenségeknél az értelmezéshez keresni kell a sugallt, mögöttes jelentést is (vö. Kotthoff 1997: 126).

Ugratáskor kritikai attitűd esetén a másik fél, illetve a másik féllel való kapcsolat értékelése történik meg (Clift 1999: 546; Butler 2007: 23; Eelen 2001: 109, id. Haugh 2013: 52, 60), az ugratás funkcionális szerepe aszerint alakul, és lesz többek között udvarias vagy udvariatlan, hogy mennyire elégedett a beszélő a közös kapcsolattal (Keltner et al. 1998: 1231). A hallgató akkor értékeli udvariatlannak egy megnyilatkozást, ha úgy érzi, hogy a beszélő megkérdőjelezi identitását, fenyegeti identitásához kötődő önértékelését (Garcés-Conejos Blitvich 2013:18, id. Haugh 2013: 60). Irónia esetén a látszólagos dicséret hátterében is rejtett kritika áll, vagyis ironizáláskor a

16 László a *mock* fordítására a *komolytalanság* és a *megjátszás* kifejezéseket említi tanulmányában (László 1984: 162), utalva a tettetés aktusára. A tettetés annak jelölőivel egy, az eredetihez képest különböző perspektívát, értelmezési keretet hoz létre (vö. Kotthoff 1997: 126).

másik felé mindig¹⁷ egyfajta negatív attitűd kommunikálódik (Grice 1978: 124, id. Komlósi 2007–2008: 101; Garmendia 2014: 652).

Iróniahasználatkor a beszélő hangsúlyozza a másikhoz képest fölényét (l. Balázs 1985: 182; Tátrai 2011: 201), a hozzá kapcsolódó előnyösebb jellemzőket (mely lehet saját tulajdonsága, a szituációnak a számára előnyösebb volta stb.).¹⁸ Ugratás esetén, amikor a beszédpartnerek közötti státuszkülönbségre épít az ugratás, sok esetben ezen különbség demonstrálása a beszédaktus célja (vö. Geyer 2008: 98), és rejtett presztízst¹⁹ fejezhet ki (Cseresnyési 2004: 82).²⁰

Ahogy láttuk, az irónia értelmezése kétlépcsős folyamat, amely során a célszemély összeveti az elhangzottakat a valósággal, majd feloldja az észlelt ellentmondást. Az ugratás során az igazság kommunikálása terén kétféle propozíciós tartalom figyelhető meg, egyfelől a beszélő érzései alapján, valamely ahhoz közeli tartalmat fejez ki (vagyis az ő szemszögéből igazságot), s az ugratás során ezen véleményét ugratási keretbe helyezi, így a megnyilatkozás a felszínen úgy értelmeződik, mintha nem mondták

17 Roberts és Kreuz (1994) kutatásában amerikai egyetemi hallgatók soroltak be 20 kategóriába 8 alakzatot, amelyek egyike az irónia volt. 94%-ban a „negatív érzelem kinyilvánítása” kategóriájába sorolták az iróniát (a további kategóriákhoz l. Roberts/Kreuz 1994, id. Nemesi 2009: 130).

18 Ez a szembenállás az irónia humoros oldalához is kapcsolódhat (Dynel 2013: 312, id. Garmendia 2014: 656).

19 Pap szerint *fordított/negatív presztíz*s köthető az ugratáshoz: az ugrató a csoport normáival vállal azonosságot az ugratás során (Pap 2014: 104).

20 Sinkeviciute empirikus kutatásában a vizsgált korpusz alapján az ugratás funkcióit a következőkben állapította meg: a másik kritizálása (52%), kapcsolatépítés (25%), a másik kirekesztése, felsőbbtség kifejezésre juttatása (15%), szórakozás, szórakoztatás (10%), a másik bosszantása (8%); a kritizálás és a másik bosszantása sokszor kapcsolatépítési szándékkal történik (Sinkeviciute 2013: 274–275). A „másik kirekesztése”, a „felsőbbtség kifejezésre juttatása” és a szórakoztatási funkciójú ugratásról megemlíti Sinkeviciute, hogy szinte mindig közönség előtt, és az ugratott kárára történik (Sinkeviciute 2013: 275). Az ugratás szórakoztatási funkcióját említi Butler is (Butler 2007: 31).

volna komolyan (Leech 1983: 144; Mills 2003: 124). Az ugratás egy másik típusában a propozíciós tartalom valótlan-ságot ír le,²¹ ez esetben nem hihető a megnyilatkozás, hiányzik belőle vagy gyenge a valós világra vonatkozó közvetlen relevancia, így a hallgatónak egyszerűbb a diskurzusba vont elképzelt világhoz kötni a mondottakat (Lampert/Tripp 2006: 53–54, id. Sinkeviciute 2013: 271). Ezen utóbbi esetben, az iróniával összevetve az ugratási állítás propozíciós tartalmának értelmezésekor annak nem feltétlenül az ellentéte felel meg a valóságnak (azon iróniameghatározások esetén, ahol az ellentéteesség jelenik meg fő jellemzőként), mindössze arra juthatunk, hogy nem a valóságról szól a megnyilatkozás, viszont az iróniához hasonlít annyiban – ezen szempontot követve –, hogy kilépünk a valóságot leíró állítások világából.

Zárógondolatok

Egyik legfontosabb jellemzője e két nyelvi jelenségnek, hogy közvetettebbé teszik, átkódolják az eredeti mondanivalót, az ugratás az ugratási keret által, illetve a valótlan propozíciós tartalmat kommunikáló ugratástípus esetén – az iróniához hasonlóan – a propozíciós tartalom maga teszi közvetetté a mondanivalót a hozzá kötődő kétlépcsős értelmezési folyamat révén.

Mind az ugratás, mind az iróniahasználat egyfajta társas kapcsolati menedzsmenteszköznek tekinthető, sok esetben egyfajta egyezkedési mód a felek között, hasonló szituációkban, hasonló társas interakciós célokat követve élünk velük – annak különböző aspektusai mentén mint a másik féllel való ismeretség mértéke (irónia esetén ismeretlen személy is lehet a másik fél), az életkor, a humor megjelenése, illetve a másik iránti kritika kifejezése. A leech-i rövid definíciók megadják a legfőbb különbséget, az ugratás során az udvariatlanság látszata mögött inkább pozitív attitűd, az

21 Sinkeviciute empirikus kutatásában a vizsgált korpuszra vonatkozóan a következőket állapította meg: a megnyilatkozás propozíciós tartalmában az ugratók 51%-ban valós propozíciós tartalmat, 25%-ban pedig valótlan állítottak (a kutatás harmadik és egyben utolsó kategóriája a normáktól való eltérést kifejező állítás, ami 35%-ban volt jelen; a kategóriák valamely mértékben átfedésben vannak egymással) (Sinkeviciute 2013: 271).

irónia esetén pedig az udvariasság látszata mögött inkább egyfajta negatív attitűd kommunikálódik a másik felé.

Irodalomjegyzék

- Attardo, S.: *Linguistic Theories of Humor*. New York 1994.
- Attardo, S.: Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32. 2000. 793–826.
- Attardo, S.: Irony. In: A. Barber/R. J. Stainton: *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language and Linguistics*. Oxford 2006. 341–342.
- Balázs J.: *A szöveg*. Budapest 1985.
- Batár L.: A beszólás beszédaktusa. *Magyar Nyelvőr* 131: 4(2007) 451–464.
- Boxer, D./ F. Cortés-Conde: From bonding to biting: conversational joking and identity display. *Journal of Pragmatics*, 27: 3(1997) 275–294.
- Butler, C.: From bite to nip: the dialogic construction of teases. *Texas Linguistic Forum* 50 (2007) 22–34.
- Clift, R.: Irony in conversation. *Language in Society* 28 (1999) 523–553.
- Culpeper, J.: *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge 2011.
- Cseresnyési L.: Férfi nyelv, női nyelv (1+1=1). In: *Nyelvek és stratégiák (avagy a nyelv antropológiája)*. Budapest 2004. 78–88.
- Cseresnyési L.: Traktátus a pesti/ zsidó humorról. 2000 18: 7–8(2006) 62–69. <http://ketezer.hu/2006/07/traktatus-a-pestizsido-humorrol/>
- Drew, P.: Po-faced receipts of teases. *Linguistics* 25, 1987. 219–253.
- Dynel 2009a = Dynel, M.: Beyond a Joke: Types of Conversational Humour, *Language and Linguistics Compass*, 3: 5, 2009. 1284–1299.
- Dynel 2009b = Dynel, M.: Creative metaphor is a birthday cake: Metaphor as the source of humour. *Metaphoric.de* 17(2009) 27–48.
- Eder, D.: „Go Get Ya a French!”: Romantic and Sexual Teasing Among Adolescent Girls. In: D. Tannen (szerk.): *Gender and conversational interaction*. New York 1993. 17–31.
- Eelen, G.: *A Critique of Politeness Theories*. Manchester 2001.
- Fernandez, J. W./M. T. Huber: Introduction: The Anthropology of Irony. In: J. W. Fernandez/M. T. Huber (szerk.): *Irony in Action: Anthropology, Practice, and the Moral Imagination*. Chicago/London 2001. 1–37.
- Garmendia, J.: The Clash: Humor and critical attitude in verbal irony. *Humor - International Journal of Humor Research* 27(4) 2014. 641–659.

- Garcés-Conejos Blitovich, P.: Introduction: Face, identity and politeness. Looking backward, moving forward: from Goffman to practice theory. *Journal of Politeness Research* 9(1) 2013. 1–33.
- Georgakopoulou, A.: Arguing about the future: on indirect disagreements in conversations, *Journal of Pragmatics* 33, 2001. 1881–1900.
- Geyer, N.: *Discourse and Politeness: Ambivalent Face in Japanese*. London 2008.
- Giora, R.: On irony and negation. *Discourse Processes* 19(2) 1995. 239–264.
- Giora, R. et al.: On Negation as Mitigation: The Case of Negative Irony. *Discourse Processes*, 39, 2005. 81–100.
- Goffman, E.: Kulcsok és átkulcsolás. In: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest [1974] 1981.
- Grice, H. P.: Further Notes on logic and conversation. In: P. Cole (szerk.): *Syntax and semantics*, vol. 9: *Pragmatics*. New York 1978. 113–128.
- Gumperz, J. J.: *Discourse strategies*. Cambridge 1982.
- Haugh, M.: Humour, face and im/politeness in getting acquainted. In: L. D. Bethan/M. Haugh/A. J. Merrison (szerk.): *Situated Politeness*. London/New York 2011. 165–184.
- Haugh, M.: Im/politeness, social practice and the participation order. *Journal of Pragmatics* 58, 2013. 52–72.
- Haugh, M.: “Just kidding”: Teasing and claims to non-serious intent. *Journal of Pragmatics* 95, 2016. 120–136.
- Heerey, E. A. et al.: Understanding Teasing: Lessons From Children With Autism. *Journal of Abnormal Child Psychology* 33: 1, 2005. 55–68.
- Hendry, G.: What makes a tease a tease? Considering the practice of teasing from a social constructionist perspective. *QMIP Bulletin* 21/Spring 2016. 18–26.
- Herzfeld, M.: Irony and Power: Toward a Politics of Mockery in Greece. In: J. W. Fernandez/M. T. Huber (szerk.): *Irony in Action: Anthropology, Practice, and the Moral Imagination*. Chicago/London 2001. 63–83.
- Holmes, J.: Politeness, power and provocation: How humour functions in the workplace. *Discourse Studies* 2: 2, 2000. 159–185.
- Horn, L. R.: *A natural history of negation*. Chicago 1989.
- Ivanko, S. L./P. M. Pexman: Context Incongruity and Irony Processing. *Discourse Processes* 35: 3, 2003. 241–279.
- Kádár, D. Z.: *Relational Rituals and Communication*. Hampshire 2013.
- Keltner, D. et al.: Teasing in Hierarchical and Intimate Relations. *Journal of Personality and Social Psychology* 75: 5, 1998. 1231–1247.
- Koestler, A.: *A teremtés*. Budapest [1964] 1998.

- Komlósi B.: Az iróniakutatás elméleti dilemmái a pragmatikában. *Nyelvtudomány* 3–4(2007–2008): 95–128.
- Komlósi B.: Most ironizálsz? Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138(2) 2014. 226–244.
- Kosztolányi D.: Maszk. In: Réz P. (szerk.): Füst. Budapest 1970.
- Kotthoff, H.: Scherzen und Lachen in Gesprächen von Frauen und Männern. *Der Deutschunterricht: Beiträge zu Seiner Praxis und Wissenschaftlichen Grundlegung* 38: 3(1986) 16–28.
- Kotthoff, H.: Coherent Keying in Conversational Humour: Contextualising Joint Fictionalisation. In: W. Bublitz et al. (szerk.): *Coherence in Spoken and Written Discourse*. Amsterdam/Philadelphia 1997. 125–152.
- Kotthoff, H.: Responding to irony in different contexts: on cognition in conversation. *Journal of Pragmatics* 35 (2003) 1387–1411
- Kreuz, R. J./S. Glucksberg: How to be sarcastic: The echoic reminder theory of verbal irony, *Journal of Experimental Psychology: General* 118: 4(1989) 374–386.
- Lampert, M./S. Ervin-Tripp: "Risky laughter: Teasing and self-directed joking among male and female friends." *Journal of Pragmatics* 38 (2006) 51–72.
- László J.: A beszédaktusok „őszintesége”, „komolysága” és „valódisága”. Általános nyelvészeti tanulmányok XV (1984) 161–166.
- László J.: Goffman és a hétköznapi élet szociálpszichológiája. In: Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok. Budapest 1998. 149–173.
- Leech, G. N.: *Principles of Pragmatics*, London 1983.
- Mulkay, M.: *On Humor. Its Nature and its Place in Modern Society*. Cambridge 1988.
- Nemesi A. L.: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest 2009.
- Nemesi A. L.: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Budapest 2016.
- Pap K. K.: *A nyelvi agresszió formái és funkcionális jegyei a középiskolás-korúak spontán társalgásában és az osztálytermi diskurzusokban*. Doktori disszertáció. Budapest 2014.
- Partington, A.: *The linguistics of laughter. A corpus-assisted study of laughter-talk*. Routledge Studies in Linguistics. Oxon 2006.
- Réger Z.: Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon. In: Bartha Cs. (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest 2007. 170–193.
- Roberts, R. M./R. J. Kreuz: Why do people use figurative language? *Psychological Science* 5 (1994) 159–163.

Ugratás és irónia

- Sinkeviciute, V.*: Decoding encoded (im)politeness: 'Cause on my teasing you can depend'. In: M. Dynel (szerk.): *Developments in Linguistic Humour Theory*. Amsterdam 2013. 263–288.
- Sitkei D.*: Hogyan ugratnak más nyelvek beszélői – egy empirikus kutatás tanulságai. In: Bíró Gy. (szerk.): *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet*. Szeged 2017. 67–84.
- Sperber, D./D. Wilson*: Irony and use-mention distinction. In: Cole, P. (ed.): *Radical pragmatics*. Academic Press. New York 1981: 295–318.
- Sperber, D./D. Wilson*: *Relevance: Communication and cognition* (2nd ed.). Oxford 1996.
- Tátrai Sz.*: Irónia. In: Szathmári I. (szerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest 2007. 311–320.
- Tátrai Sz.*: Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés. Budapest 2011.
- Tholander, M./K. Aronsson*: Teasing as serious business: Collaborative staging and response work. *Text* 22: 4(2002) 559–595.
- Thomas, J.*: Cross-Cultural Pragmatic Failure. *Applied Linguistics* 4: 2(1983) 91–112.
- Tóth L.*: Hogyan szórakoztat az udvariatlanság? Az offenzív viselkedés megjelenése a Magyar Televízió kvízműsoraiban. *Médiakutató* 14: 1(2013) 4–17.
- Wilson, D.*: The pragmatics of verbal irony: echo or pretence? *Lingua* 116 (2006) 1722–1743.
- Ying, Z.*: A Cognitive-Pragmatic Study of Irony Response. *European Scientific Journal* 12: 2(2016) 42–50.

Internetes források:

- Harper 2017 = Harper, D. Online Etymology Dictionary/ „banter”. 2001–2017. <http://www.etymonline.com/index.php?term=banter> [2016.10.20.]
- Le Monde = LeMonde.fr/Dico-Citations. <http://dicocitations.lemonde.fr/citations/citation-14175.php> [2016.10.25.]

A KÖNYVÉGETÉS NOSZTALGIÁJA: ELNYOMÁS ÉS MAGASKULTÚRA A SCI-FI IRODALOMBAN

Gy. Molnár Kadosa
ELTE BTK Összehasonlító Irodalom- és
Kultúratudományi Tanszék

Bevezetés

Dolgozatom a tudományos-fantasztikus irodalom és a kultúra-pusztítás motívumának viszonyát vizsgálja. A téma klasszikus sci-fi darabja Ray Bradbury *Fahrenheit 451* című, 1953-ban megjelent regénye. Bradbury műve mellett dolgozatom olyan magyar sci-fi műveket érint, amelyeket a kultúra szerepe, a kultúra és a szabad gondolat korlátozása vagy elpusztítása kapcsán megvizsgálhatunk.

Kultúra és individuum az elbeszélésekben

A vizsgálatba vont elbeszélésekben jellemzően azonosíthatók a következő témák: az individualitás védelme valamely korlátozó külső elvvel szemben, az individuum belső mentális világának felértékelése, ezen belül az öntörvényű lelki működés, az ösztönszerűség, az érzelmek, érzékenység, az élmény-elvű működés, az intuíció – ezek a tartalmak kapcsolódnak össze a narratívákban az organikus emberi közösség, a természet, valamint a magaskultúra képzeivel, és kerülnek összeütközésbe például a tudományos racionalitás, a kollektivitás, a totálisan szervezett társadalmi rend ideáival, összefoglalóan tehát valamely külső, kollektív elvvel.

Az itt megjelenő kultúrafogalom – mely szerint a magaskultúra a túl-racionalizált, rideg társadalmi valóság embertelenítő hatása elleni ellenhatás forrásvidéke, az emberi lét esszenciája – nagyobbrészt azon reflex örökösének tűnik, amelyet alapvető irodalomelméleti könyvének be-

vezető, *Az anglicisztika angliai története* című fejezetében Terry Eagleton a romantika és iparosodás korának ideájaként azonosít (Eagleton 2000: 24).¹

A disztópikus elbeszélésekben az individuum belső törvények diktálta működését (érzelmek, érzékenység, fantáziaműködés, kreativitás stb.) különböző körülmények és átfogó intézmények korlátozzák. Karácsony Benő két világháború közötti novellájában a pozitivista, tudományos-tervező racionalitás alapján szervezett kollektivista társadalmi rend, Bálint Tibor 1967-es bukaresti kisregényében az államszocializmusok diskurzusára emlékeztető felvilágosult kollektív ráció, Bradbury elbeszélésében a kortárs média működése, a médiakrácia, a Mandics-házaspár novellafüzérében a falanszter-elvű, terrorisztikus diktatúra és az ahhoz idomuló tömeg. Az érintett magyar disztópiákban az elnyomó kollektivitás jellemzően társadalmi kísérletek produktuma, a kortárs média működése csak Bradbury-nél kerül igazán fókuszba. Külön vizsgálható lenne egy más alkalommal a magyar sci-fi narratívák viszonya az államszocializmusok világára jellemző, (szintén futurospektív) történelemfilozófiai metanarratívához.

Fahrenheit 451: médiakritika

Míg a *Fahrenheit 451* témáját sokan elsősorban a cenzúrában vagy a könyvek szeretetében látják, a regény egyik nyilvánvaló célpontja a média². Amit az 1950-es évek elején íródott elbeszélés állít a médiáról és a tömegkultúráról, azt számos tekintetben visszhangozta a század következő

1 „az 'irodalom' most egyike annak a kisszámú szigetnek, ahol az ipari kapitalizmus által az angol társadalom színteréről elüldözött alkotó értékeket őrizni és erősíteni lehet. Az 'imaginatív alkotás' felfogható úgy, mint a nem elidegenedett munka képe; a költői szellem intuitív, transzcendens hatóköre pedig eleven bírálata a 'tények' igájába kényszerült racionalista és empirista ideológiáknak. Magát az irodalmi művet mindinkább titokzatos szerves egységnek látják, a kapitalista piac által fragmentált individualizmus kontrasztjaként. Inkább spontaneitás jellemzi, nem pedig racionális kiszámítottság; kreatív, nem pedig mechanikus.” Eagleton 2000: 24.

2 „A *Fahrenheit 451* fő célpontja nem a cenzúra, ahogy sokszor gondolják, hanem a tömegkultúra, amelyet Bradbury a Theodor W. Adorno és Max Horkheimer

évtizedeinek médiakritikája. A Beatty kapitány fejtegetéseiben olvasható elv, mely szerint a média feladata a gondok és konfliktusok üres beszéddel való háttérbe szorítása, több, jóval későbbi médiakritikus írás állítása. A huszadik század vége felé Pierre Bourdieu úgy fogalmaz a médiáról, hogy az „egymást követő konformizmusok gyors váltakozása” (Bourdieu 2001: 96). Montag panaszát a gondtalanságról, ami valójában a *gondok iránti érzéketlenség*, szintén a média magyarázza: „A nem érzékelhető változások iránti ilyen érdektelenség (...) megerősíti a strukturális amnézia hatását” (Bourdieu 2001: 96–97).

A médiát az üres jelentésű látványosság terepeként leíró teoretikus, Jean Baudrillard elmélete a fogyasztói társadalomról szintén összeolvasható a regénnyel. A komoly tétikkel bíró (gondok és megoldások közvetítésére képes) kultúrát kiszorítja az, amit a francia szociológus „a legalacsonyabb közös kultúra” néven nevez. „Ami megosztásra kerül, tehát, az nem ’kultúra’ többé, egy csoport élő szervezete, valódi jelenléte (mindaz, ami a ceremónia és az ünnep szimbolikus és metabolikus funkcióját betöltötte), nem is tudás a szó valódi értelmében, hanem a jeleknek és az iskola és az intellektuális divat ’tömegkultúra’ néven ismert utalásainak különös korpusza, amelyet legalacsonyabb közös kultúra névvel nevezhetnénk meg” (Baudrillard 1998: 103–104).

Bradbury főhősei úgy látják, hogy ez a rend azért élethetetlen, mert elválasztja az embert élete valódi súlyától. A média által közvetített tömegkultúra eltávolítja az embert az élet valódi tartalmainak lehetőségétől, üres jelekkel helyettesítve azokat. Montag sejtése szerint ez lehet felelős a társadalmi méretű depresszióért. A berendezkedés veszi rá az embereket – nem kényszerrel, hanem a fogyasztás csábító üzeneteivel –, hogy egymással ne kommunikáljanak. „Szükségtelen úgy elképzelnünk [a televíziót]”, mondja Baudrillard a disztópikus diktatúrák kapcsán, „mint egy látcsövet, amellyel a rezsim beles magánéletünkbe, mert máris jobb annál: maga a bizonyosság, hogy az emberek nem fognak többé beszélni, hogy vég-

által A felvilágosodás dialektikájában nyújtott freudi kritikához hasonló kritikának vet alá.” Eller, Jonathan R./Touponce, William F. 2008: 91.

letesen el vannak szigetelve a válaszlehetőség nélküli beszéd színe előtt” (Baudrillard 2006: 79).

Érdekes különbség, hogy Baudrillard elméleti írásaiban a kultúrával foglalkozó emberek a kortárs média rendjének perifériájára kerülnek, ahogyan Bradbury regényében is ez történik, azonban ott éppen ők nyújtják a választ a problémákra.

Nosztalgia a könyvek után

A *Fahrenheit 451* disztópikus társadalma, ahol a kultúrának már majdnem egészen nyoma veszett, arra nyújt különleges lehetőséget az elbeszélés számára, hogy bemutassa egy, a magaskultúra által jobbára érintetlen ember találkozását a kultúrával. Nem feltétlenül meglepő, hogy az elbeszélésből kibontakozó kultúrafelfogás kissé idealisztikus. A magaskultúra Montag által való megismerésének folyamata metonimikus a fiatal Clarisse megismerésének folyamatával: mindkettő az érzékek kinyílásának és a más emberekkel való kapcsolat iránti igény felerősödésének folyamata.

A kultúra, mint azt Clarisse is állítja önmagáról, nem akar Montagtól semmit. A vele folytatott párbeszéd azonban kizökkenti Montaget életének megszokott menetéből, és érzékennyé teszi olyan kérdésekre, amelyek mellett már megszokta, hogy érzéketlenül elmegy. A társadalomnak éppen azokra az értékekre volna szüksége, és arra a kritikai, kizökkentő működésre, amely elsősorban a könyvekben volt megtalálható, de amelyet (mivel a kultúrában mindig ott rejlő kritika konfliktussal, problémák felfedezésével jár) a tömeg és nyomában az állam elutasított és kis híján megsemmisített. Ha azonban felvehető a hagyománnyal folytatott párbeszéd fonala, ez a regény végén a könyv-memorizálók ígérete, újra emberi világ kezdhet felépülni. Ebben az olvasatban az elbeszélés a könyvek szeretetének, az egyén és a kultúra bensőséges kapcsolatának fabulája, annak ígéretével, hogy a kulturális kincs kiterjesztése az emberiség boldogulási esélyeit növeli.

Azonban a *Fahrenheit 451* nemcsak azt mutatja meg, hogy a magaskultúra értékeit kiszorítva a társadalom milyen tarthatatlan útra lép, de, ha úgy tetszik, parodisztikus módon azt is, hogy az értelmiség haszontalan a média által dominált világ számára, és tulajdonképpen az elől elmene-

külve várja, hogy a történelem forduljon kedvezőbbre. Montag, Faber és a könyv-memorizálók csoportja tulajdonképpen a háborút várja, amely, miután romba dönti a fennállót, ennek a jobb világnak az esélyét elhozza. Ez végső soron legalább annyira elitista, mint amennyire radikális álláspont; olvasható egyfajta értelmiségi vágyfantázia paródiájaként is.

A könyv-őrzők arra a tudásra hivatkozva járnak el így, amely érveik szerint nem más, mint az emberiség univerzális hagyatéka. Az általuk őrzött hagyományt minden ember közös kincseként, de a társadalomtól elkülönülve őrzik. Innen nézve annak jeleit is észrevehetjük, milyen alapvető idegenséggel észlel olykor Montag más embereket, ahogy Clarisse is – a természetes érzékenységgel megtestesítője – elárulja, hogy Montag nem olyan, mint a többiek: Montag tehát akár úgy is olvasható, mint a csak a kiváltságosok, a *kiválasztottak* számára elérhető kultúra által megszólított *különleges* egyén.

Beatty, a tűzőrök vezetője a magaskultúra elleni vádbeszédében említést tesz arról, hogy a kisebbségek sérelmeket találtak a klasszikus művekben, a könyvembereken keresztül ennek ellenére a regény gond nélkül univerzális, belső konfliktusok nélküli magaskultúrát képzel el. Olyat, amely évtizedekkel a kultúra szinte teljes elnémítása után is az emberiség közös kincse. Az elhallgattatott hagyomány éppen úgy ott van magának az embernek – legalábbis az arra kiválasztott embernek – a zsigerei mélyén, még a konzumerista nevelés ellenére is, akár az a tudás, hogy az emberhez méltó otthon a vidéki, természetközeli otthon (vö. Montag útja folyón). Az elbeszélés tehát olvasható a kanonikus olvasat ellentétéként is, az önmaga premisszáival szemben rövidlátó értelmiség félelmeinek paródiájaként.

A téma a magyar sci-fi elbeszélésekben

A két világháború között íródott Karácsony Benő távoli jövőben játszódó novellája, amelynek szereplőit az intuitivitás és gépies racionalitás dichotómiája foglalkoztatja a világpusztulás utáni hiperracionális, kollektivistá társadalomban. Bálint Tibor *Önkéntes rózsák Sodomában* című, 1967-ben megjelent bukaresti kisregénye különös ötvözete a társadalmi szatírának, parabolának és sci-fi elbeszélésnek, amelyben a nukleáris katasztrófát túlélő társadalom egy (a XX. századi államszocializmusra

emlékeztető módon) a kollektív én és megkérdőjelezhetetlen pedagógiai ideálja nevében eljáró hatalom alatt él; ez a hatalom az „érzelmességet” és mindenfajta öntörvényű irracionális gondolkodást betilt. Mandics György és M. Veress Zsuzsanna *Gubólakók* című novellafüzére szintén Románia Szocialista Köztársaságban jelent meg, a nyolcvanas évek legvégén; a jövőbeli, világméretű pusztulást követően kiépülő kísérleti, egalitárius társadalmi rend ábrázolása igen határozottan olvastatja magát a kelet-közép-európai szocialista állam szatírájaként. Itt ugyan nem a magaskultúra klasszikus megjelenési formái kerülnek tiltólistára, hanem az önálló véleményalkotás és a tudományosan megállapított átlag-életformától való eltérés, az elbeszélés mégis termékenyen kérdezhető a kultúrára vonatkozó szempontok felől.

Karácsony Benő: *Ember a csillagok alatt*

Karácsony Benő novellája egyike annak a kevés magyar sf-írásnak, amely központi témájává teszi a magaskultúra (elsősorban a művészet) megszűnésének lehetőségét. A jövőbeli totalitárius rendszer a kiszámíthatatlan érzelmekkel szemben az ésszerűségeire hivatkozva tartja fenn a szigorú rendet. A novella a kollektivizmus és egyéniség, a szabályozottság és ösztöniség, a ráció és érzékenység, illetve a maszkulin és feminin jegyek szembeállításaira épít. A hiperracionális világban a tudományok és a műveltség magas fokon állnak, és az intézmények megnevezései vagy a törvényekre való hivatkozások alapján kiolvasható, hogy lényegében osztályok nélküli társadalomról van szó. A disztópiában be vannak tiltva a művészetek, a fikció, az érzékenységek azon forrásai, amelyeket az elbeszélés az általa elképzelt tiszta rációval szembeállíthatónak feltételez: festőiség, zeneiség, a természet, a család, összefüggésben az egyénnek az élete fölött való saját rendelkezési jogával.

A két főszereplő, V.O.R.I. Ollen és M.O.R.O. Linda a szabályozott szexualitás zamjatyini keretei között találkoznak; együtt töltenek el hat hetet a „tenyészbizottság” telepén, hogy utódot adjanak az Államnak. Ez alatt az idő alatt a nő többször arra tesz kísérletet, hogy a férfival megértse az ösztöniség és az érzelmek világát. Idővel saját érzelmeinek kétségbeesett szószólójává válik – hiába próbálja azokat közölni a férfival, aki ugyaneke-

kor az Állam rendje ellen lázadók letörésének feladatát kapja, akik azért teszik kockára életüket, hogy a természettől, a művészettől és a családdal való kapcsolattól való megfosztottság ellen protestáljanak. Ez a hagyományos, szerves társadalmi formákért való tüntetés összekapcsolódik az egyén önrendelkezéséért való tüntetéssel. A novella végül az érzékenységgel pusztulásával, de fonák győzelmével zárul: amikor a férfit halálosan megsebesítik a bénító áramok, megérti, hogy szerelmes.

Itt a kultúra az érzelmesség és az (idilli) organikus társadalom szinonimája lesz. Minthogy a kontemplációhoz és az érzékenységgel tartozik, nem a célratörő racionalitáshoz, háttérbe szorul, és egy olyan világban, amely a racionalitáson kívül mindent szigorúan korlátoz vagy kizár, nem képvisel komoly erőt; ugyanakkor azonban, mivel az ember érzelmi oldalához kapcsolódik, nem is leküzdhető, mert – mint azt a novella zárata sugallja – magának az emberi természetnek az organikus része. A költészet nem egyéb, mint álmodozás és érzelmek expressziója (így pedig egyébként, mivel természetének kiiktathatatlan része, a húszéves nő lényegében állandóan a költészet lényegének állapotában van.) A kultúra itt a régi értelem – érzelem szembeállítás XX. század eleji variációjában az érzelem metonimiája: a korábbi, szerves életforma iránti nosztalgia, a disztópikus hiper-racionális világgal szemben felhasznált egyik, érzékenységre apelláló érv.

Bálint Tibor: *Önkéntes rózsák Sodomában*

Bálint Tibor 1967-es, Bukarestben megjelent kisregénye a hely- és időmegjelölések alapján a szöveg keletkezési idejének nem nagyon távoli jövőjében játszódik. Erre utal az elbeszélésben megjelenő technológiai világ, ahogy a robotkészítés vagy a rakétázás megvalósulása is, a XX. század közepének jellemző tudományos fantáziái. A K. városban játszódó elbeszélés nagyrészt a Róbert Mátyás nevű robot nevelődés- és szenvedéstörténete, amely megszabadulásával, sorsa jobbra fordulásával ér véget. A narratíva arról a pontról visszatekintve építi fel a történetet, ahol Róbert már gépi katatóniában van, azoknak a tapasztalatoknak a pszichés következményeként, amelyeket gazdája, Kobalt úr vele szemben tanúsított rosszindulata, a „gépies engedelmesség” követelése, és az emberek általános érzéketlensége jelentenek. Az elbeszélés háttérében zajlik a

területi ökológiai katasztrófa elleni küzdelem, ami a kisregény végén külföldi segítséggel fordulópontra jut: miután olyan, izotóppal kezelt rózsafajt kísérleteznek ki, amely újra élhetővé teszi a fertőzött talajt, a nukleáris katasztrófa sújtotta Sodoma-kertet rehabilitálják.

Az Önkéntes rózsák Sodomában mint sci-fi

A szöveg tipikus sf-re jellemző tulajdonságai közé tartozik a jövőbeli színtér, a technológiai kor, a humanoid robotok és a természettudományos témájú fantáziák, például egy nukleáris katasztrófa következményei, elképzelt biológiai mutációk. A tipikus sci-fi jelleget némileg ellentételezi, hogy bár a történet a jövőben játszódhat, az elbeszélés a mottó és a műfajmegjelölés segítségével („álomjáték”) a leírtakat elválasztja konkrét tértől és időtől, az álom és a példázat allegorikus műfajához kapcsolja azokat. A prózastílus sajátosságai, az avantgárd stíluselemek, az elbeszéltséget hangsúlyozó beszéltnyelvi fordulatok pedig – úgy vélem – a tipikus sci-fire jellemző mimetikus-realista prózastílustól némiképp távolítják és más irodalmi hagyományokhoz kapcsolják a szöveget.

Bonyolult összjátékban vannak a szöveg klasszikus műveltségre utaló elemei a sci-fi kategóriával, például a terület neve: Sodoma-kert. Sejthető lehet az intenció, hogy *Sodoma* neve vonja be az interpretációba a bibliai bűnös városét, amely bűneivel kiérdemelte pusztulását (s innentől kezdve a szöveg olvasható a bűnösség és rehabilitáció – egyébként súlyos zavarokat mutató – elbeszéléseként). A név azonban filológus írásmóddal jelenik meg: az olvasó nem olvashatja anélkül, hogy tudatosítaná a klasszikus szöveg-hagyomány határozott jelenlétét. A magaskultúrát tiltó társadalomról szóló elbeszélés lépten-nyomon klasszikus műalkotásokra hivatkozik, vagy azokra alludál. A klasszikus műveltségből azonosítható elemek, amelyek a mű háttérének világát jellemzik, azt a benyomást támogatják, hogy a jövőorientált sci-fi világ felszíne mögött is nehezen kikezdzhető állandóság van.

A kultúra Sodomában

Az elbeszélés a szereplők konfliktusán keresztül szembeállítja egymással a racionalitás és érzelmesség, észszerű gondolkodás és élénk képzelőerő, tudomány és fantázia, haladás és kultúra képzeit. K. politikai rendszere

azonban nem olyan módon korlátozó, mint Bradbury disztópiájában. Nem határolható el pontosan, a művészetek melyik szegmense esik tilalom alá. Bálint Tibor kisregényében nem a magaskultúra áll szemben a modern társadalommal, hanem a modern társadalom mint a racionalitás őre a magaskultúra individuális érzékenységet jelentő aspektusával szemben. (Hasonló projektív defenzivitás érvényesül a Karácsony- vagy a Bradbury-műben is: azok az intellektuális tendenciák eszerint, amelyek számára a kultúra idegen vagy haszontalan, a kultúra megtámadásával fenyegetnek, a kultúra tehát védelemre szorul.) Figyelmesen elolvasva Kobalt kirohanásait felesége érzelmessége ellen, vagy a betiltott művek listáját, leszűrhető, hogy az elbeszélésben a kultúra: kilépés az észszerűség világából, menedék a társadalom elől, belső párbeszéd saját lelkünkkel, ugyanakkor minden kézzelfogható cél nélküli dolog.

Az elbeszélésben megjelenő kultúra-fogalom fontos vonása mindezek mellett az absztraktság illetve univerzalizmus. Nem konkrét (pl. nyelvhez vagy régióhoz köthető), hanem általában vett kultúráról van szó a kisregényben. Hasonlóan a *Fahrenheit 451*-hez, az elbeszélés úgy állítja elénk a magaskultúrát ezen szerepében, hogy konfliktusoktól mentes, problémátlanul univerzális. Az emberi lényeg megragadása – amelyet a kultúra ígér – emellett végletekig absztrahált jelenségeket eredményez. Az idős költő történetében, akit egy haldokló magához hívat, *egyetemes költészeti antológiát* tesz a táskájába: a költészet, mint az emberiség kincse, bármi lehet, ami egyetemes emberi. Nem lehet azonban konkrét téték, rész-érdekek, partikuláris problémák hordozója. Aligha véletlen, hogy az említésre kerülő művek mind klasszikusok. Ez az esztétikai perspektíva másfelől azonosítható a mű keletkezési kontextusát jelentő kelet-közép-európai államszocializmusok hosszú ideig domináns kulturális perspektívájával is.

Messzire vezető ellentmondásnak tűnik az elbeszélésben, hogy a kultúra egyfelől univerzális, valódi tétektől mentes, természetlenül kérdezi önmagát önmaga (absztrakt) felelősségéről – ugyanakkor az emberi lényeghez vezető út; gyöngé, látszólag haszontalan, végül azonban csodát tesz, újrateremt, újrahumánizálja a katasztrófa sújtotta területet, ha alázattal elfogadjuk az adományát. Ez a romantikus eszményítés és defenzív vagy menekülő logika jelenik meg

több itt tárgyalt sci-fiben: hogy az emberiség legmagasabb szellemi kincseit jelentő, de törékeny kultúrát – annak biztosítékát, hogy *minden* érték mégsem állhat a változás hatalma alatt – védje attól, ami, úgy tűnhet, fenyegeti.

Mandics György/M. Veress Zsuzsanna: *Gubólakók*

A Mandics-házaspár novellafüzére 1989-ben jelent meg Bukarestben. Az elbeszélés keret-fikcióba illeszkedik: a *Gubólakók*, mint a bevezetésből kiderül, olyan kötet, amelynek nemcsak alaptézisét (*milyen társadalmi berendezkedés volna célravezető*), de tulajdonképpen szövegét is a Heraklidák nevű tudós társaság alkotta. A kötetben tárgyalt berendezkedés a Gauss-harangról elnevezett, a társadalmat annak átlaga felé kényszerítő diktatúra, amelynek célja a homogén, kiemelkedés és hierarchia nélküli társadalom.

Tellurián, a *Gubólakók* föld alatti világában az átlagosság számítógépesített diktatúrája elsősorban az átlagtól való eltérést és az önálló gondolkodást bünteti. Az *egyéniesség* mint jelenség a rendszer rációja számára a mások fölé emelkedés esetét jelenti, a rendszer kritikusainak észjárása szerint pedig mindannak a racionálisan uralhatatlan, természeti és belső eredetű mozzanatnak a szabad kiteljesítése, amely nélkül az egyén élete nem élhető. A szabad és egyéni gondolkodás védelme bontakozik ki a disztópikus elbeszélésben, amely helyenként odáig megy, hogy egyes – a rendszerrel azonosuló – szereplők szolamába a nem-gondolkodás üdvének explicit érveit írja bele.

Ám miközben a rendszer explicit ideológiai kulcstézise az átlagosság uralmának biztosítása, és ennek érdekében az egyéniesség kiszorítása (azaz mindazoké, akik az átlagon kívül esnek), az elbeszélés pedig igyekszik a maga fonáságában bemutatni a rezsimet, valójában mindaddig, amíg meg nem jelenik a terror, a Tellurián élő „norma”, azaz átlagos lakosságot (akik nevében az elnyomás eljár) a rendszerrel azonosulónak látjuk. Azok a szereplők, akik nem kivételesek, a novellákban elégedettnek mutatkoznak. A felkínált uniformizált életforma őket boldoggá teszi, még ha a narratíva ironizál is elégedettségük kapcsán. Az elnyomás szenvedő áldozatai így azok, akik az egyéniesség jellemzőivel rendelkeznek. Azonban az *egyéniesség* elve, amely az elnyomás legitimációjául és célpontjául szolgál, egyben az elnyomás alól kivezető lehetőséget is jelenti. Az ellenállás és az elnyomás alól való kiszabadulás a jócskán különböző novellákban igen heterogének, ám az *egyéni* és *ir-*

racionalis – kollektív és racionalis oppozíciója felől tekintve összekapcsolódnak. Hol a jó, érző szív, hol a szenvedélyes szexualitás, hol váratlan belátás vagy eleve meglévő hajlam az önálló gondolkodásra az, ami az elbeszélésben az értelem nélküli tömeg háttere előtt kiemeli az egyes szereplőket.

Mindez összefüggésbe hozható a kultúra fogalmával, s az elbeszélés legalább egy pontján (A „*nagymenő*” című novellában, ahol a sekélyes tömegkultúra kontrasztba kerül az önálló gondolkodásnak teret adó magaskultúrával) az összefüggés explikálódik is. Az egyéniség olyan motívumok forrása, amelyeket hagyományosan a magaskultúrával asszociálhatunk; a kollektív én rációjával szemben olyan kiszámíthatatlan belső tartalmak foglalatja, amelyeket az előbbi nem tud eleve uralni, csak visszavetni és kiszorítani. Mindez párhuzamos azokkal a tárgyalt sci-fi elbeszélésekkel, amelyek az individuális, organikus, irracionális lényeg védelmére keltek a racionalitással szemben; akkor is, ha ugyanakkor a *Gubólakók* világában a magaskultúrát többnyire éppen ellentétes helyzetben találhatjuk.

A magaskultúra ugyan jelen van a Mandics-disztópia világában, ám javarészt problémátlanul; többnyire egy, az elnyomás által kisajátított, avagy az annak rendjébe gond nélkül illeszkedő magaskultúra tűnik fel a fikción belül. Ha a kultúrára vonatkozó utalásokat követve a magaskultúra helyét keressük a mű disztópikus társadalmában, úgy találhatjuk meg, mint amely különösebb probléma nélkül válik az elnyomó rendszer alávetett, kisajátított vagy legalábbis biztosított terepévé, hiszen a magas fokú műveltség *megfér* az elnyomás és az elnyomással való azonosulás mellett. Innen nézve a magaskultúra az elbeszélésben ugyanolyan kiüresíthetőnek mutatkozik, mint a fogyasztói kultúra, hiszen a magas fokú műveltség egyidejűleg létezhet az eszmétlenséggel. A történet zárlatában a rendszer megbuktatására készülő abik tanácskozásán a következő hangzik el:

- Akkor itt az ideje, hogy mozgósítsuk a nevelési rendszerben működő hibernált ügynöki hálózatot is.
- Igen, a nevelőkre nagy szükség lesz, hogy az erkölcsi nihil helyére új eszmét ültessünk. (Mandics/M. Veress 1989: 153)

Irodalomjegyzék

- Baudrillard, J.*: The consumer society: myths and structures. London 1998. (ford. Chris Turner)
- Baudrillard, J.*: Requiem for the Media. In: Utopia deferred : writings from Utopie (1967–1978). Los Angeles. 2006. 70–93. (ford. Stuart Kendall)
- Bálint, T.*: Önkéntes rózsák Sodomában. Bukarest 1967.
- Bloom, H.*: Introduction. In: Harold Bloom (szerk.): Ray Bradbury's Fahrenheit 451 (Bloom's Modern Critical Interpretations). New York 2008. 1–2.
- Bourdieu, P.*: Előadások a televízióról. Budapest 2001. (ford. Erőss Gábor)
- Bradbury, R.*: *Fahrenheit 451*. New York. 2013.
- Clareson, T. D.*: Understanding Contemporary American Science Fiction: The Formative Period (1926–1970). Columbia, South Carolina 1992.
- Eagleton, T.*: A fenomenológiától a pszichoanalízisig. Szeged 2000. (ford. Szili József)
- Eller, J. R. / W. F. Touponce*: The Simulacrum of Carnival: Fahrenheit 451. In: Harold Bloom (szerk.): Ray Bradbury's Fahrenheit 451 (Bloom's Modern Critical Interpretations). New York 2008. 91–114.
- The Encyclopedia of Science Fiction*, szerk. John Clute et al. Elérhető: <http://sf-encyclopedia.uk/> Utolsó letöltés dátuma: 2016 november 28.
- György, P.*: A hatalom képzelete. Budapest 2014.
- Mandics, Gy./M. Veress Zs.*: Gubólakók. Bukarest 1989.
- S. Sárdi, M.*: A magyar tudományos-fantasztikus irodalomról. Alföld. (2009/5.) 59–73.
- Zipser, J.*: Mass Degradation of Humanity and Massive Contradictions in Bradbury's Vision of America in Fahrenheit 451. In: Harold Bloom (szerk.): Ray Bradbury's Fahrenheit 451 (Bloom's Modern Critical Interpretations). New York. 2008. [1983.] 3–18.

A JOGÁSZKÉPZÉS ÁTALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON 1848 ÉS 1867 KÖZÖTT

Ámán Ildikó
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE ÁJTK Európai Jogtörténeti Tanszék

Bevezető

A téma aktualitásának alapját az adja, hogy az egyetemtörténeti kutatásoknak napjainkban egyre nagyobb jelentőségük van, ehhez szorosan kapcsolódik a kutatási témám is, amely a felsőfokú oktatási igazgatásról szól Magyarországon, különös tekintettel a jogászképzésre. A témának két fő bázisa határozható meg: az egyik az egyetemi, a másik a jogakadémiai képzés. Mindez a 19. században egymást kiegészítve fejlődött, ugyanis a magyar uralkodók nem alkottak külön rendeletet rájuk, hanem az egyetemiből vezették le a jogakadémiait, amelyek ezáltal szinte elválaszthatatlanul összeforrtak egymással. E tanulmányban a Habsburg restaurációról és annak joghatásairól írok a jogászok tanrendjére vonatkozóan, amelyet három jogakadémia bemutatásával fogok felvázolni. Cikkemmel összefoglaló képet szándékozom adni a felvázoltakról a jogszabályi rendelkezések és a joggyakorlat alapján a jogi oktatás szemszögéből. Munkámat részben hiánypótlásnak szánom, hiszen ez idáig az egyetemi és a jogakadémia tantárgyak részletesebb összehasonlítására nem került sor.

Történelmi előzmények

1777 óta, a *Ratio Educationis* kibocsátásától kezdve az uralkodó hatáskörének tartották a magyarközoktatási ügyet, és mivel kizárólag törvényekkel lehetett azt szabályozni – amelyek ettől kezdve jelentősen elkezdtek lemaradni a rendeleteileg szabályozott osztrák rendszerhez képest –, kialakult egyfajta

eltolódás. Míg az osztrák tartományi egyetemeken (Bécs, Prága, Lemberg) bevezették a német oktatási nyelvet, addig Magyarországon megmaradt a latin, így nem alakult ki egységes anyanyelvi oktatás. Másik lényeges eltérés, hogy hazánkban a protestáns felekezetek jelentős autonómiával rendelkeztek és az uralkodó kizárólag főfelügyeleti joggal bírt felettük, ezáltal kizárólag a *Ratio Educationis* alapján álló katolikus iskolák álltak az irányítása alatt (Sashegyi 1974: 133).

A felsőfokú intézmények szakmai tagolódása sem elhanyagolható, hiszen a magyar felsőoktatást a jog és a teológia uralma jellemezte. A jelentős számú papnevelő intézet, bölcsészeti, teológiai és jogi képzéssel rendelkező akadémia és líceum mellett a mérnöki, az állatorvosi és a művészeti képzések háttérbe szorultak. Ráadásul ezen eltolódott rendszer rövid tanulmányi idővel kapcsolódott össze; a jogásképzés különösen kiemelkedett ebből, hiszen a 3, majd 4 éves egyetemi mellett csak 2, majd 3 éves jogakadémia képzés működött (Sashegyi 1974: 6–7.).

A *Ratio Educationis* rendelkezései a jogi oktatásról

A *Ratio Educationis* az első állami, azaz nem egyházi kiadású jogszabály, amely a hazai, egyházi fenntartású oktatási intézményeket megkísérelte egy állami rendszer keretei között egységes szerkezetbe foglalni, azok felekezeti jellegének megváltoztatása nélkül. A rendeletet a protestánsok elejétől kezdve elutasították, arra hivatkoztak, hogy az iskolaügy kizárólag az iskolákat fenntartó felekezetek hatáskörébe tartozik (Pukánszky/Németh/Mészáros 2005: 286–297.).

Az ifjúság nevelése az akadémiaikon a bölcsleltudományokkal (filozófia) vette kezdetét, és a haza gyarapítása volt az értelmiség célja, ezért a jogi oktatás elkerülhetetlen lett a fiatalság számára, emiatt már a gimnáziumokban is tanítani kellett a hazai és a természetjogot (Eckhart 1936: 108.). Az egyetemi tananyag részletes elsajátítása céljából a szükséges időt négy évben határozták meg: az első kétéves szakasz idején a bölcsészeti stúdiuumokat, majd a hátra lévő időszakban a jogikat hallgatták. A rendelet elengedhetetlennek tartotta, hogy a jogi tanulmányok kizárólag a bölcsészeti utáni valósulhatnak meg. A rendelet kiemelte, hogy az oktatás során ne a „szörszálhasogató” és „érthetetlen” országgyűlési fejtegetésekkel lássák el

a fiatalságot, hanem a lehető legpontosabban és legerőteljesebben magyarázzák el számukra az alapvető fogalmakat (Eckhart 1936: 109).

A tanulmányaik első felében természetjogot, nemzetközi jogot és egyetemes közjogot hallgattak, a másodikban Magyarország közjogát és az egyházjogot. A büntetőjog a *Codex Theresiana* anyagának az átadását jelentette, azonban figyelemmel kellett lenni a vonatkozó hazai szokásjogra is (Friml 1913: 158–189, 259.).

A jogakadémiák

A *Ratio Educationis* két szintre bontotta a jogi oktatást: az egyik az akadémiai szint, amely gyakorlati célokat szolgált: a közszolgák kinevelésének a bázisa volt; itt a filozófiai oktatási szintre épülve következett a jogi osztály – ez összesen négy évet ölelt fel – 2-2 éves képzésre bontva (Halmai 1987: 136–138.; Csizmadia 1981: 212.). A másik, az egyetemi szint volt, a tudomány művelésének bázisa, ahol a 2 éves bölcsészeti követte a 3 év jogi képzés (Szabó 2004: 13–24.).¹ Az akadémiák átmenetet képeztek a gimnáziumok és az egyetemek között, illetve Mária Terézia szabályozása alapján alakultak ki az állami és a felekezeti jogakadémiák. Idővel további katolikus alapítású akadémiák jöttek létre: Eger, Kolozsvár, majd később a *Ratio Educationis* nyomán Pozsony (Nagyszombat), Győr, Kassa, Nagyváradi városokban, az utóbbiakat fogadták el állami jogakadémiákként (Eckhart 1936: 249.; Pukánszky/Németh/Mészáros 2005: 286–297., 301.; Szabó 2004: 13–24.; Csizmadia 1981: 211.). Ugyanezen időben a református egyház működtette a debreceni, a sárospataki, a kecskeméti és a pápai jogakadémiát, az evangélikusok pedig a soproni, az eperjesi és a pozsonyi joglíceumokat (Mezey 1998:15.). Tanulmányomban ezek közül emelek ki hármat: a nagyváradi, a pozsonyi és a kassai jogakadémiákat.

A Habsburg restauráció oktatáspolitikája

A szabadságharc bukása után, 1849. október 9-én kelt rendeletével Leo Thun osztrák vallás- és közoktatásügyi miniszter a magyar oktatási rendszer fokozatos osztrákosítását tűzte ki célul, ezáltal a német nyelv

1 A doktorok az egyetemen végzett jogászok voltak; a praktikusok a gyakorlatban szerezték meg a szükséges jogi tudást. (Bónis 1998:13.)

térnyerése volt megfigyelhető, holott a rendeletben foglalt alapelvek ennek ellentétére engednek következtetni (Sashegyi 1974: 131.). A jogakadémiai képzést is megreformálta: ez a számuknak a csökkenését, a megmaradtak átszervezését, és az osztrák jog oktatásának a bevezetését jelentette (Sashegyi 1974: 10–15.).

A reformnak egyre inkább megmutatkoztak az ellenzői, azonban Ferenc József 1855. február 24-én rendeletbe foglalta a jogi karok számára a tantervi- és államvizsgaszabályzatot, illetve a doktori szigorlatok újrászabályozását. Így a tanszabadság eszméje sérült, és a jogi oktatás állami ellenőrzés alá került, azonban ez még mindig enyhébb volt a Birodalmi Tanács korábbi elképzelésénél (Sashegyi 1974: 38–40.).

Az Októberi Diploma kiadásával egyidejűleg Thunt is felmentették az állásából és a minisztériumát megszüntették. A visszaállított Helytartótanács gyakorolt közvetlen irányítást az oktatásügy felett. Elvben a minisztertanács ezekbe az ügyekbe beleszólhatott, de mivel a magyarországi oktatásügyek nem egy birodalmi minisztériumban összpontosultak – hanem az országos dikasztériális kormányzóhatóság irányítása alatt álltak –, így jelentősen enyhült a közoktatás centralisztikus jellege (Sashegyi 1974: 63.). Az egyetemi és felsőoktatási német nyelv kényszerének szintén 1860. október 20-án vetett véget az uralkodó (Sashegyi 1974: 65.).

Egyetemi reform

A témával kapcsolatosan kizárólag a jogi egyetemi képzésre térek ki. A reformok bevezetése 1850 után vette kezdetét, amely a polgári fejlődést követően napjainkban is kifejti a hatását. 1850. február 15-i rendeletével az egyetemeket Thun saját minisztériumának irányítása alá vonta, azonban az egyetem ügyeinek az intézését a tanári testület kezébe adta, amely a rektorból, a prorektorból, a dékánokból és a prodeánokból állt (Sashegyi 1974: 158–160.). A dékánt a tanári testület a rendes tagok sorából választotta, azonban ha az oktatás érdekeit veszélyeztetve látta a miniszter, akkor a határozatlan időre szóló kinevezéssel is élhetett. A rektort a karok küldöttei választották a rendes tanárok sorából, a karok sorrendje szerint évi rotációban, majd az eredményt a minisztériumhoz fel kellett terjeszteni

megegyezés véget. Ezen lépésével az egyetemi autonómia gyakorlásának feltételét teremtette meg (Sashegyi 1974: 18.).

Thun számára a legfőbb nehézséget a jogászképzés átalakítása okozta, hiszen a korábbi képzés teljes megreformálására törekedett. 1850. július 29-én kötelezővé váltak az államvizsgák, ezeket azoknak kellett letenniük, akik jogvégeztséget feltételező állásokra pályáztak; így kötelezve őket mind a jog- és államtudományok elsajátítására, illetve az osztrák törvények kiemelt ismeretére. Hiszen az egyetemen nem szakhivatalnokokat képeztek, így ott az elméleti vizsgát teheték le, majd ezt követően a gyakorlati idő után a szakági gyakorlati vizsgát, amikor is a hatóságnál megszerzett ismeretekből vizsgáztak (Sashegyi 1974: 20–21.; Eckhart 1936: 403.). Az elméleti vizsga három részből állt, amely esetében az első általános, a másik kettő különös volt, az utóbbi kettő: az államjogi-közigazgatási és az ún. bírói rész. Az általános vizsgán jogbölcselet, közigazgatástan, közgazdaságtan, pénzügytan, általános és osztrák statisztika, világtörténet és osztrák történet voltak a vizsgatantárgyak. Az államtudományi-közigazgatásin: osztrák közjog, osztrák egyházjog, osztrák közigazgatási és pénzügyi jog; a bíróin: osztrák büntetőjog és eljárásjog, osztrák kereskedelmi és váltójog, osztrák peres és peren kívüli eljárásjog, osztrák polgári jog. Az általános vizsgák szóbeliek és írásbeliek voltak, a különösek kizárólag szóbeliek. A vizsgák sorrendje a hallgató szabad választásától függött, azonban közülük kettőt vagy egyet már a tanulmányi idejében teljesíthetett (Eckhart 1936: 403–404.; Nagy 2007: 57.).

A jogászképzés terén is egyre inkább Thun eszméi valósultak meg, ez alapján 1854. szeptember 13-i rendeletével utasította az egyetemeket, hogy az elméleti államvizsgatárgyak közül a jogbölcseletet hagyják el és a történeti tárgyakkal kezdjék az oktatást. Mindennek elvi alapjai voltak, hiszen Thun a jogbölcseletet, mint a természetjog alapját, a forradalmi eszmék táptalajának tekintette, ezzel együtt a történeti irányvonalat képviselte az akkori európai jogi oktatásban. Tantervének tervezetét 1855. június 29-én terjesztette az uralkodó elé, mindezt szeptember 25-én hagyta jóvá Ferenc József. A monarchia valamennyi egyetemén kötelezővé tették az új *jogi oktatási tantervet*, amely megszüntetett minden különbséget a pesti és

a monarchia többi jogi kara között (Eckhart 1936: 419.). A tanulmányi idő első felében a jogtudomány alapdiszciplínáinak elsajátítását tűzték ki célul, és a második időszakban lehetett áttérni a tételes jogi oktatásra (osztrák és magyar joganyagra). A rendszer teljesen világos célja a történelmi műveltségen felépülő, a tételes jogi tudással bíró értelmiség kinevelése volt, amely alatt a római jog oktatását is értették, amely egybeesett a korszakban elfogadott műveltségfelfogással (Eckhart 1936: 419.). Az alapdiszciplínák: római jog, német magánjog és a birodalom története, egyházjog (egyik vagy mindkét félévben), jogbölcselet s a jogtudományok enciklopédiája volt. A második szakasz a harmadik és negyedik évből állt, amikor is az osztrák jog- és államtudományi előadásokat hallgatták, azaz az egyes osztrák tartományok partikuláris joganyagát, amely hazánk esetében a magyar magánjogot jelentette; ezeken túl osztrák büntetőjogot, osztrák kereskedelmi és váltójogot, politika tudományokat és osztrák statisztikát tanultak a hallgatók (Sashegyi 1974: 243.). A szabályzat mindezekon felül előírta a bölcsészeti karon egy félév filozófia és két féléven át történelmi kollégiumok áthallgatását; ebből az egyik a harmadik félévben az osztrák történelem volt (Sashegyi 1974: 40–41.; Ladányi 2007: 9.; Eckhart 1936: 420–423.). A politikatudománynak magában kellett foglalnia a nemzetgazdaságtant, a pénzügytant és a közigazgatási feladatokat (Sashegyi 1974: 242.).

Az oktatásai rendszer teljes megértéséhez elengedhetetlen a *vizsgák* megismerése. Ezek alapján a negyedik szemeszter végére (második év) minden joghallgató számára előírták a római jog, az egyházjog és a német birodalom joga és története (jogtörténet) kurzusokból való vizsgázást. Aki e vizsgáját nem tette le az ötödik szemeszter kezdete előtt vagy legkésőbb annak ideje alatt, annak a további félévei a négyéves tanulmányi időbe nem voltak beleszámíthatóak (Eckhart 1936: 425.; Sashegyi, 1974: 244.). Akik nem kívántak doktori címet szerezni, de állami szolgálatra készültek, azoknak a nyolcadik szemeszter végén kettő államvizsgát kellett letenniük: egyiket osztrák kereskedelmi és váltójogból, a másikat statisztikából, nemzetgazdaságtanból és pénzügytanból (összefoglalóan politikatudományok). Azonban három szigorlatot kellett teljesíteniük, ha a jog- és államtudományok doktori címet meg akarták szerezni. Az első szigorlat

tárgyai: római jog, német jog, hűbéri jog, kánonjog (jogtörténeti tárgyak); a második az államtudományi: nemzetközi jog, politikai gazdaságtan, jogbölcselet (filozófiatörténet); végül a harmadik: az osztrák magán- és büntetőjog, illetve eljárásjog, azaz a tételes jogi tárgyak (jogtudományiak) voltak. Továbbá az ország egyedüli egyetemén a magyar magánjog is szigorlati anyag maradt, mint partikuláris joganyag. A jogi államvizsga már a 8. félév utolsó hat hetében is teljesíthető volt, az államtudományi csak a 8. félév befejezése után. A jogtörténeti vizsgát kizárólag ott lehetett letenni, ahol a jelölt a vizsgái idején hallgató volt, a másik kettőt bárhol (Sashegyi 1974: 42.; Ladányi 2007: 9.; Eckhart 1936: 426.). A közigazgatási és pénzügyi jog tantárgy kötelező hallgatását a bécsi vezetés annak ellenére írta elő, hogy nem volt államvizsgatantárgy (Eckhart 1936: 433.).

Egy évvel az októberi diploma kiadása után az oktatók már kizárólag magyarul hirdettek órákat, viszont ezt leszámítva a tanrendszer lényegesen nem változott. Sok kérdést a magyar kancellária elutasított arra hivatkozva, hogy majd a reformtárgyalásokkor visszatérnek rá (Eckhart 1936: 450.). Így a pesti jogi kar saját hatáskörben eljárva közigazgatási jogból és pénzügyi ismeretekből nem hirdetett órát, viszont a magyar közjogot és a magyar magánjogot részletesebben oktatta (Eckhart 1936: 451.; Sashegyi 1974: 66–68.). Az általános jellegű tárgyakat (római jog, jogbölcselet, egyházjog) a „fontosságuk mértékében” adták elő, az Osztrák Polgári Törvénykönyv pedig az ország egy részében (Erdély) élő jog maradt, ezért annak oktatása szintén nem volt mellőzhető, így teljes mértékben nem térhettek vissza a korábbi állapotokhoz (Eckhart 1936: 455.).

Tekintve, hogy több jogászprofesszor kizárólag németül tudott, így őket a birodalom más egyetemeire helyezték át, ezáltal kevés volt a magyarul tudó jogászoktató; átszervezésre volt szükség, aminek az lett a következménye, hogy az új tanárok a jogakadémiákból kerültek ki (Sashegyi 1974: 70.).

A kiegyezés után évekig az 1855-ös Thun-féle felsőoktatási rendelet maradt hatályban, amelyet az 1874. február 5-i vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet váltott fel, és jelentős módosításokat hozott. Két államvizsgát tett kötelezővé, az első és második tanév végén kellett ezeket leten-

ni. Továbbá két államvizsgát is bevezettek, így vált bifurkálissá a képzés: az első a jogtudományi, a második az államtudományi volt, és a hallgatókra bízta a választást (Ladányi 2007: 10.).

Jogakadémiai reform

Tekintettel arra, hogy a jogászképzés domináns része a jogakadémiákon valósult meg, így annak a szabályozása is elengedhetetlenné vált, amely az egyetemivel párhuzamosan haladt. Az 1850. október 4-i oktatási rendelet beszüntette a jogakadémiák bölcsészeti képzését és abból szervezte meg a helyi gimnáziumok 7. és 8. osztályát (Sashegyi 1974: 202.). Az akadémiák „végképesítő” funkciója is megszűnt, azaz jogi diplomát nem adhattak ki, és kétévvessé váltak. Így, ha a hallgató jogvégzettséget kívánt szerezni, valamelyik egyetem jogi karára kellett átmennie, hiszen ettől kezdve csak ott szerezhetett a hivatásának megfelelő végzettséget. Igazgatásukban is változás történt, hiszen a tankerületi főigazgatóságok megszüntetésével önállóvá váltak és az igazgató az egyik tanár lett (Sashegyi 1974: 25–26.; Ortvay 1884: 32.). A jogszabály meghatározta a jogakadémiákon tanítandó tárgyak körét: ezek a jogbölcselet, jog- és államtudományokba való bevezetés, magánjog, bányajog, államtan általános része kiegészítve az osztrák államtannal, ausztriai büntetőjog és büntetőper, ausztriai polgári jog, kereskedelmi és váltójog, polgári eljárásjog, pénzügyi jog és közigazgatási jog voltak (Sashegyi 1974: 204.).

Négy tanszék felállítását tették kötelezővé, mellettük egy rendkívüli tanár és egy tanársegéd működött. A magyar nyelvről a németre kellett áttérni, Pozsonyban és Kassán emellett szlovák nyelven is oktatni kellett, a zágrábin a horvátot vezették be. Több állami jogakadémiát megszüntettek; köztük a győrit és a kolozsvárit, az utóbbit Nagyszébenbe helyezték át 1851-ben, amelyből 3 éves, német nyelvű ún. tanfolyamot szerveztek. Ezen okokból az állami jogakadémiai hallgatók száma jelentősen csökkent, hiszen nem szerezhettek tényleges diplomát, a német nyelv pedig presszióval került bevezetésre (Sashegyi 1974: 26.).

Az egyházak által fenntartott jogakadémiák névleg megkapták az önállóságot, azonban olyan szigorú feltételekkel szembesítették őket, hogy némelyik inkább megszüntette a működését. A jogi képzésbe az itt eltöltött

éveket kizárólag akkor számították be, ha a hallgatók nyilvános hallgatóként vettek részt a képzésben, a vizsgákat jó eredménnyel tették le és az órákat legalább négy tanártól hallgatták. Ezen feltételeknek kizárólag egyetlen: a debreceni református kollégium jogi tanfolyama felelt meg; így nem meglepő, hogy az egri, pécsi, eperjesi, kecskeméti, pozsonyi jogi líceumok működése 1851/52-ben megszűnt (Sashegyi 1974: 26–27.). Azonban 1855/56-ban a debreceni is követte őket, így az egyházi fenntartásúak közül egyetlen egy sem működött tovább, kizárólag az államiak (Sashegyi 1974: 48.; Balogh 1905: 14–15.).

1855. szeptember 25-én nemcsak az egyetemek rendszerét, hanem a jogakadémiákét is átszervezték, amely alapján a jogakadémiák háromévéssé váltak (Sashegyi 1974: 246.). A tanszékek számát hatra emelték fel, illetve bekerült a tananyagba a római jog; és államvizsga bizottságokat is felállítottak a bírói vizsga letételéhez magánjogból (osztrák polgári- és eljárásjog), valamint büntetőjogból, így ismét végképző intézetekké váltak a jogakadémiák (Sashegyi 1974: 46–47.; Ladányi 2007: 9.).

Az Októberi Diploma csak úgy, mint a pest-budai egyetemre, a jogakadémiákra is kihatással volt: az oktatás, a nyelv, a tanrend újra magyar nyelven folyt, ugyanakkor háromévesek maradtak; szervezetük azonban maradt a Thun általi keretek között. 1861. október 12-én fogadta el a kancellária, hogy észjogot és magyar közjogot is oktathatnak; a gyakorlati tárgyakat viszont, mint például a magyar magánjogot, az anyagi büntetőjogot, a törvénykezést, a bányajogot, a váltó- és kereskedelmi jogot, a joggyakorlat akkori állapotán kellett oktatni (Sashegyi 1974: 322.). A magyar magánjog és a történelem nagyobb szerepet kapott, azonban a kevésbé jelentősebbnek tartott tárgyak, mint például a büntetőjog, amely esetében az Országbírói Értekezlet a régi magyar törvények visszaállítását határozta el, kevesebb figyelemben részesült (Stipta 1997: 117.). Mivel a jogakadémia ismét végzettséget adó intézményé vált, a jogi doktorátus pusztá címmé alakult át. Az egyházi fenntartású jogi líceumok folyamatosan kezdték meg újbóli működésüket az 1860-as években (Sashegyi 1974: 73–78.).

Témám szempontjából a négy állami jogakadémia bemutatását tartottam jelentősnek, tekintettel arra, hogy a győri jogakadémiáról koráb-

ban több tanulmány készült Biczó Zalán és Németh Ambrus tollából, így arra nem szándékoztam kitérni. Így a következőkben a kiválasztott három jogakadémia történetét és tanrendjét vázolom fel a vonatkozó időszakban.

A Nagyváradi Jogakadémia oktatási rendje

Az akadémia létrehozásának Nagyváradon nem voltak előzményei, de a kormányzat minden jelentősebb régióban, így a tiszántúli kerületben is, fel kívánt állítani egy jogakadémiát (Juhász 2016: 121–122.). Nagyvárad a kérdéses terület egyik legjelentősebb gazdasági és szellemi központjának számított, bár ebben az időben nem volt gimnáziumnál magasabb fokú oktatási intézménye (Varga 2006: 6–7.). A *Ratio Educationis* már 1777-ben elrendelte a Nagyváradi Jogakadémia felállítását, azonban az első tanítási éve csak 1780-ban indult el, ezen belül a jogi képzés 1788-ban. A szabadságharc alatt a képzés szünetelt, majd 1850-ben ismét engedélyezték a jogi fakultás működését (Juhász 2016: 127.).

1850-ben a nagyváradi jogakadémia kényetlen volt igazodni az ideiglenes rendelkezésekhez, majd 1855-ben a véglegesnek szánt szabályozáshoz, és az abban foglaltakat adaptálta a saját tanrendszerébe. A hallgatók az egyes tantárgyakból szemeszterenként, illetőleg évenként vizsgákat tettek, a három év befejeztével pedig bírói államvizsgát voltak kötelesek letenni ausztriai polgári és büntetőjogból, valamint perrendtartásból. Azonban az akadémiai jogvégzetteket nem avattathatták jogtudorokká és csak kivételesen voltak az egyetemi jogszigorlatokra bocsáthatóak (Budapesti Közlöny 1872. november 3., 345.).

Az 1855. évi uralkodói rendelet helyben hagyta az ideiglenes rendelkezéseket, ezáltal nem volt szükség a tananyag megváltoztatására, azonban az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok miatt újabb módosításokra került sor. A tanterv a következőképpen került megállapításra: az első évfolyamon jog- és államtudományi encyclopaédiát, észjogot és magyar történelmet, római jogot és statisztikát hallgattak. A második évben egyházi jogot, politikai tudományokat (alkotmánytant, politikát, rendészetet és nemzetgazdaságtant), magyar magánjogot, büntetőeljárás jogot, bányajogot tanultak a hallgatók. A harmadik évfolyamon osztrák magánjogot,

majd magyar közjogot és közigazgatási jogot, polgári törvénykezési eljárást, váltó- és kereskedelmi jogot, végül pénzügyi törvényeket tanultak.

A kiegyezést követően, az 1867. szeptember 16-án kelt 803. számú rendelet szerint kisebb változásokkal, de a fentiekhez hasonló terjedelemben hallgatták a tananyagot. Bevezetésre került a római jog, az osztrák tartományok magánjogának és büntetőjogának oktatása pedig megmaradt a reálunióra való tekintettel. A korábbi hagyományokhoz hasonlóan elengedhetetlennek tartották, hogy kizárólag a bölcsészeti tanfolyamok elvégzése után kezdheték meg a jogi tanulmányokat a hallgatók. Minden félév végén vizsgázhattak, azonban az egész évben előadott tantárgyakból csak a tanév végén. A harmadévesek minden év júniusában szigorlatoztak (BK. 1872. november 3., 346.).

A Kassai Jogakadémia oktatási rendje

A jezsuita rend 1643-ban kapott jogot az iskolaalapításra II. Ferdinándtól. *Kisdi Benedek* egri püspök 1657-ben kelt oklevelében alapítványt hozott létre, amelyben elrendelte, hogy a Nagyszombati Egyetem mintájára bölcsészeti és hittudományi kart szervezzenek. A Kassai Királyi Jogakadémia a *Ratio Educationis* nyomán 1777-ben nyitotta meg kapuit. A szabadságharc alatt itt sem folyt oktatás, de 1850-ben az *Entwurf* meghagyta a jogakadémiát (Juhász 2016: 126.; M. Novák 2007: 6–13.).

Az 1861. október 12-én kiadott 14.409. számú udvari rendelet, illetve a magyar királyi helytartótanácstól 1861. október 23-án megküldött 60.285. számú leirat alapján az intézmény akadémiai tanrendszere módosításra került. Ezek alapján a három évfolyamú tanfolyamot meghagyták, és a következő tantárgyakat rendelték oktatni: az első évfolyamon a jog- és államtudományi encyclopaediát és az észjogot együtt hallgatták, valamint a magyar történelmet, különös tekintettel az osztrák birodalomra, majd a római jogot és statisztikát vették fel, utóbbi esetében különös figyelmet szenteltek az európai statisztikának. A második évfolyamon az egyházi jogot és a politikai tudományokat, továbbá a magyar magánjogot, a büntetőjog és az eljárási jogot, valamint a bányajogot oktatták. A harmadik évfolyam keretében az osztrák magánjogot, a magyar közjogi és a közigazgatási szabályokat tanították nekik. Végül az utolsó szemeszterben a polgári törvénykezési el-

járást, a kereskedelmi és váltójogot és a pénzügyi politika „tényleges rendszabályait” tanulták a diákok (BK. 1872. november 10., 358.).

A Pozsonyi Jogakadémia tanrendje

Mária Terézia reformjainak egyik meghatározó eleme a Nagyszombati Egyetem Budára költöztetése volt. Így mintegy kárpótlásként alapított egy jogakadémiát Nagyszombaton, amely első tanévét 1777-ben kezdte meg jogi és bölcsészeti tanfolyammal. Később, II. József rendeletének megfelelően 1784-ben Nagyszombatról Pozsonyba költözött az akadémia. A szabadságharc alatt ez intézményben sem folyt oktatás, és csak az 1849/50-es tanévben kezdődött meg ismét; ezen időszak tanügyi politika tanrendjét vázoló fel (Juhász 2016: 125.; Ortvy 1884: 6–21.).

Thun rendelkezése alapján a jogakadémiáknak az 1855/6. tanévtől át kellett állniuk a hároméves képzésre (Ortvy 1884: 38.). Ezt követően további változtatást eredményezett a korábban említett 1861. évi helytartótanácsi rendelet, amelytől szintén három évben, de más struktúrában hallgatták a diákok a jogi tantárgyakat. Az első tanévben: encyclopaedia, észjog, magyar történelem, római jog és statisztika voltak a főtantárgyak. A második tanévben egyházjog, politikai tudományok, magyar magánjog, büntetőjog, büntetőperjog és bányajog volt a hallgatandó tárgyak köre. A harmadik tanév során osztrák magánjogot, magyar közjogot, közigazgatási szabályok jogát, polgári törvénykezési jogot, váltó- és kereskedelmi jogot, pénzügyi tudományokat és pénzügyi törvényismerteket sajátítottak el (BK. 1872. október 27., 339.; Ortvy 1884: 40–41.).

Összehasonlítva

A fentiek alapján látható, hogy a rendeleteket csaknem teljes terjedelmében átültették mind a jogakadémiák, mind az egyetem, utóbbi szinte a legteljesebb mértékben követte a Thun-féle jogszabályt. A kötelezőként előírt, de a mintatanrendben fel nem tüntetett osztrák történelmi kurzust is meghirdették. Az osztrák büntetőjogot viszont a kötelezéssel szemben egyetlen egy szemeszter során sem hallgatták, kizárólag az osztrák eljárásjogot. A jogakadémiai oktatás ennél komplexebb volt annak ellenére, hogy a tantárgyakat itt is hol teljes mértékben, hol kisebb eltérésekkel, de átvették.

A jogásképzés átalakulása...

Minimális eltérések voltak tapasztalhatóak, leginkább az, hogy az adott tantárgyat nem a rendelt félévben oktatták, hanem egy későbbi évben vagy szemeszterben. Az 1855-ös rendelet mintául szolgált az 1861. évihez, az utóbbi esetében vannak pontos jogakadémiai források. Összességében tehát kiemelendő, hogy megtartották a rendelet által szabott órarendet és kizárólag minimális mértékben tértek el tőle. Különösen jelentős a tananyag bontása, azaz első évben a *jogtörténeti és bölcsészeti*, más néven az alapozó tárgyakat tanulták, majd ezek után a *hatályos joganyagot*. Az általam választott három jogakadémia közül Nagyvárad emelkedett ki, ugyanis az egyik legrészletesebb és tananyagban leggazdagabb tanrenddel bírt. A kassai akadémia is szó szerint átvette a rendeletet, különösebben nem változtatott rajta. Pozsonyban az állam- és jogtörténeti encyclopaedia oktatása elmaradt és helyette a partikuláris joganyagra, benne a magyar magánjogra helyezték a hangsúlyt. Végül Nagyváradon az adott tanévben végig oktatták a tantárgyakat, ráadásul akkor még nem heti 1-2 órában, hanem minden nap ugyanazon órájában hallgatták a diákok az adott kurzust, amely jelentősen hasonlít a mai középiskolai képzésre, amely a frontális modell egyik meghatározó eleme. Kevesebb tantárgyuk volt, de nagyobb óraszámban. Mint látható, már ekkor tanultak gazdasági ismereteket, köztük pénzügyi jogot és statisztikát, ezek nem csak az ország helyzetének a megértéséhez voltak szükségesek, hanem azért is, mert az itt végzettséget szerző személyek leginkább a közigazgatásban helyezkedtek el, ami, ha nem is részletesen, de igényelte ezen ismereteket.

Összegezve

Tanulmányomban egy rövid vázlatát szándékoztam adni a Habsburg restaurációt és az Októberi Diplomát követő időszaknak. Az *Entwurf*ot megelőzően a magyar közoktatást a *Ratio Educationis* szabályozta, majd ezt követően 1874-ben készült el a következő jogszabály, amely ezután évekig meghatározó volt. Az *Entwurf*a jogászok szempontjából két szintre bontotta a szabályozást: az egyik az egyetemi, a másik a jogakadémiai képzési szint volt. A pesti tudományegyetem esetében egy mind a mai napig élő rendszert alakítottak ki, amely a testületi irányítási rendszert takarta. Ezen felül a tanulmányi- és a vizsgarendszer megreformálását valósították meg,

amely különösen jelentős, ugyanis érdemben megszüntette a különbséget a birodalom összes egyeteme között. A jogakadémiák nem voltak ilyen szerencsések, ugyanis az önkényuralom időszakában a négy állami fenntartásút leszámítva megszűnt a működésük, 1855 után indultak újra. A változások legfőbb alapja az úgynevezett „osztrákosítás” volt, ami nem csak a nyelv használatát a közigazgatásban, hanem az oktatás nyelvét is jelentette, amit a felekezeti jogakadémiák elutasítottak. Különösen jelentősnek tartom az egyetemi és a jogakadémia tananyag összevetését, amelyre a tanulmányom végén tettem kísérletet, s amelyet a jövőben is szándékozom folytatni.

Irodalomjegyzék

- Balogh F.: A Debreceni Jogakadémia keletkezése, fejlődése és a jogászfűjság. Debrecen, 1905.
- Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Budapest, 1972.
- BK = Budapesti Közlöny melléklapja, 43. szám, 1872. október 27.; 44. szám, 1872. november 3.; 45. szám, 1872. november 10.
- Csizmadia A.: A hazai jog oktatása a XVIII. század második felében és Huszty István Jurisprudentia Practica-ja. = Csizmadia Andor: Jogi emlékek és hagyományok – Esszék és tanulmányok. Budapest, 1981.
- Eckhart F.: A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935. In: A királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. II. k. Budapest, 1936.
- Friml A.: Az 1777-iki Ratio Educationis. Budapest, 1913.
- Halmi I.: Az Egri Érseki Jogakadémia a jogi felsőoktatás rendszerében. In: Acta Academiae Pedagogiae Agriensis XVIII/10. Szerkeszti: Budai László. Eger, 1987.
- Juhász R. I.: A magyar felsőoktatás egy fontos intézménycsoportja: a királyi jogakadémiák forrásai és feldolgozásának lehetőségei (1777–1850), In: Gerundium, MMXVI VOL. VII. nr. 1–2. Debrecen, 2016.
- Ladányi A.: Törekvések, kísérletek a jogásképzés reformjára 1890–1944. = Jogtörténeti értekezések 34. Budapest, 2007.
- Makkai L. – Szász Z.: Erdély története. II. k. Budapest, 1986.

A jogásképzés átalakulása...

- Mezey B.*: Egyetemek és jogakadémiák. In: Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle – Jogtanítás múltban és jelenben. 20. szám. Győr, 1998.
- M. Novák V.*: A pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777–1849. Budapest, 2007.
- Nagy Zs.*: A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései. Szeged, 2007.
- Ortvay T.*: Száz év egy hazai főiskola életéből – A Pozsonyi királyi Akadémiának 1784-től 1884-ig való fennállása alkalmából. Budapest, 1884.
- Pukánszky B. – Németh A. – Mészáros I.*: Neveléstörténet – Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Budapest, 2005.
- Sashegyi O.*: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849–1867. Budapest, 1974.
- Stipta I.*: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen, 1997.
- Szabó B.*: A magyarországi jogoktatás Kossuth Lajos korában. In: Debreceni konferenciák III., Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója. Debrecen, 2004.
- Varga J.*: A nagyváradai jogakadémia (1780–1848) és püspöki szeminárium (1741–1848) hallgatósága. Budapest, 2006.

KÉT KIRÁLYNŐ – HASONLÓ SORSOK

Gulyás Márta

SZTE-BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

A középkori magyar történelemben rendkívül ritka esetnek számított, hogy a megkoronázott uralkodó nő volt és nem pedig férfi. Ez Nagy Lajos (1342–1382) lányaival történt meg, akik közül Mária (1382–1387) a magyar, illetve lánytestvére Hedvig (1384–1386) a lengyel trónt foglalt el, mint megkoronázott királynő. Mária és Hedvig királynők története a kutatás jól feltárt témakörei közé tartozik, így nem ezen eredmények újbóli elbeszélésére törekszem, hanem a két uralkodónő politikai és egyéni pályafutását helyezem a középpontba egy sajátos nézőpontból. Ez pedig annak vizsgálata, hogy mennyire befolyásolta sorsukat az a tény, hogy nők voltak és nem férfiak. Az eddigi eredmények alapján úgy tűnik, hogy e tényezők mellett komoly szerepe volt annak is, hogy trónjukat egy-egy (a források szerint általuk nem kedvelt) férfival kellett megosztaniuk, akik előbb-utóbb „természetesen” átvették az ország irányítását. Ha a középkori Európára tekintünk példát keresve, akkor azt látjuk, hogy nem volt ugyan példátlan, de gyakorinak sem mondható, hogy női uralkodó álljon egy ország élén. A legismertebbek közül most csak I. (Kasztíliai) Izabellát (1474–1504) és Őrült Johannát (tényleges királynő: 1504–1506; névleges: 1506–1555) említeném meg. Témánkhöz időbeli és családi vonatkozásban is közelebb áll azonban Nápolyi Johanna (1343–1381), aki ugyanannak a nápolyi Anjou dinasztíának volt a tagja, amelyből a magyar uralkodók is származtak. Johanna Bölcs Róbert (1309–1343) idősebbik unokája volt, s a nápolyi trón örökösének számított. Károly Róbert (1301–1342) abban a reményben, hogy egyesíteni tudja valamilyen módon a magyarországi

és a nápolyi Anjou-ágakat, 1333-ban szerződést kötött Róbert királlyal, melynek értelmében Johanna és a magyar uralkodó kisebbik fia, András herceg összeházasodnak, s Andrást is királlyá fogják koronázni. Ezzel nem mindenki értett egyet (maga Johanna sem), így amikor trónra lépett, hívei igyekeztek elodáztatni András megkoronázását, majd pedig – valószínűleg a várandós feleség tudtával – meggyilkoltatták a férjet (1345). Nagy Lajos bosszúból megindított nápolyi hadjáratai nem jártak tartós sikerrel, így Johanna tovább uralkodhatott. Bár több férje is volt, gyermekeit túlélte, s uralkodása végén nem volt örököse. 1382-ben a nápolyi trón elfoglalása végett Nagy Lajos által ellene küldött Durazzói Károly elfogatta, majd pedig megfojtatta (Kulcsár 1984: 277–306; Süttő 2003a: 79–80). Johanna uralkodása bizonyos szempontból az általunk tárgyalt események, fejlemények előképének is tekinthető, egyes mozzanatait pedig akár intő jelként is lehet értelmezni.

Nagy Lajos király (1342–1382) Magyarországot, csak úgy, mint apja, Károly Róbert eredményesen, ha kellett, kemény kézzel tudta vezetni. Két felesége volt. Az első Margit, aki gyermektelenül hunyt el. Ezután 1353. június 20-án kötött házasságot Erzsébettel, Kotromanić István bosnyák bán és Erzsébet kujáviai hercegnő leányával (MTK I. 1981: 222.). A házasságból 3 leánygyermek született. 1370-ben Katalin, 1371-ben Mária és 1374-ben Hedvig. Lajos még életében gondoskodni kívánt lányai jegyeseiről. V. Károly francia király fia, Lajos orléans-i herceg részére kérte meg az elsőszülött leány, Katalin kezét. 1374. augusztus 10-én végül Katalint apja eljegyezte V. Károly fiával, Lajossal. 1378-ban V. Károly egy levelében azt írta Nagy Lajosnak, hogy fiát, az orléans-i herceget már két éves kora óta a magyar trónra szánta. Katalin azonban 1378-ban, mindössze 8 évesen, váratlanul elhunyt. IV. Károly német-római császár óhaja az volt, hogy Lajos valamelyik lánya a fiai egyikének a jegyese legyen (Dümmerth 2003: 285–286). Így hát negyedik házasságából született fiának, Zsigmondnak Lajos másodszülött leánya, Mária lett a jegyese. 1379-ben, a császár halála után egy évvel, az özvegy császárné (Pomerániai Erzsébet) kifejezett óhajára a két fiatal eljegyzését megtartották a cseh előkelők részvételével, amit az anyakirályné Erzsébet ellenzett. Mária ezek után azonban még min-

dig édesanyjával, Erzsébettel maradt. Zsigmond apja halálakor (1378-ban) már a magyar udvarban nevelkedett. A magyar nyelvet is kellőképpen elsajátította (Mályusz 1984: 10).

Hedvig, a legfiatalabb leány Vilmos osztrák herceg jegyese lett (Dümmerth 2003: 285-286). Négy éves koráig a magyar udvarban nevelkedett, amíg apja el nem jegyezte Vilmossal. Ezt követően a magyar hercegnő Bécsben tartózkodott (Tarján b). Nagy Lajos Máriát és jegyesét, Zsigmondot szeretette volna a lengyel trónon tudni s ezért halála előtt, 1382. június 25-én a lengyel főurakat és főpapokat Zólyomba rendelte és itt feleskette őket Zsigmondra. Szándéka szerint Hedviget és Vilmost pedig a magyar trónra szeretette volna ültetni. Halála után azonban Erzsébet anyakirályné vette a kezébe az irányítást és az idősebbik lányt, Máriát koronáztatta magyar királynővé (Süttő 2003b: 67-69). Nagy Lajos halálakor egy kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkező országot hagyott maga után. Erőskezü férfi volt, aki nemcsak a magyar, de a lengyel koronát is birtokolva Európa egyik vezető nagyhatalmává tette királyságát. Lányai még kiskorúak voltak, amikor apjuk elhalálozott. 1382. szeptember 10-én halt meg Nagyszombaton (Bertényi 1987: 237). A királyt Székesfehérvárott szeptember 16-án temették el (MTK I. 1981: 226). Halálát követően az országa megrendült. „Halálakor akkora volt a gyász az országban, mintha mindenki saját halottját siratta volna” – jegyezte fel Lajos királlyal (1382) kapcsolatban haláláig hűséges híve és történetírója, Küküllei János (Fügedi 1986: 5).

Az ismert körülményeknek köszönhetően nők kezébe került a hatalom. Az Árpádok magyar koronája immár egy ifjú Anjou-házból származó leány fejére került. Mária, aki Lajos király második leánygyermeké volt, Magyarország királynője lett, 1382. szeptember 17-én koronázták meg (Bertényi 1987: 237). A hatalmi viszonyok átrendeződése természetesen nem maradhatott rejtve az ország határán kívül sem. Lajos halálakor elveszett az a szigor és erőskezés, mellyel országa/országai gyepölőjét szilárdan tartotta. Bár készültek Mária megkoronázására, azonban amikor az országnagyok szembe kerültek egykori királyuk akaratával, nehezen barátkoztak meg a gondolattal, hogy királynőjük legyen. Lajos úgy rendelkezett, hogy Mária jegyesével, Zsigmonddal együtt üljön a trónra,

hogy a fiatal királynő mellett ott legyen férfitámaszként. Azonban ez nem történt meg rögtön, hiszen az özvegy anyakirályné ezt meghiúsította, és nem engedte leánya közelébe a jegyesét. Erzsébet indoka a késedelemre az lehetett, hogy Mária még csak tizenkét éves, ami még akkortájt is igen fiatalnak számított, habár ekkoriban a pápai törvények már megállapították azt, hogy egy tizenkét éves leány már érett a házasságra (Dümmerth 2003: 292–293). Az országgyűlés végül 1382-ben nyilatkozott a fiatal leány királysága ügyében, és végül – Lajos akaratának megfelelően – szeptember 17-én királlyá választották. Úgy emelték őt a trónra, mintha fiú volna: királyukká, s nem királynőjükké választották meg. A rendek végül szabad akaratukból választották meg őt, ami azért nagy szó, mivel akár őt is mellőzhették volna, csak úgy, mint az utolsó Árpád-házi király, III. András leányát, Erzsébetet (Márki 1885: 36–37).

A lengyelek azonban egy olyan uralkodót szerettek volna, aki közöttük él, és nem pedig távolról irányít. 1383. február 23-án az első sieradzi gyűlésen az anyakirályné követei révén felajánlotta, hogy elküldi nekik Hedviget (még ezen év március 22-re), ha cserébe koronázása után három évre még visszaküldik hozzá a még fiatal lányt. Erzsébet terve nem valósult meg. Egy trónkövetelővel is számolniuk kellett. Ziemowit mazóviai herceg szerette volna magának megszerezni a lengyel trónt (Bertényi 1987: 237), erre a magyar udvar haderőt állított fel és megindultak Lengyelországba. A hadsereget magyarok, vlachok és jászok képezték, a lengyelek 12 000 főre becsülték a sereg létszámát (Süttő 2003b: 69–70). Nagy Lajos volt nádora, Opuliai (Oppelni, lásd: Süttő) és Czudar Péter közbenjárására végül sikerült megakadályozni Ziemovit trónra kerülését (Bertényi 1987: 237). Hedvig tehát János csanádi püspökkel és Demeter bíborossal megérkezett Lengyelországba, ahol szívesen fogadták a majdani királynőjüket (Süttő 2003b: 71–72). „Bodzanta érsek és Zawisza főúr, Kurozweki ura, Krakkó főkormányzója, akit általában Krakkó palatínusának hívtak (...)” üdvözlötték először Hedviget. 1384. október 16-án megkoronázták lengyel királynővé (Lenarduzzi 2003: 45–49).

Ily módon a két lánytestvérből a korabeli Közép-Európában szokatlan módon királynő lett. Az a mindeddig példátlan helyzet állt elő, hogy két férj

nélküli királynő ült a trónon és kormányozta az országot. Ebben a korban a „nőuralomnak” nem voltak előzményei Magyarországon, példa azonban volt arra, hogy a királynék a szokásosnál erőteljesebben beavatkoztak a politika irányításába. Példaként többek között Nagy Lajos anyját, Erzsébetet emelném ki. Miután Nagy Lajost lengyel királlyá koronázták, elküldte Erzsébetet, hogy kormányozzon Lengyelországban. Azonban mindketten a kis-lengyelekre igyekeztek támaszkodni, amivel viszont kiváltották a nagy-lengyel nemesség elégedetlenségét. Külön gondot okozott az anyakirályné nem túl népszerű egyénisége. A magyarokból álló testőrsége és udvara szálla volt a krakkóiak szemében. Ez viszályhoz vezetett. Erzsébet kénytelen volt visszatérni Magyarországra (Bertényi 1987: 198–204). Lajos özvegye, Erzsébet királyné is igyekezett a hatalom középpontjába kerülni. Lajos halála után főszerepet játszott az események irányításában. Mária királynő, anyja és annak pártfogója, Garai Miklós akarata szerint uralkodott. Egyik kutató így jellemzi az anyakirálynét:

„[...] egy frusztrált, anyósától évtizedeken át elnyomott, negyvenes éveiben járó asszony, akit a politika és jogszolgáltatás majd minden területén csupán mohó és leplezetlen hatalomvágya vezetett, melyhez semmiféle okosság vagy ravaszság nem társult, csupán végleges, őt az ország és önmaga legalapvetőbb érdekeinek felismerésében is gátló önzése és szubjektívizmusa.”
(Süttő 2003a: 68)

Erzsébet anyakirályné igyekezett a saját kedve szerint alakítani az ország irányítását, melynek eredményeképpen az ország három részre szakad. A trónutódlás kérdése volt talán a legnagyobb probléma. Az udvari arisztokrácia nagy része Mária leendő férjét kívánta a trónon tudni, akit az elhunyt lovagkirály is kiszemelt lányának, azaz Zsigmond bradenburgi örgrófot, hozzá húzott a bárók egyik legfontosabb csoportja a Lackfiakkal és Szécsi Miklós országbíróval az élén. A másik csoport a már említett Garai Miklós hívei voltak, akik saját trónjelöltet kerestek az orléans-i herceg, Lajos személyében (egyébként ezt a csoportot támogatta maga az anyakirályné is). Az időközben megalakult harmadik párt pedig egyenesen a nőuralom ellen volt, vagyis a fiági örökösödés elvét vallotta, és a trónon Kis Károlyt szerette volna tudni. Ez a Kis Károly, aki egyébként termetéről kapta a

”Kis” jelzöt, Nagy Lajos másod-unokatestvére volt. Károly pártja élén János macsói bán és Horváti Pál zágrábi püspök álltak (Engel 2001: 123–124).

Az események is azt tükrözik, hogy ebben a korban a női uralkodók korántsem rendelkeztek akkora tekintéllyel, mint a férfi uralkodók. A Mária ellen fellázadt arisztokrácia, letaszítva őt a trónról, a már említett Kis Károlyt koronáztatta magyar királlyá. „Hívunk téged, jog szerint téged illet meg a királyság” – mondta Horváti Pál Kis Károlynak (Thuróczy 1987: 300.). A királyi címet mindössze csak harminckilenc napig viselte. Ezen események után Mária mindinkább a háttérbe szorult. Az anyakirályné azon próbálkozásai, hogy a belviszályt lecsitítsa, nem sikerültek. Erzsébetet a Horváti fivérek megölték, Mária királynőt foglyul ejtették. Ezek után Máriának szinte semmilyen tekintélye sem maradt. 1387. március 31-én Himházi Benedek vespéremi püspök magyar királlyá koronázta Székesfehérvárott Mária királynő férjét, Luxemburgi Zsigmondot. A történetek után hivatalosan társuralkodók lettek. 1388. november 25-én Mária ünnepélyes oklevelet bocsátott ki, melyben azt hangsúlyozza, hogy Zsigmond a béke, „(...) a határok védelme és Mária királyné uralmának visszaszerzése végett foglalta el a trónt.” (Márki 1885: 133–134). A jog Mária királynő mellett szólt ugyan, de utolsó éveiben személye egyre inkább a háttérbe szorult, már nem királynői, hanem királynéi szerepet töltött be és férje, Zsigmond vette át a tényleges hatalmat (Bertényi 1993: 69.).

Hedvig királynő sorsa is hasonlóképpen alakult. Bár megválasztották a lengyelek királynőjükké, azonban a hatalmat hamarosan át kellett adnia egy jövődöbéli férjjelöltnek. A lengyelek már hosszú ideje folytattak a háttérben tárgyalásokat a litvánokkal. A litvánok ugyanis már régóta harcban álltak a teuton lovagrenddel, akik mérhetetlen pusztításokat végeztek földjeiken, gyilkoltak és fosztogattak, mindezt azzal az ürüggyel, hogy kiszakítsák a litvánokat a pogány világból. Jagelló javaslata a lengyelek felé az volt, hogy egyesítsék Litvániát Lengyelországgal és ő népével együtt megkeresztelkedik (Lenarduzzi2003: 49–50). 1385. augusztus 14-én megkötötték a krewói uniót, így létrejött a lengyel-litván perszonálunió (Tarján). Jagelló megkérte Hedvig kezét, s ezt az ország klérusa is támogatta, remélve, hogy így egy nagy katolikus Lengyelország fog megszü-

letni. A királynő viszont ragaszkodott a neki szánt jegyeséhez, Vilmoshoz. Jan Radlica krakkói püspök igyekezett lebeszélni a királynőt Vilmosról. Többször is járt Nagy Lajos udvarában, így jól ismerte az uralkodónőt. A püspök felidézte apja emlékeit beszélgetésük során. Beszélt neki a litvánok pogányságáról és arról, hogy a fejedelmük kész volt a népével megkeresztelkedni. Hedvig Istenhez fordult és fohászkodott, hogy kímélje meg őt attól, hogy egy pogány felesége legyen. A küldöttség megérkezett Budára, hogy hírrül vigye a helyzetet (Lenarduzzi 2003: 50–53). Erzsébet azzal búcsúzott a lengyel követektől, hogy járjanak el azonképp, ahogy az országnak a legmegfelelőbb, és amit az ország érdeke megkíván. 1385. július 28-án Erzsébet viszont oklevelet bocsátott ki, amely azt igazolja, hogy az anyakirályné mégis meggondolta magát. Az oklevélben „a királynők (az első helyen Erzsébet), Demeter és Alsáni Bálint, Oppelni László és Garai Miklós garantálják, hogy a Habsburg Vilmos és Hedvig közti házasság elhálását 1385. augusztus 15-ig lehetővé teszik.” Azonban a terv nem sikerült és Vilmos menekülni kényszerült a lengyel udvarból (Süttő 2003b: 92–93). Végül Hedvig beleegyezett, hogy hozzámegy Jagellóhoz, aki már 1386. február 12-én Krakkóba érkezett, és február 15-én testvéreivel, valamint kíséretével együtt megkeresztelkedett (MKL). Jagelló végül az Ulászló nevet kapta a keresztségében (Lenarduzzi 2003: 106–107). Jagelló talán a lengyeleket utálta a legjobban a szomszédos népek közül, az államérdek vette mégis arra rá, hogy közeledést mutasson feléjük. A lengyelek szemében is sokkal értékesebbnek tűnt a litván kapcsolat. Hozzászórtak, hogy nem áll felettük senki sem, Lajos tizenhárom évig tartó uralkodása alatt sem álltak közvetlen királyi irányítás alatt és ezt a lehetőséget szerették volna továbbra is megtartani. Úgy vélték, Hedvig férje sem kerekedhet föléjük. Végül Krewóban (Fehér-Oroszország) írták alá az egyezményüket. Az egyezmény után Jagelló vállalta azt is, hogy szabadon engedi a lengyel foglyokat (Davis 2006: 106–107). 1386. február 16-án került sor Hedvig és Ulászló házasságkötésére a Waweli székesegyházban (Tarján). A házasságkötés után két héttel Ulászlót is megkoronázták, ahol meg kellett esküdnie, hogy népét a keresztény hitre fogja téríteni (Lenarduzzi 2003: 58). A lengyel-litván perszonálunió fontos tényezője lett a Lengyel Királyság

keleti terjeszkedésének. A XIV. században már sikerült megvetniük a lábukat Kijevben, Csernyigovban és Volhíniában is, sőt Moszkva elfoglalását is megkísérelték, de sikertelenül (Bertényi 2000: 21). A történetek után a tényleges uralkodó Ulászló lett. A lengyel bárók is, csak úgy, mint a magyar bárók, saját politikai céljaiknak megfelelően intézkedtek Lengyelországban. Hedvig és Jagello Ulászló házasságával megvalósították Nagy Lajos elképzelését, miszerint a litvánok áttértek a keresztény hitre.

A két királynő sorsa – mint láthattuk – hasonlóképpen alakult, de Hedvignek sikerült elérnie, hogy a közvélemény szemében ne tűnjön olyan ellenszenvesnek, ezt azonban a mély vallásosságával érte el és a róla szóló csodatévő legendákkal. A kor egyik legkiemelkedőbb lengyel krónikásai közé tartozott Jan Długosz, aki Lengyelország történetét örököltette meg művében 1480-ig (Topolski 1989: 95). Művében a következőket jegyezte le Hedvigről: „Erényei és Istennél teljesített közbenjárása által halottak támadtak fel, sánták jártak, vakok láttak, süketek hallottak, némák nyerték vissza a beszéd képességét, és a legkülönbélebb betegségekben szenvedők gyógyultak meg és nyertek vigasztalást.” (Lenarduzzi 2003: 90). Hedvig Szűz Máriát Lengyelország királynőjének és patrónájának nyilvánította, s ezáltal a lengyelek elköteleződtek a Szűz Mária kultusz iránt (Lenarduzzi 2003: 75–79). Vallásossága elmélyüléséhez hozzájárulhatott anyja halála is. Mindennapjait a szegények segítségének szentelte (Estók 2000: 71).

A trónon nem látták szívesen az önálló uralkodónőket, ezzel szemben a hatalmi hierarchiában lentebb levő királynék hatalmi gyakorlását nem fogadták akkora ellenszenvvel. A nagy politika színterén a kor közép-európai politika szemlélete nem adott helyet az önálló női uralkodóknak, mint ahogy a két nő sorsa is mutatja. Önálló politikai szerepet nem engedtek számukra, sőt az uralkodásuk ellenszenvet váltott ki a bárók szemében. Úgy maradhattak a trónon, hogy a férjük került melléjük tényleges uralkodóként. Hedvig sorsának alakulása, Máriától eltérően, nagy nimbusznak örvendett vallásossága révén, később szentté avatták 1997. július 8-án Krakkóban. Azonban a politikai szereplésében ez sem segítette. A korabeli Közép-Európában a nők ugyan beleszólhattak az ország politikai alakításába, addig a szintig, amíg ezt a bárókkal tették, amint azonban ők

váltak uralkodóvá, a kor politikai felfogásának nem feleltek meg. A XIV. században nem tűrték meg a nőket tényleges uralkodóként.

Irodalomjegyzék

- Bertényi, I.*: Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1987.
- Bertényi, I.*: Vegyesházi királyok. In: Gáspár Zsuzsa és Horváth Jenő (szerk.): Királyok könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói. Békéscsaba 1993.
- Bertényi, I.*: A tizennegyedik század története. Budapest 2000.
- Norman, D.*: Lengyelország története. (Ford.: Bojtár Péter) Budapest 2006.
- Dümmerth, D.*: Az Anjou-ház nyomában. Budapest 2003.
- Engel, P.*: Zsigmond kora. In: Engel–Kristó–Kubinyi (szerk.): Magyarország története 1301–1526. Budapest 2001. 121–190.
- Estók, J.*: Királynék könyve. Magyarország királynői, királynéi, kormányzónéi és fejedelemasszonyai. Budapest 2000.
- Fügedi, E.*: „Könyörülj bánom, könyörülj...” Budapest 1989.
- Kulcsár, Zs.*: Rejtélyek és botrányok a középkorban. Budapest 1984.
- Lenarduzzi, M.–A.*: Szent Hedvig magyar hercegnő–lengyel királynő. (Ford.: Járási János) Budapest 2003.
- Mályusz, E.*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Budapest 1984.
- Márki, S.*: Mária, Magyarország királynéja 1370–1395. Budapest 1885.
- Magyarország történeti kronológiája: a kezdetektől 1526-ig. I. köt. Szerk.: Solymosi László. Budapest 1981.
- Magyar Katolikus Lexikon: Hedvig. (<http://lexikon.katolikus.hu/H/Hedvig.html>, letöltve: 2017.08.14)
- Süttő, Sz.*: Mária/Kis Károly. In: Kristó Gyula (szerk.): Magyarország vegyesházi királyai. Szeged 2003. 67–68.
- Süttő, Sz.*: Anjou-Magyarország alkonya. Szeged 2003.
- Tarján M., T.*: 1399. július 17. Szent Hedvig királynő halála. (Rubiconline: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1399_julius_17_szent_hedvig_lengyel_kiralyno_halala/, letöltve: 2017.08.14.)
- Thuróczy, J.*: A magyarok krónikája. (Ford.: Horváth János) Budapest 1978.

A 25-26. DINASZTIA KORÁBÓL SZÁRMAZÓ USÉBTIK IKONOGRÁFIAI ÉS MORFOLÓGIAI JELLEMZŐI

Szűcs Bernadett
ELTE Eötvös József Collegium
ELTE BTK Egyiptológiai Tanszék

Bevezetés

Az *usébt*i egy, a Középbirodalom (i.e. 2055–1650) óta adatolt tárgytypus az ókori Egyiptomban. Az usébtik fából, fajanszból illetve különböző keménykövekből készült, múmiaformájú halotti szobrocskák, amelyek rendszerint egy bizonyos szöveget, a Halottak Könyve 6. fejezetét viselik magukon, melyet éppen ezért *shabt*i [*usébt*i] *spell*nek nevez a szakirodalom. Az usébtik között találunk munkafelügyelő és dolgozó usébtiket is, melyek tükrözik az egyiptomi munkavégzés hierarchiáját. Tanulmányom középpontjában a 25–26. dinasztia (i.e. 747–525) korából származó usébtik állnak, mivel jelentősen eltérnek a korábbi korok példányaitól és olyan változások is történnek az ikonográfiájukban, amelyek korábban nem kimutathatóak, így érdemes vizsgálat alá vonni őket.

Az egyik legszignifikánsabb különbség, hogy a tárgytypuson ekkor jelenik meg a T-alakú háttámla, valamint a trapézra emlékeztető talapzat. Egy további jelentős ikonográfiai különbség, hogy a munkafelügyelőket és a munkás usébtiket immár nem lehet megkülönböztetni, mivel a munkafelügyelő szobrok esetében eltűnik a korábban rájuk jellemző hétköznapi ruhás viselet.

Ahhoz, hogy a rájuk jellemző morfológiai és ikonográfiai jellemzőket leírjam, össze kell hasonlítanom őket a korábban használt usébtikkel. Szintén elengedhetetlen megvizsgálnom a vallásban, pontosabban a mágiában betöltött szerepüket, hiszen e nélkül lehetetlen megfelelő kontextusba helyezni a tárgytypust.

Az usébtik meghatározása

Az usébtik az elhunytat ábrázoló, múmiaformájú varázssfigurák, melyeket a halott túlvilági munkavégzésére köteleztek a felületükre vésett *shabti spell*nek nevezett szöveg segítségével, mely a Halottak Könyve 6. fejezetével egyenlő (Kákosy 1974: 167). A nevezett tárgy típusra az angol nyelvű szakirodalom több kifejezést is alkalmaz – melyeket néhány esetben hibásan egymás szinonimájaként használnak –, így különböztetve meg a különböző korokban használt usébtiket (Spanel 2001: 567). A magyar szakirodalom ezzel szemben egységesen az usébti kifejezést használja. A *shawabti* (š3w3bty – ‘persea-fából készült szobrocska’) definíciót a II. Átmeneti Korból (i.e. 1650–1550) származó, különleges, pálcika-formájú, persea-fából készült usébtikre, míg a *shabti* (šbj – ‘helyettesíteni’) kifejezést jellemzően az Újbirodalom (i.e. 1550–1069) korából származó példányokra használják. Végezetül az *ushabti* (wšb – ‘válaszolni’) elnevezést a III. Átmeneti kor 21. dinasztiájától (i.e. 1069–945) kezdve előkerült usébtikre szokás használni (Milde 2012: 2; Schlögl 1986: 896). Spanel (2001: 567) szócikkében az említett elnevezések közül kiemeli, hogy a *shawabti* elnevezést nemcsak időben, hanem térben is le lehet határolni, mégpedig a thébai régióra.

Az usébtik számos alapanyagból készülhettek: fából, kőből, fajanszból, agyagból és sárból, továbbá néhány üvegből és bronzból készült darab is előkerült az ásatások során (Kákosy 1974: 167). Ami időbeli elhelyezésüket illeti, már a Középbírodalom 12. dinasztiájától kezdve adatolt a tárgy típus, és egészen a Későkor 30. dinasztiájáig, tehát az i.e. 4. századig biztosan használatban voltak, sőt egyes darabokat a Ptolemaiosz kor elejére datálnak, ám jelentőségük ekkor már jelentősen csökkent (Milde 2012: 3; Schneider 1977: 347). Innentől kezdve leginkább pseudo-usébtikkel van dolgunk, illetve az usébtiket folyamatosan kiszorító, majd felváltó Ozirisz-figurákkal. Találunk továbbá görög-római stílusban készült szolgaszobrokhoz hasonló figurákat is, melyek feltehetően az egyiptomi usébtik görög megfelelői voltak (Schneider 1977: 346–349). A tárgy típus lévén, hogy a sírmelléklet alapvető részét képezte, a legtöbb jelentős nekropoliszból előkerült. Az általam vizsgált korszak, tehát a 25–26. dinasztia leggyakoribb lelőhelyei a felső-egyiptomi thébai régió (Dra Abu el-Naga,

Deir el-Bahari, Deir el-Medina, Medinet Habu) és Abüdosz, a közép-egyiptomi Hermopolisz, az alsó-egyiptomi Memphisz, Szakkara, Gíza, Athribis és Héliopolisz, illetve az oázis-vidékről Fajjum (Schneider 1977: 336–342).

Az usébtik meghatározásához elengedhetetlen megvizsgálni továbbá méretüket, illetve a sírokban elhelyezett mennyiségüket is. A kettőt azért tartom célszerűnek egy bekezdésben taglalni, mivel mindkét esetben igaz, hogy a különböző korszakokban eltérő méretű és számú usébtikkel találkozunk, továbbá, mert a mennyiség jelentősen befolyásolhatja a méretet. Ami az utóbbit illeti, az alig néhány centiméteres daraboktól a körülbelül 50–60 cm-es példányokig mindenféle méretben készítették őket. A sírban elhelyezett számuk szintén változott a különböző időszakokban: a Középbirodalomtól kezdve egészen a posztamarna időszakig számuk mindösszesen kettő volt, míg a Ramesszida korban ez a szám már 10 és 20 darab közé tehető (Glenn 2002: XVII). Az is kimutatható a régészeti kontextusból, hogy a 19-20. dinasztia alatt számuk folyamatosan növekszik (Schneider 1977: 267). A III. Átmeneti Kor 21. dinasztijától kezdve standardizálódik a sírban elhelyezett mennyiségük: pontosan 401 figura kerül sírmellékletként a halott mellé, mely 365 munkás és 36 munkafelügyelő halotti figurájából tevődik össze. Ezen a ponton érdemes arra a jelenségre is kitérni, hogy bár az Újbirodalom 18. dinasztijának első uralkodója, Jahmesz előtt nem került elő a régészeti ásatásokon királyi usébti (Glenn 2002: XVII), az ő idejétől kezdve megfigyelhető, hogy a királyi temetkezésekbe természetesen jóval több példány került, mint a társadalom alsóbb rétegeihez tartozó sírokba.

A tárgytypus elhelyezése a síron belül szintén változást mutat a különböző korokban. Az Újbirodalom 19. és 20. dinasztijában ezeket a halotti figurákat modell szarkofágokba vagy usébti dobozokba helyezik, melyek az adott korra jellemző művészeti konvenciókat követik. Az usébtiket helyezhették továbbá ún. usébti-edényekbe (*shabti jar*), valamint egy, a sír padlózatában kialakított helyiségbe is, melyre főként a 26. dinasztia korából látunk példákat (Hayes 1978: 425; Milde 2012: 9). Szintén a 25–26. dinasztia időszakára jellemző, hogy az usébti tartó dobozok kialakításában is megjelenik az ún. qrsz-koporsó, mely egy téglalap alakú külső ládakoporsó (Schneider 1977: 334). A qrsz-koporsó jellegzetessége, hogy

épületszerűen van kialakítva, tehát megjelenik rajta a négy sarokpillér és a boltozatos tető, melyeken plasztikus díszek láthatóak, amelyek jellemzően istenalakokat vagy szentélyeket mintáznak.

Az usébtiket más halotti felszereléshez hasonlóan templomi műhelyekben készítették az egyes elemek készítésére szakosodott kézművesek (Stewart 1995: 40).

Az usébtik vallásban betöltött szerepe

Az egyiptomiak túlvilágképe voltaképpen földi életük leképezése volt, melyben a munkavégzésnek is fontos szerep jutott. Az usébtiket e munkavégzés céljából alkották meg, tehát hogy a felületükre vésett formulának köszönhetően az elhunyt mért túlvilági munkát elvégezzék helyette (Kákosy 1974: 168). A tárgy típus funkciójára a rajtuk található szövegek, és a régészeti kontextus is rávilágít. Utóbbiból arra a következtetésre juthatunk, hogy miután ezeket a halotti figurákat sok esetben a már említett miniatűr koporsókba és usébti tartó ládába helyezték, a halotti múmia helyettesítőiként is szolgáltak arra az esetre, ha a test valamilyen módon megsérült volna (Glenn 2002: XVI), így biztosítva a halott zavartalan túlvilági életét, amely a test épsége nélkül az egyiptomiak hite szerint nem valósulhatott meg.

Mindemellett volt egy másik funkciójuk is: votív tárgyként – a halotti szobrokhoz és sztélékhez hasonlóan – templomokban és más szent körzetekben is elhelyezhették őket, hogy az elhunyt lelke részesülhessen a templomi áldozatokból, és részt vehessen a fesztiválokon (Stewart 1995: 12).

Ami a felületükre vésett formulát illeti, ez az Újbírodalomtól kezdve a Halottak Könyvének 6. fejezete volt, ám korábban is viseltek feliratot ezek a tárgyak, melyeket Petrie és Schneider kategorizált. Utóbbi hét fő változatot állapított meg, amelyeket további szövegvariánsokra is bontott, ám mindehhez felhasználta elődje ötleteit. A legrégebbi szöveg, mely az ún. shabti-spell közvetlen elődjének tekinthető, a CT 472 (Schneider 1977: 46).

„Varázsigé arra, hogy az usébti dolgozzon a tulajdonosának a halottak bírodalmában.

Lássátok őt, istenek, lelkek és halottak, ti, akik az égben és a földön vannak, hogy ő magához vette az ő erejét és az ő hatalmát, ő magához vette az ő trónjait, ő eljött, hogy uralkodjon az emberek között, akik XY-nak készültek összhangban

A 25-26. dinasztia korából származó usébtik...

az istenek parancsolatával. Ha XY-t megbízzák egy tömb elhordásával a sivatagi fennsík ismeretlen helyeire vagy, hogy bevesse a parti földeket vagy, hogy új mezőket műveljen meg az uralkodó királynak, <Íme, itt vagyok!> ezt kell mondania minden hírnöknek, aki eljön XY-hoz, amikor ő megpihen. Vedd magadhoz a csákányaidat, a kapáidat, a botjaidat és a kosaraidat a kezedbe, úgy, ahogyan azt minden fiatalember teszi a gazdájáért.

Ó, ti usébtik, melyeket XY-nak készítettek, hogy XY elvégezze a munkáját vagy, hogy a gond téged sújtsen ott, mint férfit a kötelességének megfelelően, <Íme, itt vagyok!> – ezt mondd. Ha XY meg van bízva azzal, hogy tartsa a szemét azokon, akik az új földek megművelésén dolgoznak, hogy bevessék a parti földeket, hogy szállítsák a kelet homokját nyugatra – és fordítva – <Íme, itt vagyok!> – ezt mondd ott.

Legyen mondva a tulajdonos képmása előtt, úgy, ahogy a földön létezett és készítve legyen tamariszkusz vagy ziziphus fából és legyen helyezve a halotti kápolnába.”

A Halottak Könyvében található 6. fejezet a CT 472-vel szoros kapcsolatot mutat, ugyanakkor kevésbé részletes, mint a középbirodalmi szöveg.

„Ó Te, XY usébtije! Ha felszólítják, és számba veszik Ozirisz XY-t, hogy elvégezzen minden munkát, amit a túlvilágon el kell végeznie, a gond téged sújtsen ott, mint férfit kötelessége. Íme én itt vagyok! – ezt mondd! Vétesd magad számba, ott minden időben helyettem, hogy növeszd a mezőt, hogy öntözd a partokat, hogy szállítsd a kelet homokját nyugatra. Íme én itt vagyok! – ezt mondd ott!”

(Kákosy 1974: 167–168)

A fenti formulákból kiderül, hogy pontosan milyen munkát kellett végeznie ezeknek a varázsszobroknak: gondozniuk kellett a mezőt, öntözniük a partmenti földeket és a nyugat homokját keletre kellett szállítaniuk – egyes szövegvariánsokból kiderül, hogy ezt egy hajó segítségével hajtották végre. A CT 472-es szövegben továbbá szerepel, hogy milyen eszközökkel kellett rendelkeznie az usébtinek, amelyeket készítésükkor vagy a felületükre festettek, vagy külön elkészítették őket és a halotti figurák kezébe helyezték. A formula egyik különösen érdekes része a nyugat homokjának keletre hordása, illetve egyes szövegvariánsoknál ennek a fordítottja, ugyanis úgy gondolom, ezzel a sorral ha áttételesen is, de a Napisten nappali és éjjeli útjára reflektál a szöveg, tehát a napciklusról van szó. Faulkner a

The Ancient Egyptian Coffin Texts második kötetében a vonatkozó sorral kapcsolatban csupán annyi megjegyzést tesz, hogy ennek az volt a célja, hogy a betolakodó homokot eltávolítsák, de hogy honnan, arról nem tesz említést; feltehetően a sírra gondol.

A formulákból továbbá az is kiderül, hogy a halott maga végzi a munkát, de nem a saját személyében, hanem az őt helyettesítő halotti szobrok révén. Ez egy merőben más elképzelés volt, mint amit az ó-és középbírodalom során látunk, az usébtik előzményeiként ismert szolgaszobrok esetében. Ezek a tárgyak élő embereket, a halott háznépét ábrázolják, akiket helyezhettek egyedül vagy csoportosan is a sírba. Találunk közöttük kézműveseket, pékeket, halászokat, hadsereget, sörfőzőket stb. Sok esetben a figurákat modell épületekben helyezték el, a sörfőzőket például sörfőzőműhelyekben. A szolgaszobrok esetében tehát azt láthatjuk, hogy a halott átháríthatja a szolgálaira a munkavégzést (Kákosy 1974: 168; Spänel 2001: 567–570.). Az usébtiken ezzel szemben azt látjuk, hogy gyakran szerepel a halott neve, címe és filiációja, ami alátámasztja azt az állítást, hogy a halott azonosul az usébtijével, kvázi manifesztálódik benne. A feliratokból további információként az is kiderül, hogy főként magas rangú személyekről van szó, akik evilági életük során mentesültek a mezőgazdasági munka alól (Kákosy 1974: 168; Stewart 1995: 8). Ez egyben azt is jelenti, hogy a túlvilágon rangtól függetlenül, mindenki rá volt kényszerítve a munkavégzésre, tehát beszélhetünk egyfajta társadalmi egyenlőségről.

Természetesen nem ezek az egyedüli szövegek, melyekkel a tárgytípuson találkozunk. A Középbírodalom idejéből származó usébtiken a halott neve, címe és filiációja mellett megjelenhetett még a *hṯp-dj-nsw* áldozati formula, de az egyéb szövegek közt említhetők még az Újbírodalom idejéből származó III. Amenhotep-formula vagy a Khamuas-formula, mely a halott azon kívánságát fejezi ki, hogy láthassa a napkorongot (Petrie 1974: 8–10). Egy további, Amarna-kori variáns az Aton-formula volt, melynek gyökerei feltehetően a Khamuas-formulára nyúlnak vissza (Milde 2012: 8).

Funkciójukat a szövegek mellett a rajtuk megjelenő különböző eszközök is bizonyítják, melyek a datálásban is fontos szerepet játszanak. A figurák gyakran egészülnek ki egy vagy két kapával, csákánnyal, zsákkal

– melyben számos esetben téglákat is megjelenítenek –, illetve különféle edényekkel is találkozhatunk rajtuk, melyekben felehetően vizet vagy homokot szállítottak (Milde 2012: 4). A királyi usébtiken a királyi regália elemeivel is találkozhatunk, mint például a nemesz-fejdísszel (Milde 2012: 4). Egyéb megjelenő szimbólum lehet az ḥ-jel, a dzsed-oszlop, a tjet-amulett – másnéven Ízisz-csomó – és a b3-madár is (Hayes 1978: 424; Stewart 1995: 39).

A tárgytipuson megjelenő formula tehát egyrészt a halott túlvilági munkavégzését biztosította, másrészt pedig feltehetően a tárgyak készítésekor ezt a szöveget recitálták a szobrok fölött, hogy ily módon tegyék mágikusan hatékonyá őket (Pinch 1994: 98). A név szerepeltetésének ebből a szempontból is fontos szerepe volt, hiszen kapcsolatot teremtett a halott és usébtije között, mikor a nap kezdetén munkára hívták őket, amire nem az elhunyt, hanem az ő nevét viselő usébti felelt (Pinch 1994: 98).

A 25-26. dinasztia korából származó usébtik ikonográfiai és morfológiai jellemzői

A nevezett korszak usébtijeinek esetében elsőként az alapanyagot, a méretet és a síron belüli előfordulás helyét tartom célszerűnek vizsgálni, igazodva a tanulmányom első felében írtakhoz, melyben a tárgyakat általánosságban mutattam be ugyanezeket a pontokat követve. Ezután rátérek a rajtuk található feliratok elemzésére, végezetül pedig a morfológiai és ikonográfiai jellegzetességeik bemutatására. Mindezen szempontok vizsgálatával az a célom, hogy rámutassak arra, mennyiben különböznek az általam vizsgált korszak usébtijeinek a korábban készültektől.

A 25. dinasztia usébtijeinek jellemző alapanyaga a különféle keménykövek voltak, míg a 26. dinasztia standard alapanyaga a fajansz volt (Schneider 1977: 234). A fajansz esetében mindkét korban a világos vagy a sötétzöld árnyalatot részesítették előnyben, amely a vegetációhoz és mint ilyen, Oziriszhez és az újjászületéshez köthető szín volt (Schneider 1977: 235). A készítésükhöz használt fajansz rendkívül sűrű és kemény volt (Schneider 1977: 245). Méretük nagyjából 7 és 16 cm közé tehető, de vannak ennél kisebb és nagyobb példányok is (Schneider 1977: 225–233). Klasszifikációjuk szintén Schneider nevéhez fűződik, aki morfológiai és ikonográfiai jellemzőik alapján három főcsoportot állapított meg. Ahogy

korábban már említésre került, a korszak usébtijeit elsősorban a sírok padlózatában kialakított helyiségben helyezték el.

Ami a rajtuk található feliratot illeti, van egy jellegzetes formula, amely elsősorban ezekre az usébtikre jellemző – bár már a 18. dinasztiában is előfordult – és *town-god* formulaként vagy *szaishi* formulaként említi a szakirodalom. A városi istenség az ebben a korban megjelenő háttámlában manifesztálódik, és mint ilyen, az usébti mögött áll. Természetesen azonban nem ez volt az egyetlen szöveg, amely a vizsgált korszak usébtijeire került, hanem számos más szövegvariáns is használatban volt, mint például a Középbirodalom során alkalmazott és már említett CT 472-es fejezet, ami a korszakra jellemző archaizmust is alátámasztja (Schneider 1977: 154–155; 225). A feliratot ismét hieroglif írással vésik a felületre, ami a III. Átmeneti Korban eltűnik, tehát ismételten az archaizmus jelenségével van dolgunk. Egy további érdekesség, amely a felirathoz kapcsolódik, hogy T- alakban rendezik el (Glenn 2002: XVII).

A korszakban az usébtik ikonográfiájában is számos újdonság figyelhető meg. Ezek közül az egyik legfontosabb a már említett háttámla megjelenése, ám ehhez egy trapéz alakú talapzat is tartozik (Milde 2012: 6). Egy másik újítás a korábbi korokhoz képest, hogy ez az a korszak, ahol először jelenik meg az oziriszi álszakáll, melyet nemtől és rangtól függetlenül minden usébti megkap (Milde 2012: 6).

A 25. dinasztia usébtijeit jellemzően két darab rögtörő kapát tartanak a kezükben, míg a 26. dinasztia során egyik kezükben kapát, a másikban pedig egy csákányhoz hasonló eszközt (Milde 2012: 6). Mivel ebben az időszakban nagy számban kerültek a sírba ezek a halotti figurák, már nem bajlódtak azzal, hogy külön megformálják bronzból, fajanszból vagy fából ezeket az eszközöket, hanem úgy alakították ki a felületüket, hogy ezek eleve rajtuk legyenek, szemben a Középbirodalom és az Újbirodalom között készített halotti figurákkal. További jellemzőként a korábbi korokkal szembehelyezkedve, nem középen viselik a zsákot, hanem a bal válluk fölött átdobva cipelik terhüket.

Még egy jellegzetessége a korszak usébtijeinek, hogy eltűnnek a munkafelügyelőket megkülönböztető hétköznapi ruhaviseletek, így többé nem különülnek el szignifikánsan a munkásoktól. (Milde 2012: 6) Hogy mégis különbséget tehetünk köztük, az a kezükben tartott tárgyaknak

A 25-26. dinasztia korából származó usébtik...

köszönhető. A munkás usébtikkel szemben ők nem mezőgazdasági eszközöket hordanak maguknál, hanem botokat és ostorokat, melyek célja, hogy munkára ösztönözzék a munkásokat (Stewart 1995: 34–35).

Ami a hajviseletet illeti, négy típussal találkozhatunk. Az első a háromosztatú paróka, amit azért neveznek így, mert két hajfonat előre került, míg a harmadik hátra. A III. Átmeneti Korban erre a típusú parókára került a szesed fejpánt, amelyet elsősorban a királyi usébtik viseltek. A következő a duplex paróka, amelyet jellemzően a hétköznapi ruhát viselő usébtik kaptak. Az utolsó hajviselet, amely sokáig királyi usébtik sajátja volt, a nemesz-kendő. A későkorban, főleg a 25–26. dinasztia idején erről a típusról eltűnt az ureusz-kígyó, ami abból a szempontból fontos, hogy így már nagyon nehéz volt megkülönböztetni a háromosztatú parókát viselő magánsírokba került darabokat a királyi temetkezések usébtijeitől. (Stewart 1995: 35–36)

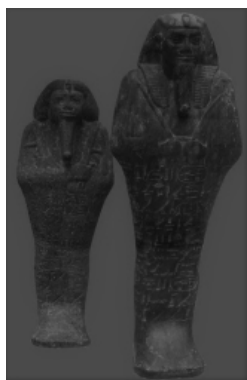
Képmelléklet

1. kép: Kétosztatú usébti tartó doboz a British Múzeum gyűjteményéből – Újbirodalom 19. dinasztia (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=408847001&object-id=163664 utolsó letöltés: 2017.08.08.)

2. kép: Fából készült hajómodell szolgálzóbrokkal a British Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéből – Középbiródalom 12. dinasztia (http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?asset-Id=30993001&objectId=118644&partId=1 utolsó letöltés: 2017.08.08.)

3. kép: Taharka kőből készült usébtije a XXV. dinasztia idejéből (<https://www.ushabtis.com/chronological-overview/> utolsó letöltés: 2017.08.08.)

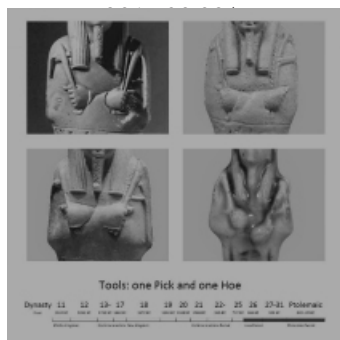

4. kép: Amaszisz (XXVI. dinasztia) korából származó usébti barázdált parókával (<https://www.ushabtis.com/chronological-overview/> utolsó letöltés: 2017.08.08.)

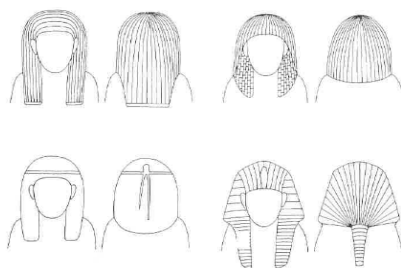
A 25-26. dinasztia korából származó usébtik...

5. kép: A 25. dinasztia és a korábbi időkre jellemző ikonográfiai elem: a figura mindkét kezében rögtörő kapát tart (<https://www.ushabtis.com/determine-age/> utolsó letöltés:

6. kép: A 26. dinasztia jellemző ikonográfiai elem: a figura az egyik kezében rögtörő kapát, a másikkban csákányt tart (<https://www.ushabtis.com/determine-age/> utolsó letöltés: 2017.08.08.)

7. kép: Különböző hajpiseletek, melyek előfordultak az usébtiken. Jobbról balra: három-osztatú paróka, duplex paróka, duplex paróka szesed fejpánttal, nemesz kendős paróka. (Stewart, H. M.: *Egyptian Shabtis*. Buckinghamshire 1995. 35.)

Irodalomjegyzék

- de Buck, A.* (szerk.): *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Volume 6: Texts of Spells 472–787.* Chicago 1956.
- Faulkner, R. O.* (ford.): *The Ancient Egyptian Coffin Texts, Volume II: Spells 355–787.* Warminster 1977.
- Hayes, C. W.*: *The Scepter of Egypt: A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art. Volume. 2, The Hyksos Period and the New Kingdom (1675–1080 B.C.).* New York 1978.
- Janes, G.* *Shabtis: A Private View. Ancient Egyptian funerary statuettes in European private collections.* Paris 2002.
- Kákossy, L.*: *Varázslás az ókori Egyiptomban.* Budapest 1974.
- Milde, H.*: *Shabtis.* In: *Wendrich, W.* (szerk.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology.* Los Angeles 2012. Permalink: <http://escholarship.org/uc/item/6cx744kk> (utolsó letöltés: 2017.08.05.)
- Petrie, W. M. F.*: *Shabtis : Illustrated by the Egyptian Collection in University College, London.* Warminster 1974.
- Pinch, G.*: *Magic in Ancient Egypt.* London 1994.
- Schlögl, H.*: *Uschebti.* In: *Helck, W. – Westendorf, W.* (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie, Band VI.* Wiesbaden 1986. 896–899.
- Schneider, H. D.*: *Shabtis: Part I-III: An introduction to the history of Ancient Egyptian funerary statuettes with a catalogue of the collection of shabtis in the National Museum of Antiquities at Leiden.* Leiden 1977.
- Shaw, I.*: *The Oxford History of Ancient Egypt.* New York 2000.
- Spaniel, D. B.*: *Funerary Figurines.* In: *Redford, D. B.* (szerk.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Volume 1.* Oxford – New York 2001. 567–570.
- Stewart, H. M.*: *Egyptian Shabtis.* Buckinghamshire 1995.

Kávai Zsuzsanna
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE JGYPK Felnőttképzési Intézet

Az egyetemisták közösségi életének egyik legmeghatározóbb színtere a kollégium. Köttenek itt barátságok, szerelmek, szakmai kapcsolatok. Mindezek középpontjában a közösség és az egyén viszonya áll. Az egyén hat a közösségre, és visszafelé is érvényes ez.

Az egyéni produktivitás, a pszichés jóllét meglétében kulcsfontosságú szerepe van annak, hogy kik veszik körül az egyént, s hogy milyen az ezzel a közeggel ápolt kapcsolata. Egy kollégiumi közösség és annak kohéziója abban rejlik, hogy az ember bármikor számíthat a vele egy légtérben élőkre. Napjainkban ezek a közösségek már nem csak a fizikai térben működnek, egyre inkább szerves részükké válik a közösségi oldalak használata. Napi, heti szinten jelennek meg információk már nem csak az egyénekről, hanem a közösségről és annak működéséről. A kérdés, hogy ez mind erősíti a közösséghez tartozás tudatát, vagy helyettesíti/pótolja a személyes találkozásokat által fejleszthető közösségi kohéziót. A szociális kapcsolatok át-/felértékelődésének folyamata zajlik, mind a fizikai, mind a virtuális térben.

Ebben a felgyorsult világban megmaradt-e a minőségi kapcsolatápolás a szakkollégiumi hallgatók között, és közösségi „mi” érzés, vagy a közösség már csak a világhálón jelenik meg, mint összetartó csoport, és az ott publikált információk fogják az egyén közösségtudatát meghatározni? A közösségi oldalak közül a Facebookkal foglalkozom, mivel ez a platform vonzza a legnagyobb számú felhasználót, s ad teret a legtöbb internetes közösségnek.

„Egy kiscsoportban a tagok ismerik egymást, tudatában vannak közösségüknek, azonos értékeket vallanak, bizonyos időben állandó kapcsolatstruktúrájuk van, és valamely cél elérése érdekében együtt, egymásra hatva cselekszenek” (McQuail 2003: 44).

Az általam választott szakkollégiumokat nevezhetem közösségnek, mivel egy térben élnek, közösen. Egy közösség velejárója, hogy a tagok személyesen ismerik egymást, még akkor is, ha csak minimális az információ a másik személyről, de tudja, hogy egy helyre tartoznak.

A magyar szociológus, értékkutató, Hankiss Elemér (1983) közösség-definíciója egy olyan emberi együttélést határoz meg, melyet négy tényező kapcsol össze. Ezek a **közös érdek**, a **közös cél**, a **közös értékrend** és e három elem meglétének tudata, másképp fogalmazva a **„mi” tudata**. A negyedik tényező valójában megjelenik az előtte lévő háromban is, mint „közös”, „azonos”, s az említett három között is vannak átfedések.

A Robin Hamann alkotta definíció szerint a közösség az emberek olyan csoportja, ahol a tagok között társas interakciók vannak, közös a kötődési pontjuk és legalább egy ideig ugyanazon a helyen élnek (Barna-Márfi 2009). Hamann definíciója jól reprezentálja azt, hogy mi jellemezhet egy szakkollégiumi közösségben élő csoportot. Egy kollégiumi diák általában 1–7 évig tagja egy hallgatói lakóközösségnek.

Mára már a legtöbb iskolai osztályközösségnek van Facebook-csoportja, ahol különféle praktikus formális és informális ismereteket és tudásanyagot oszthatnak meg egymással. Ez mind pozitív, mivel az épp hiányzó diákok vagy a tanulásban elakadtak bármikor kérhetnek, és kapnak is segítséget társaiktól. Szakadát István (2007) hangsúlyozza, hogy a hálózati kommunikáció elindulásával megkezdődött az úgynevezett virtuális közösségek kialakulása. Ezelőtt a felhasználók csak passzív befogadók voltak, de az ott megvalósuló eszmecsere lehetővé tette számukra, hogy a tagok között sokirányú kommunikáció jelenhessen meg.

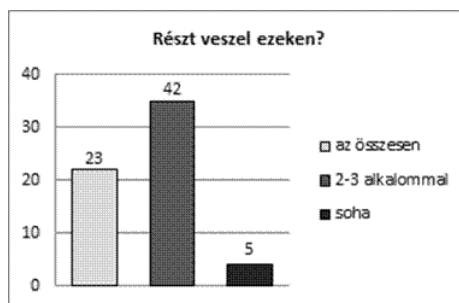
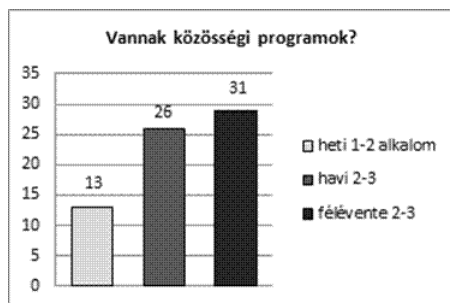
Kutatás

Az általam vizsgálat populáció a Szegedi Tudományegyetem azon hallgatói köre, akik az Eötvös Loránd Kollégium, a Márton Áron Szakkollégium vagy a Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium bennlakó hallgatói.

Kvalitatív és kvantitatív mérőeszközöket alkalmaztam. A kvantitatív, kérdőíves vizsgálatban összesen 160 fő vett részt, ebből 85 nő és 75 férfi. A kvalitatív vizsgálatban a három szakkollégiumban készült félig strukturált fókuszcsoportos interjút vezettem, amelyen 21 fő jelent meg. A felmérésben résztvevők életkora 18–29 év között van, átlagosan 23. A határon túliak esetében a legtöbben a Délvidékről jöttek. Kiegészítő módszerül a fókuszcsoportos interjút választottam, mely félig strukturáltan, közösségekre specifikusan készült.

Eredmények

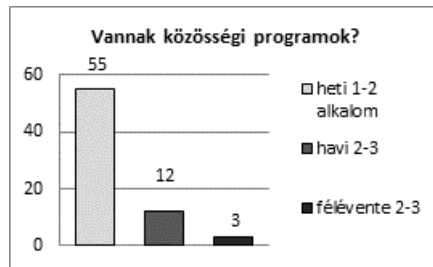
A Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium (SZKRSZ) és az Eötvös Loránd Kollégium (ELK) esetében a közösségi élet az, ami miatt az intézmény választása mellett döntöttek. Magas szám mutatkozik az ELK hallgatói körében, ahol a fő motivációt a kollégium hírneve adta. A Márton Áron Szakkollégiumnál (MÁSZ) a választás oka, hogy akik a határon túlról érkeznek, sokkal védettebbnek érzik, ha egy olyan intézménybe kerülnek, ahol már középiskolai tanulmányaik alatt megismert társak között élhetnek. Az SZKRSZ esetében látható a roma kultúra egyik jellemzője, az erős közösség megléte.

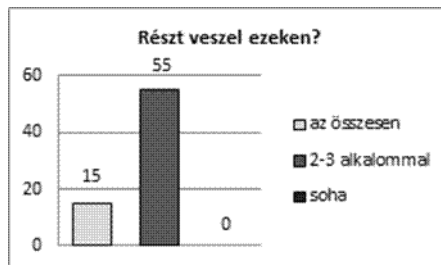
1. és 2. ábra: MÁSZ közösségi programok és részvétel

A közösségi életet és az azokon való megjelenést mutatja az 1. és a 2. ábra. A MÁSZ-ban szervezett keretek között keveset találkoznak egymással a hallgatók úgy, mint közösség. Amikor sor kerül egy rendezvényre, ezeken az alkalmakon a hallgatók több, mint a fele megjelenik. Vannak kötelező kollégiumi kurzusok, melyek valamelyikén mindenkinek kötelezően meg kell jelenni, bennlakónak és Miniszteri Ösztöndíjban részesülőknek is. Az ő közösséghez tartozásuk azonban itt megreked.

Az ELK-ben többször rendeznek konferenciát, könyvbemutatót, szakmai előadásokat. Egy éve csapatépítő alkalmakat tartanak a hallgatóknak. Itt a programok és ezeken a részvétel a következő:

3. ábra: ELK közösségi programok

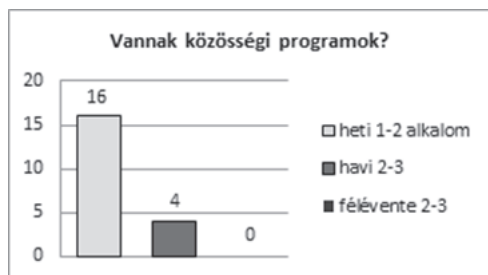
4. ábra: részvétel az ELK közösségi programokon

A MÁSZ-hoz képest itt heti több alkalommal rendeznek valamilyen foglalkozást, amikor találkozhatnak a tagok egymással. A hallgatók kisebb része jelenik meg minden rendezvényen, ugyanakkor a heti programok közül többen is részt vesznek. Ezen programok egy része szakmai kör és

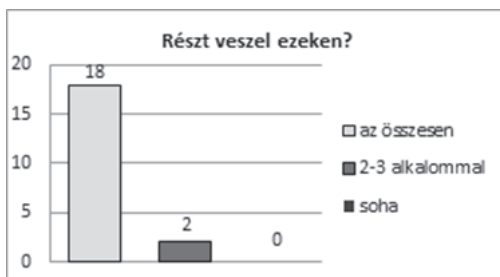
Közösségi identitás...

műhely, melyekhez a hallgatók érdeklődési körüknek megfelelően javasolt, hogy csatlakozzanak, ezt is mutatja a magas látogatói szám.

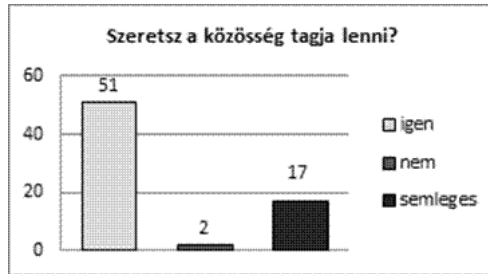
A SZKRSZ-ben a kollégiumi oktatás és a műhelymunka is megjelenik. Heti több alkalommal találkozhatnak a közösség tagjai szervezett keretek között, ami magas, szinte maximális részvételi számmal történik meg. Ez jelentheti motiváltságukat és az érdeklődésüknek megfelelő programokat, ugyanakkor lehet, megjelenik a kötelezés, hogy ott kell lenniük. Mindezen együttlétekkal is fejlődhet a „mi tudatuk”, ugyanis közösen vannak.

5. ábra: SZKRSZ közösségi programok

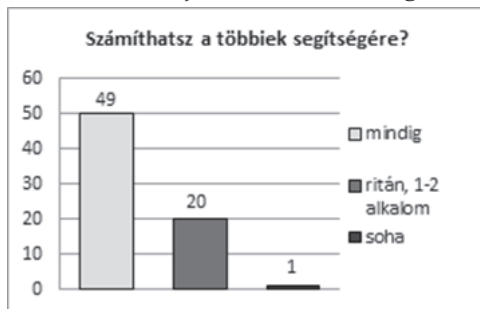
6. ábra: részvétel az SZKRSZ közösségi programokon

7. ábra: MÁSZ közösségi tagság

A 7. ábrán látható, hogy a MÁSZ válaszadói közül mindössze 2 hallgató jelölt *nem* választ. A 70 főből 17 diák számára viszont a közössége „semleges”. Ez annyit jelenthet, hogy nem érezhetik magukat a közösség tagjának, számukra nem jelent semmi többletet az idetartozás.

A válaszadók nagyobb számának, 49 főnek, aki azonos normákkal, értékrenddel bír, több olyan kapcsolata lehet, ami megalapozza a közösségi tudatát. Emellett viszont látható 20 fő, akiknek nincs meg az a teljes biztonságuk, csak időnként számíthatnak a velük egy közösségben élőkre. Ez a szám magas ahhoz, még akkor is, ha néhány esetről beszélünk, ugyanis ha a közösségben vannak olyan tagok, akiket többször visszautasítanak, ez egy idő után egyre inkább elvonja őket a közösségtől.

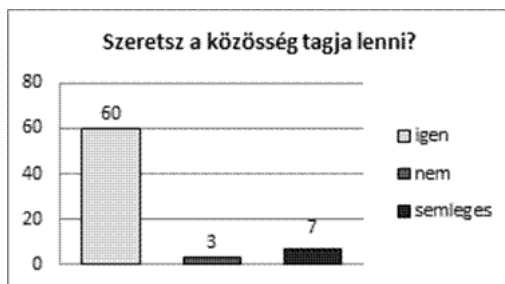

8. ábra: MÁSZ többiek segítőkézsége

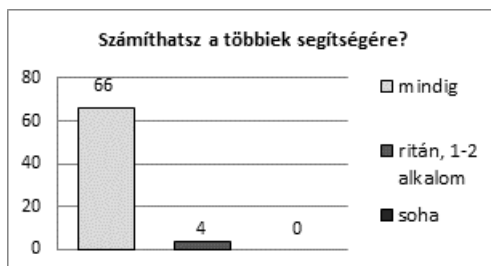
Az ELK válaszai láthatóak a 9. ábrán. A 70 főből 60 hallgató jelölte meg, hogy szeret a közösség tagja lenni. Ez magas, pozitív eredmény. Itt mindössze

Közösségi identitás...

7 személy nyilatkozott „semleges” válasszal. Ehhez nagymértékben hozzájárulhat az egy éve indult Eötvözzünk csapatot program. Havi rendszerességgel csapatépítő alkalmakat szerveznek, melyek célja, hogy egy igazi csapat alakuljon ki az ott élő hallgatókból. Ilyenkor megjelenik az együtt játszás élménye, a közös öröm, a csapat építése és együttműködésre készítése különféle logikai és ügyességi, kreatív feladatok útján. Ezek a találkozók valószínűleg mind erősítően hatnak a tagok közösségi élményére és a „mi-tudatuk” erősségének fejlesztésére.

9. ábra: ELK közösségi tagság

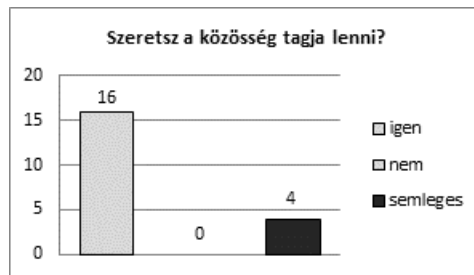

10. ábra: ELK többiek segítőkészsége

A magas szám mutatja, hogy a hallgatók szinte mindig fordulhatnak segítségért a velük egy közösségben élőkhez. A MÁSZ eredményeinél látható volt egy magasabb számú *ritkán*, ez itt elenyésző, 4 fő, aki nem kapott minden alkalommal támogatást. Mint amit a korábbi ábra is mutatott, hogy a hallgatók szeretnek a közösséghez tartozni, kiegészíti az alábbi kérdés eredménye, ha szüksége van az egyénnek valamire, akkor a

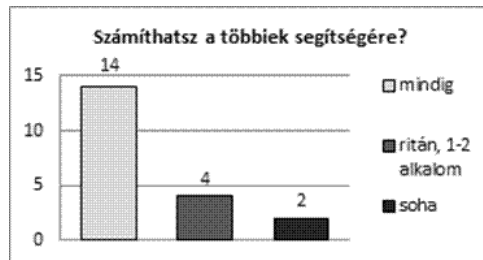
közössége segít. Ez azért is fontos, mert nemcsak akkor kell erős egységnek lenni egy társulásban, amikor minden működőképes és teljes, hanem akkor is, ha valami gond jelenik meg.

Az SZKRSZ megkérdezetteinek száma alacsonyabb a másik két vizsgálati csoporthoz képest, látható, hogy a megkérdezettek szinte mindegyike pozitívan áll közösségéhez. A válaszadók 20%-a jelölte a *semleget*. Megjegyzendő, hogy itt nem egy etnikailag homogén közösségről beszélünk, ugyanis laknak a kollégiumban nem cigány származásúak is.

11. ábra: SZKRSZ közösségi tagság

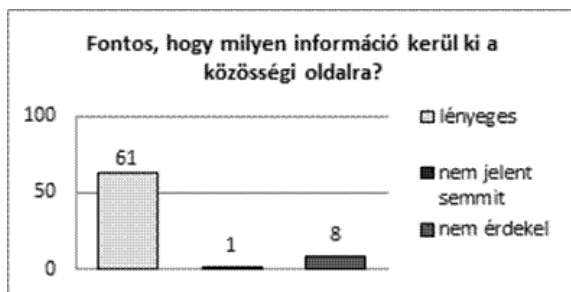
A tagok közötti együttműködést mutatja a 12. ábra. A többség válasza alapján összetartó a közösség, támogatják egymást. Megjelenik az a 4 fő, akik csak „ritkán”, és 2 fő, akik „soha” nem jutnak segítséghez. Ez a 6 fő, aki nem tud mindig megfelelően együttműködni a közösség többi tagjával, vagy a többség nem fogadta be őket. Amit a korábbi ábra mutatott, a tagok szeretnek ebben a közösségben élni, így az a 6 fő valószínűleg egy friss élmény miatt nyilatkozhatott így.

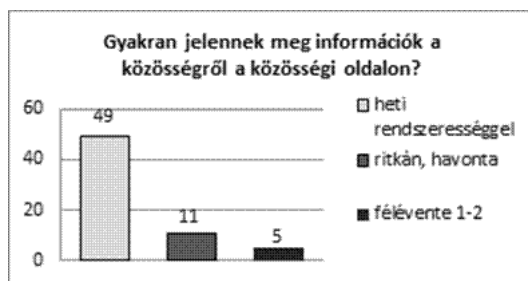
12. ábra: SZKRSZ többiek segítőkészsége

A következőkben jelennek meg a közösségi oldalak használatával kapcsolatos kérdések. Az, hogy fontos-e, hogy milyen információ kerül ki kollégiumi közösségükről a közösségi oldalra, valamint, hogy milyen gyakran jelennek meg róluk információk a világhálón.

A MÁSZ hallgatóinak eredményéből kiderül, hogy 61 hallgató véleménye szerint fontos, hogy az adminisztrátorok milyen híreket közölnek nyilvánosan a közösségi oldalon róluk. Mindössze egy személy válaszolt *nem jelent semmit*, és 8 hallgató jelölte a *nem érdekelt*. Ez valószínűleg nem teljesen objektív, ugyanis feltételezhetően a saját közösségi oldal felhasználási attitűdjüket vették alapul. Ettől függetlenül az eredmények azt mutatják, hogy lényeges, milyen információk kerülnek nyilvánosságra, ezzel is formálva a külső szemlélők közösségről alkotott véleményét.

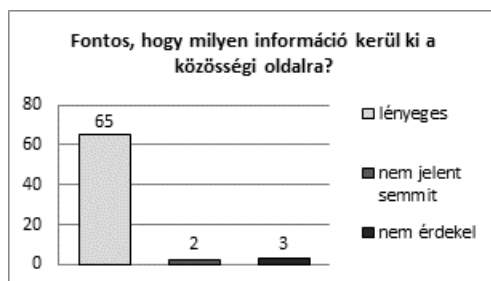
13. ábra: MÁSZ információ és nyilvánosság

14. ábra: MÁSZ információ gyakorisága

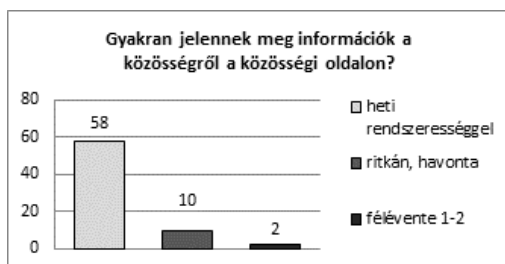
A válaszok alapján az látszik, hogy heti rendszerességgel kerülnek ki információk a közösségről a világhálóra. Itt előjön egy zavar is, mivel előkuta-

tásban tanulmányoztam mindhárom közösség hivatalos honlapját, valamint a Facebook oldalukat, ez alapján a Márton Áron Szakkollégiumnak van egy zárt csoportja, viszont nyilvános oldallal nem rendelkeznek, így valószínűleg a kérdés megfogalmazásában, értelmezésében adódhatott gond.

15. ábra: ELK információ és nyilvánosság

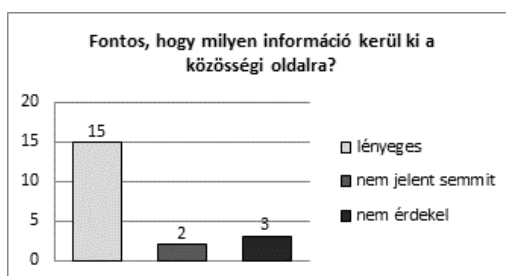
Az ELK válaszadóinál látható, hogy a 70 kitöltőből 65 úgy ítéli meg, fontos, hogy mi kerül ki az internetre. Míg a MÁSZ válaszadóinak 11%-a, akit „nem érdekel” a publikált információk tartalma, addig itt csupán 4%-nál jelent meg ez a válasz. Ennek a közösségnek a tagjai elsődleges motivációként az intézmény választását a hírnevéért jelölték meg, azzal együtt igazolódik az is, hogy nekik is számít, hogy a külvilág előtt milyen információk jelennek meg közösségükről.

16. ábra: ELK információ gyakorisága

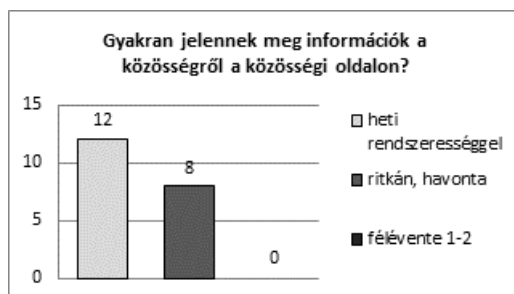
Heti rendszerességgű információközlés van jelen itt is, ami alátámasztja, hogy a közösség oldalára rákeresve minden rendezvényről, konferenciáról, csapatépítőről jelentetnek meg összefoglalókat.

Közösségi identitás...

17. ábra: SZKRSZ információ és nyilvánosság

Az SZKRSZ tagjainak többsége lényegesnek tartja, hogy milyen információt tesznek nyilvánossá közösségükről az interneten. 2 személy jelölte, hogy *nem jelent semmit*, valamint 3, hogy *nem érdekel*. A kérdőívben érdemes lehetett volna kitérni a saját felhasználói szokásaikra, ugyanis megtörténhet, hogy a válaszadásnál azok, akik maguk sem használják nagy gyakorisággal a Facebookot, vagy nem tulajdonítanak neki nagy jelentőséget, attól a közösséghez fűzött kapcsolatuk erős lehet, hogy nem számít nekik, mi jelenik meg róluk a világhálón.

18. ábra: SZKRSZ információ gyakorisága

A vélemények az információ megjelenéséről megoszlanak. A nyilvános oldalukat nézve látható, hogy vannak hallgatók, akik büszkék tevékenységeikre, amit a közösség szolidaritás jegyében végeztek karitatív munkaként. A bejegyzések heti rendszerességgel jelennek meg.

A kérdőívből kiderült, hogy a három vizsgálati csoportból kettőben működik kollégiumi diákbizottság. Az SZKRSZ esetében volt egy félreértés, náluk hallgatói bizottságnak (HB) nevezik a diákképviselőt, ez tisztázódott a fókuszcsoportos interjú alatt. A Márton Áron Szakkollégiumban 4–5 éve még működött diákbizottság, akik szerveztek különféle programokat, de ez időközben megszűnt.

A közösségfejlesztő személy meglátét a fókuszcsoportos interjúk alapján az ELK kiemelten fontosnak véli, mivel motiválóan hat a többiekre, erősíti a közösségtudatot és az új emberek számára is fontos lehet a beilleszkedés segítségével. Ezek a személyek példamutatóak, képesek „felkavarni az állóvizet”, és megteszik az első lépéseket, nem a másokra várnak.

Az SZKRSZ diákjainak véleménye alapján fontos, hogy legyenek olyan vezéregyének, akik a szabályok betartatását is segítik. Fontosak, mivel lehetőséget teremtenek, hogy jobban megismerjék a tagok egymást. Ahol van egy olyan ember, akire mindenki felnéz, ott nagy dolgok tudnak születni. Kollégiumukban dolgozik egy külsős szakember, aki kisebb csoportokra bontva segíti a tagok közötti interakciót. Bátran mernek kérni, amire szükségük van, nincs gorombaság a társak irányában. Amiben kell, segítik egymást. „Ez egy tyúkól, ami védő burok, és anyagi támogatást (is) ad”.

A MÁSZ kollégiumban a hallgatók elmondása szerint igény és szükség lenne arra, hogy valaki képviselje, a „hátán hordozza” a kollégiumot. Valaki, aki az egész közösséget meg tudja mozgatni, akihez mindig lehetne fordulni, tanácsot kérni. Szervezhetne több programot, amelyek a közösség összetartását és érdekét szolgálnák. Jelenleg a közös dohányzáson és főzésen kívül nincs sok alkalom, ahol elsőéves és felsőéves találkozna.

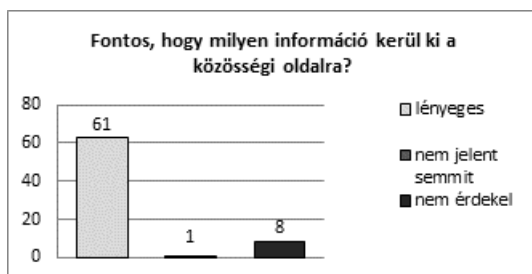
Az ELK-ben megjelenik egy erős bizalom a többiek irányában, jó érzés bárhol találkozni, köszönni, és tudni, hogy egy közösség tagjai. Alapvetően erős a közösség ereje, számíthatnak a másokra, de mindenkinek megvan a saját prioritása, amelyben nem feltétlenül ez a közösség áll az első helyen. Számukra „a közösségi program olyan, mint egyfajta szivacs, amikor minden jót magunkba szívunk”.

A MÁSZ hallgatói intézményválasztásának a fő motivációja a hallgatói közösség volt. A későbbi válaszaikban viszont megjelenik, hogy nem

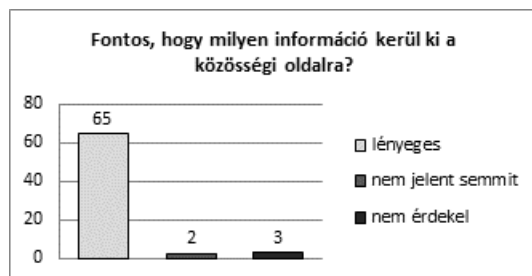
Közösségi identitás...

minden esetben számíthatnak a másakra, ami megkérdőjelezi a feltevést, hogy egy Magyarországon működő, határon túli hallgatók alkotta kollégiumi közösségben nagyobb az összetartó erő, mint egy csak magyarországi diákok által lakottban. A fókuszcsoporthoz interjú alatt megfogalmazták, hogy ha nem is erősebb a közösség ereje, sokkal rövidebb idő alatt kialakul a tagok „mi tudata”, ugyanis *egy* szülőföldről jöttek, hasonló mentalitással, közös nyelvvel, közös problémákkal, ami erősíti közösségi identitásukat. Elmondták, hogy „fontos a valahova tartozás érzése, mi Vajdaságból jöttünk egy mini – Vajdaságba”.

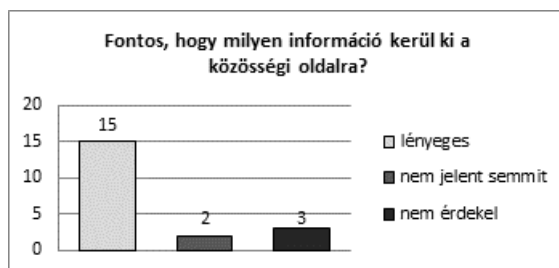
A világhálón való aktivitásnál elmondható, hogy mindhárom kollégium rendelkezik honlappal, az ELK és az SZKRSZ működtet egy nyilvános Facebook oldalt közösségükről, ahol mindenféle információt osztanak meg a tagokkal, az intézménnyel kapcsolatban. Emellett van egy zárt csoportjuk is tagjaik számára. A MÁSZ-nak nyilvános oldala nincs, náluk egy belső csoport működik.

19. ábra: MÁSZ nyilvános információk a közösségi oldalon

20. ábra: ELK nyilvános információk a közösségi oldalon

21. ábra: SZKRSZ információk nyilvánossága

A válaszokat látva elmondható, hogy a többség szerint a közösségnek meg kell jelennie az interneten az összetartásuk erősítéseként. A hallgatók legtöbb esetben azzal fognak azonosulni, amit az interneten látnak. Mivel fontosnak tartják, hogy pozitív tartalmú információk kerüljenek a nyilvánosság elé, feltételezhetjük, hogy a közösséghez tartozás erősségének eszközeként tekintenek a Facebookra.

Az ELK válaszadói kiemelték a különbséget a nyilvános oldal és a zárt csoport között. Amíg a nyilvánosnak az összetartozás tekintetében nem igazán tulajdonítanak jelentőséget, addig a zárt elősegíti a hatékony információáramlást. A nyilvános oldal inkább egy olyan felület, ahol képviselhetik magukat a tagok a külvilág felé, megjeleníti a versenyeredményeket, információkat ad, ezért csak egy marketing szerepet tulajdonítanak neki, ami ugyanakkor elősegítheti az új tagok toborzását.

Az SZKRSZ diákjainál megjelenik a mindennapi felhasználás, a tagok naponta megnézhetik az oldalt, ami közösségi szinten is fontos lehet bizonyos információkhoz való eljutásban. Emellett az egyén büszkeségét, motivációját, lojalitását növelő hatása lehet, a közösség szempontjából minimális a jelentősége. Funkcióját az új tagok bevonzásában látják.

A MÁSZ-ban a gyakorlatban nem működik ilyen nyilvános oldal. A hallgatók véleménye szerint komolyabb funkció inkább csak kifelé lehet, a belső közösség számára nincs értelme, pusztán PR szerepet tölthet be. Az összetartozás elősegítését a zárt csoport szolgálja, ami lehetővé teszi a fontos információkhoz való hozzáférést.

A kérdőív eredményét és a fókuszcsoportos interjúk tapasztalatait összevetve két következtetés vonható le. Az egyik, hogy egy egyértelműen megfogalmazott kérdés is adhat félreértést egy kérdőíves kitöltés alatt, valamint hogy egy internetes oldal működtetése közösségi szinten nem, csupán egyéni szinten lehet közösségi identitáserősítő hatású.

A kutatómódszertan kifogásolható, a kérdéssor bővítést igényel, pl. hallgatók egymás közötti kapcsolata, egyéni Facebook felhasználói magatartás. A fókuszcsoportos interjú olyan tényekhez, ki nem mondott gondolatok megismeréséhez engedett, amelyeket egy kérdéssorban sokkal nehezebben kaphattam volna meg, így hatékonyan hozzájárult a közösségek jobb megismeréséhez.

Az elsődleges szocializációs, biztonságos támaszt nyújtó közege mindenkinek a család, de a második legtöbb időt az egyén a kollégiumi közösségében tölti, ezért fontos, hogy a közösség tagjának érezze magát, hogy egy olyan csoportba tartozik, ahol mindig segítséget kaphat, és elfogadják őt. Személyiség típusoktól függetlenül, csak erős „mi tudatú” tagokkal lehet erős a közösség összetartó ereje. Mivel egy kollégiumban a tagok rendszeresen cserélődhetnek, megmutatkozik annak szüksége, hogy létrejöjjenek olyan programok, melyek a tagok egymás közötti kapcsolatát erősítik, amihez elengedhetetlen egy közösségfejlesztő személy megléte.

Irodalomjegyzék:

- Barna, Zs. – Márfi A.: A közösség fogalmainak egyetemes megközelítései; In: Feleky Gábor (szerk.) 2009: Közösségi relációk: Elméletek, narratívák, hipotézisek; Belvedere Meridionale Kiadó, 205–215. 2009*
- Hankiss, E.: Diagnózisok; Magvető Kiadó, Budapest 1983.*
- McQuail, D.: A tömegkommunikáció elmélete, Osiris, Budapest 2003.*
- Szakadát, I.: Egyben az egész egytől egyig; Typotex, Budapest 2007.*

EMLÉKEZETI TELJESÍTMÉNY VIZSGÁLATA LÁTÁSSÉRÜLT ÉS ÉP LÁTÁSÚ SZEMÉLYEK KÖRÉBEN

Lévai Tünde
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE BTK Pszichológiai Intézet

Az ép látással bíró személyek világukat túlnyomórészt vizuális információk alapján alkotják meg, segítségükkel tájékozódnak, alkotják meg emlékeiket (Pálhegyi, 1981). Az ép látás hiányával élő látássérült személyek, akár aliglátók, akár vakok, fogalmainak szenzoros tartalma más, mint látó személyek esetében, melynek oka feltételezhetően az érzékelhető benyomásokra való eltérő beállítódásra vezethető vissza (Pálhegyi, 1981).

Baddeley (2000) többkomponensű munkamemória-modellje szerint emlékezetünkben figyelmi-kontroll rendszerként működik a központi végrehajtó elnevezésű komponens, mely kapcsolatban áll a modell alrendszereivel, és az azok által tárolt információk szelekcióját és manipulációját végzi. Egyik alrendszere a fonológiai hurok, melynek funkciója a beszédalapú és auditoros információk elemeinek, azok sorozatának rövid idejű megtartása. További komponense a téri-vizuális vázlattömb, melynek feladata a vizuális illetve téri információk elemeinek illetve sorozatainak megtartása. Harmadik alrendszere az epizodikus puffer, mely megteremti a kapcsolatot a hosszú távú emlékezettel.

Valamennyi emlékezetet vizsgáló kutatás abból a feltételezésből indul ki, hogy a munkamemória kapacitása bővíthet az esetben, ha egy személy valamely érzékszervének funkcióvesztése miatt az emlékezetére kényszerül támaszkodni az érzékszerv nyújtotta információk helyett (Amedi/Raz/Pianka/Malach/Zohary, 2003; Pigeon & Marin-Lamellet, 2015). Ezen feltételezést támaszthatják alá azon személyek, akik vizuális ingerektől megfosztva élnek (Amedi et al., 2003). A látássérültek emléke-

zetét vizsgáló kutatások legnagyobb számban a verbális komponenst célozzák, mind idegrendszeri hátterét, mind teljesítményét illetően (Amedi et al., 2003; Rokem/Ahissar, 2009).

A vizuális érzékleti modalitás funkciójának megszűnése hatására neurális szintű változások következnek be; e változásokat vizsgáló kutatások fókuszában a primer auditoros, illetve a primer vizuális kéreg áll. Ezen vizsgálatok eredményei alapozták meg elsőként a látássérült személyek emlékezeti működésének feltérképezését (Lessard/Paré/Lepore/Lassonde, 1998; Sadato/Okada/Honda/Yonekura, 2002). Az idegrendszer hatékony plaszticitásának köszönhetően végbemenő kompenzáció egyik bizonyítéka lehet Stevens és Weaver (2009) kutatása, mely során látássérült és látó személyeket hasonlítottak össze hangfrekvencia-diszkrimináció során. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a vak személyek hatékonyabb és pontosabb frekvencia megkülönböztetésre képesek, amelynek hátterében a hallókéregben lejátszódó szürkeállományi megvastagodás, funkcionális átszerveződés állhat.

A hallás fejlődése, a hallott információk szerepének jelentősége, mint új élmény megjelenése mellett az érzékleti modalitások közötti plaszticitás vizsgálata is egyre nagyobb figyelmet kap az elmúlt évek kutatásaiban (Kujala/Alho/Paavilainen/Summala/Näätänen, 1992; Sadato et al., 2002). Ezen változást vizsgáló kutatások középpontjában legfőképp az okcipitális lebeny és annak funkcionális átszerveződése áll.

A modalitás-közi plaszticitást vizsgáló kutatások közé sorolható Amedi és munkatársainak (2003) kutatása, mely során a primer vizuális kéreg aktivációját fedezték fel látássérült személyekben funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat segítségével. A vizsgálat során látássérült és látó személyeknek verbális memória teszteket kellett megoldani. Hosszú távú emlékezetet vizsgáltak szólistatanulás által, mely során a látássérült személyek felülmúlták látó társaikat. A kutatók pozitív korrelációt találtak a vakok jobb emlékezeti teljesítménye és a primer látókéreg aktivációja között. Ezen eredményekre támaszkodva azt feltételezték, hogy a V1-ben egy gyakorlás indukálta árszerveződés zajlik le, így használhatóvá válik non-vizuális feladatok elvégzésére is.

A vak személyek legjelentősebb forrását az auditoros információk jelentik, így vitatott az a kérdés, hogy valóban jobb emlékezeti teljesítménnyel rendelkeznek-e ezen a modalitáson keresztül szerzett információkra vonatkozólag (Röder/Rösler, 2003). Röder és Rösler (2003) vizsgálatukban vakon született, későn megvakult és látó személyeket hasonlítottak össze, környezeti hangok tanulása majd későbbi felismerése által. A hangok bemutatását követő felismerés során a látássérültek pontosabb teljesítményt nyújtottak a kontroll személyekhez képest. A kifinomult hallás mellett bizonyíték született a látássérültek körében tapasztalható, fejlettebb figyelmi funkciókra is. E kognitív folyamatot vizsgáló kutatások eredményei szerint hatékonyabb szelektív, megosztott és tartós figyelmi funkciókkal, illetve alacsonyabb reakcióidővel rendelkeznek a vak személyek a számukra elsődleges információforrást jelentő, audiotors információkra vonatkozóan, látó társaikhoz képest (Pigeon/Marin-Lamellet, 2015; Rokem/Ahissar, 2009). Ezen kompenzáció további kognitív funkciókban is megmutatkozik (Swanson & Luxenberg, 2009; Pigeon & Martin-Lamellet, 2015).

Rokem és Ahissar (2008) kutatásuk során látássérült és ép látású személyek verbális rövid távú emlékezetének információátrolásért felelős komponensét, a fonológiai hurkot vizsgálták tárolási kapacitását szempontjából. Eredményeik jelentős különbséget mutattak a két csoport között. Vizsgálatukban pszeudo szavakból álló listát és Számterjedelem tesztet alkalmaztak. A kapott eredmények alapján a kutatók arra következtettek, hogy a látássérültek tárolási kapacitásának fejlődése mögött a kifinomultabb hallás által kialakult, fejlettebb stimulus kódolás állhat, vagyis az auditoros ingerek hatékonyabb feldolgozása, melynek valószínűségét Stevens és Weaver (2009) is igazolta hangfrekvencia-diszkriminációt vizsgáló kutatásuk által.

A munkamemória információátroló képessége mellett egyaránt nagy hangsúlyt kap annak komplex működésének vizsgálata, azonban a kapott kutatási eredmények ellentmondásban állnak egymással (Pigeon/Marin-Lamellet, 2015; Rokem/Ahissar, 2009; Swanson/Luxenberg, 2009; Wittenhagen és mtsai., 2013). Pigeon és Martin-Lamellet (2015) kutatása tekinthető az egyik olyan vizsgálatnak, mely bizonyítékul szolgál a látássérült szemé-

lyek fejlettebb munkamemória teljesítményére, melynek vizsgálatára N-back feladatot és Plusz-mínusz feladatot alkalmaztak. Withagen és munkatársai (2013) vak és látó gyerekeken végeztek vizsgálatot a verbális RTM és a munkamemória kapacitásának felmérésére, eredményeik szintén azt igazolják, hogy a látássérültek nagyobb tárolási kapacitással illetve hatékonyabb komplex munkamemória teljesítménnyel rendelkeznek, ennek vizsgálatára Fordított Számterjedelem Tesztet és Hallási mondatterjedelem-tesztet alkalmaztak. Ezen eredményekkel inkonzisztens módon nem mutatkozott különbség a két csoport teljesítménye között Swanson és Luxenberg (2008) vizsgálatában, akik szintén gyerekeken végeztek összehasonlítást. A munkamemória mérésére Fordított Számterjedelem Tesztet, Hallási mondatterjedelem-tesztet és Szemantikus Asszociációt alkalmaztak. Rokem és Ahissar (2009) kutatásuk során Fordított Számterjedelem Tesztet alkalmaztak látássérült és ép látású résztvevőik munkamemória teljesítményének mérésére, a kapott eredmények alapján szintén nem tulajdonítható fejlettebb munkamemória képesség a látás hiányával élő személyeknek. Ez a kutatás a munkamemória teljesítmény mellett az alanyok verbális rövidtávú emlékezetének tárolási kapacitását is vizsgálta, eredményül pedig csak az utóbbi funkció fejlettebb működését állapították meg. A kutatók így azt a következtetést szűrték le, hogy a látássérültek több információt képesek tárolni az RTM-ben, mint a látók, viszont nem képesek azok hatékonyabb manipulációjára.

Az eddigiekben felsorolt kutatásokat tekintve indokoltta válik jelen kutatás kérdésének megfogalmazása: különbözik-e a látássérültek és a látó személyek emlékezeti teljesítménye a komplex munkamemória, a végrehajtó funkciók és a fonológiai hurok tekintetében? Az eddigi, munkamemóriát vizsgáló kutatások között nem lelhető fel olyan példa, mely több teszten keresztül kizárólag a munkamemóriát vizsgálná. Jelen kutatás a téri-vizuális komponens kivételével felméri a munkamemória verbális komponensének tárolási kapacitását látó és látássérült felnőtt alanyok között, valamint annak komplex működését is.

Jelen kutatás megvalósításával pótolni kívánom azt a hiányt, mely a látássérültek komplex munkamemóriájának működését és komponenseinek kapacitását vizsgáló kutatások területén fennáll. Ezáltal szeretném

megválaszolni azt a kérdést, hogy a vakok teljesítményének fejlődése kiterjed-e azon munkamemória komponensekre is, melyek egyaránt igénybe veszik az információk manipulálását is.

A korábbiakban felvázolt kutatásokra alapozva állítom fel hipotézisemet, miszerint: Nincs különbség a látássérült és látó személyek emlékezeti teljesítménye között a komplex munkamemória, a végrehajtó funkciók és a verbális munkamemória tárolási kapacitásának vizsgálatában. A vizsgálatban a csoportosító tényező a látás állapota, vagyis annak megléte vagy hiánya, feltételezésem szerint a látás hiánya nem hordozza magában a nagyobb memóriakapacitást. Feltételezésemet támasztja alá Rokem és Ahissar (2009) kutatása, melyben bebizonyították, hogy a vakok több információt képesek tárolni a verbális rövidtávú memóriában, viszont nem képesek azok hatékonyabb manipulációjára, mint a látók. Amedi és munkatársai (2003) kutatásuk során szintén bebizonyították a fonológiai hurok több információ tárolására való képességét, hasonlóan Swanson és Luxenberg (2008) vizsgálatához, akik emellett szintén rámutattak az információk manipulálására vonatkozó, látók és látássérültek között megegyező képességekre.

Módszerek

Vizsgálati személyek

A látó személyekből álló csoport kényelmi mintavétel által az ismerőseim köréből jött létre, a látássérült csoport résztvevőitől hólabda mintavétel által a Csongrád Megyei Vakok és Gyengénlátók Egyesülete, a Kreatív Formák Alapítvány és a Vakok és Gyengénlátók Békés Megyei Egyesülete közreműködésével jutottam hozzá. A teljes mintát 36 fő alkotja, a csoportok demográfiai jellemzői között nem áll fenn jelentős eltérés (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: Csoportok jellemzői

	Látássérültek	Ép látású személyek	Szignifikancia érték
Csoportlétszám	18 fő (8 férfi, 10 nő)	18 fő (10 férfi, 8 nő)	-
Átlag életkor	44,67 év (+/- 3,56)	43,83 év (+/- 2,36)	p= 0,415
Átlag iskolázottság években	13 év (+/- 3,46)	13,89 év (+/- 3,45)	p= 0,448

A mintába való bekerülés feltétele volt, hogy az adott személy esetében ne álljon fenn neurológiai, pszichiátriai probléma, korábbi neurológiai-, illetve koponyaműtét és érrendszeri probléma. A látó csoport tagjaira vonatkozó további feltétel, hogy ép látással kellett rendelkezniük, illetve ha fennállt látáscsökkenés, annak korrigálnak kellett lennie. A látássérültek csoportját vak, aliglátó illetve nagy tárgylátó személyek alkották. Utóbbi személyeknek a látása az ép látáshoz képest csökkent, a látáscsökkenés öröklött vagy szerzett, organikus vagy funkcionális eredetű, a látássérülés súlyossága szerint pedig megkülönböztetjük a vakokat, aliglátókat, illetve nagy tárgylátókat. (Könczei/Maróthy, 2009). Vaknak tekintjük azokat a személyeket, akiknek látásélessége mindkét szemén 0,02 érték alatt van, aliglátóknak azokat a személyeket, kiknek látásélessége 0,02 és 0,04 értékek között helyezkedik el, nagy tárgylátóknak pedig azokat a személyeket tekintjük, akik 0,04–0,1 látásélességűek (Süveges, 2004). A látássérültek csoportját 8 vak, 9 aliglátó és 1 nagy tárgylátó személy alkotta.

Vizsgálati eszközök

Fonológiai hurok

A vizsgálat egysége 6 tesztből állt össze. Ezen 6 teszt közül 2 a verbális komponens tárolásának mérésére szolgál. E komponens vizsgálatára Racsmány, Lukács, Németh és Pléh (2005) által validált Számterjedelem Tesztet, valamint Szó lista visszamondását alkalmaztam (Tánczos/Jakab/Hnyilicza/Kincses/Németh/Vécsei, 2012). A Számterjedelem teszt során a vizsgálati személyek különböző hosszúságú, egyjegyű számokból álló számsorokat hallanak, a számokat a vizsgálatvezető egyesével olvassa fel. Csak a pontosan megismételt számsorozat fogadható el. A teszt blokkokból épül fel, minden blokkban 4 sorozat található, csak abban az esetben lehet továbblépni a következő blokkra, ha legalább 3 sorozatot hibátlanul visszamondott. A résztvevő számterjedelme az utolsó hibátlanul visszamondott blokk terjedelme lesz (Racsmány/Lukács/Németh/Pléh, 2005).

A Szó lista visszamondása során a vizsgálati személy szó sorozatokat hall. A vizsgálatvezető egyesével olvassa fel a szavakat, köztük 1 másodperces szüneteket hagyva. Hibának számít a felcserélt, kihagyott szó, illetve ha más szót mond vissza a vizsgálati személy az eredeti helyett. A teszt blok-

kokból áll, minden blokkban 2 sorozat található, csak abban az esetben lehet továbbhaladni, ha mindkét sorozatot hibátlanul mondta vissza az adott személy (Tánczos/Jakab/Hnyilicza/Kincses/Németh/Vécsei, 2012).

Végrehajtó funkciók

A munkamemória végrehajtó funkcióinak mérésére Betűfluencia Tesztet és Szemantikus Fluencia Tesztet alkalmaztam (Tánczos/Janacsek/Németh, 2014; Tánczos/Janacsek/Németh, 2014). A Betűfluencia Teszt során a vizsgálati személynek minél több olyan szót kell mondania, mely „K” betűvel hanggal kezdődik, ezek a szavak között nem szerepelhet személynév és városnév. Hibázásnak számít minden megismételt szó, illetve a nem megengedett kategóriákba tartozó szavak felsorolása. A feladat elvégzésére 1 perc áll rendelkezésre (Tánczos/Janacsek/Németh, 2014).

A Szemantikus fluencia-teszt során a vizsgálati személynek minél több állatfajtát kell felsorolnia. Hibázásnak számít minden megismételt, illetve a nem megadott szemantikai kategóriába tartozó szó. A feladat elvégzésére 1 perc áll rendelkezésre (Tánczos/Janacsek/Németh, 2014).

Komplex munkamemória

A komplex működés mérésére Hallási mondatterjedelem tesztet és a Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A Változatát alkalmaztam (Janacsek/Tánczos/Mészáros/Németh, 2009; Kónya/Racsomány/Czigler/Takó/Tariska, 2000). A Hallási mondatterjedelem teszt során a vizsgálati személy mondatokat hall, melyekről meg kell állapítania, hogy igaz vagy hamis, továbbá meg kell jegyeznie a mondat utolsó szavát. A mondatok blokkokban helyezkednek el. Miután elhangzott a blokkon belül az összes mondat, a vizsgálati személynek vissza kell mondani a megjegyzett szavakat az elhangzott sorrendben. Csak abban az esetben lehet továbbhaladni, ha a megfelelő szavak helyes sorrendben hangzottak el, hibázásnak számít a kihagyott illetve felcserélt szavak. A teszt 3 sorozatból áll, ha hibázás történt át kell lépni a következő sorozatra. A 3 sorozat átlaga adja az adott személy teszten elért terjedelmét (Janacsek/Tánczos/Mészáros/Németh, 2009).

A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A Változata során a vizsgálati személy egy rövid szöveget hall, mely összesen 50 szóból áll, egy ese-

ményt bemutatva. Miután elhangzott a szöveg a vizsgálati személynek minél pontosabban vissza kell mondania a megjegyzett információkat. A válaszok esetén több lehetőség is elfogadható, a pontos válasz 1 pontot ér, viszont ha a válasz nem teljes mértékben egyezik meg az elhangzottakkal és szerepel a pontozást segítő táblázatban, abban az esetben 0,5 pont adható (Racsmány/Czigler/Takó/Tariska, 2000). Vizsgálatom során azonnali és késleltetett visszamondással is felmérem a vizsgálati személyek teljesítményét.

Vizsgálat leírása

A vizsgálat minden egyes személy esetében csendes környezetben történt, az adott személy otthonában, illetve látássérültek esetén az otthonuk mellett a Somogyi Könyvtár Hangos könyvtárában, a Vakok és Gyengénlátók Csongrád megyei Egyesületének irodájában illetve a Kreatív Formák Alapítvány irodájában.

A vizsgálat megkezdése előtt ismertettem a résztvevővel a beleegyező nyilatkozatot. A vizsgálat minden személynél a vizsgálati jegyzőkönyv kitöltésével kezdődik, melyben rögzítésre kerül a vizsgálati személy azonosítója, demográfiai adatai illetve a látására vonatkozó információk, majd ezt követően megkezdődik a tesztfelvétel.

A 6 teszt sorrendjét minden felvétel esetén megváltoztattam, ezzel igyekszem elkerülni a sorrendi hatást, azonban kettő feladat állandó sor-számmal rendelkezik. A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának azonnali visszamondással történő változata minden tesztfelvétel esetén, az első helyen szerepelt, majd a teszt záró feladata a történet újbóli visszamondása. A tesztfelvétel időtartama 30-35 perc. A vizsgálat során a Szegedi Tudományegyetem Pszichológiai Intézete által előírt etikai szabályokat betartottam.

Eredmények

Hipotézisem szerint a látássérült és a látó személyek emlékezeti teljesítménye nem különbözik egymástól a verbális komponensre, a végrehajtó funkciókra és a komplex munkamemóriára vonatkozóan. A csoportok eredményeinek értékelésére, összehasonlítására független mintás t-próbát alkalmaztam minden felhasznált teszt esetében.

Fonológiai hurok

A verbális komponens tárolási kapacitásának mérésére Számterjedelem Tesztet és Szó lista visszamondását alkalmaztam. Hipotézisem szerint nincs eltérés a látó és látássérült személyek előzőekben felsorolt teszteken elért teljesítménye között. A hipotézis ez esetben megdőlt, a független mintás t-próba szerint különbség tapasztalható a két csoport között, mindkét teszt esetében a látássérült személyek szignifikánsan jobban teljesítettek, mint az ép látású személyek. A Számterjedelem Teszt során a látók átlaga 6,06 (szórás: 1,21), a látássérültek átlaga 7,28 (szórás: 1,07), $t(34) = -3,273$, $p = 0,003$ (lásd 1. ábra).

1. ábra: A Számterjedelem Teszt eredményei a két csoport függvényében. A látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

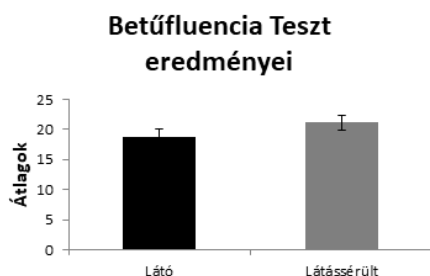
A Szó lista visszamondása esetében a látássérült csoport átlaga 4,56 (szórás: 0,78) a látó csoport átlaga 4,05 (szórás: 0,78), $t(20,05) = -2,592$, $p = 0,017$ (lásd 2. ábra).

2. ábra: A Szó lista visszamondásának eredményei a csoportok függvényében. A látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

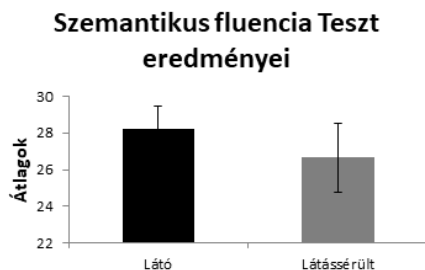
Végrehajtó funkciók

E komponens mérésére Betűfluencia Tesztet és Szemantikus Fluencia Tesztet alkalmaztam. Hipotézisem szerint ez esetben sem jelenik meg különbség a két csoport teljesítménye között. Hipotézisem ez esetben beigazolódtott. A Betűfluencia Teszt esetében a független mintás t-próba szerint a látássérült csoport magasabb átlagteljesítményt ért el, de ennek ellenére nem jelent meg jelentős különbség a két csoport között, $t(34) = -1,284$, $p = 0,208$; a látássérült csoport átlaga 21,11 (szórás: 1,28) a látó csoport átlaga 18,77 (szórás: 1,29) (lásd 3. ábra).

3. ábra: A Betűfluencia Teszten elért eredmények a két csoport függvényében. Nem tapasztalható jelentős különbség. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

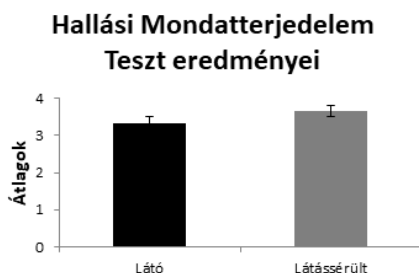
A Szemantikus fluencia Teszt során sem mutatkozott jelentős eltérés, habár a látó csoport magasabb átlagteljesítményt mutatott, $t(29,15) = 0,697$, $p = 0,491$; a látássérült csoport átlaga 26,67 (szórás: 7,94) a látó csoport átlaga 28,22 (szórás: 5,15) (lásd 4. ábra).

4. ábra: A Szemantikus Fluencia Teszten elért eredmények a két csoport függvényében. Nem jelent meg szignifikáns különbség a két csoport között. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

Komplex munkamemória

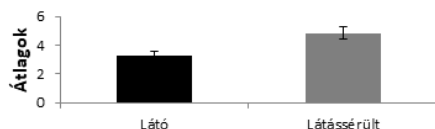
Hallási Mondatterjedelem Tesztet és a Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának azonnali és késleltetett visszamondással történő formáját alkalmaztam a komplex munkamemória vizsgálatára. Hipotézisem szerint a komplex munkamemóriát vizsgáló tesztek esetében nem tér el a látó és látássérült csoport teljesítménye. A Hallási Mondatterjedelem Teszt során nem jött létre jelentős különbség a csoportok között, $t(34) = -1,36$, $p = 0,183$, a látássérült csoport teljesítményének átlaga 3,65 (szórás: 0,64) a látó csoport teljesítményének átlaga 3,33 (szórás: 0,75) (lásd 5. ábra).

5. ábra: A Hallási Mondatterjedelem Teszten elért eredmények a két csoport függvényében. Nem jelent meg szignifikáns különbség. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

A komplex munkamemóriára vonatkozó hipotézisem a Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának mind azonnali, mind késleltetett visszamondása esetén megdőlt. Azonnali visszamondás esetén a látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített, mint a látó csoport, $t(34) = -3,204$, $p = 0,003$; a látássérült csoport átlaga 4,83 (szórás: 1,63) a látó csoport átlaga 3,28 (szórás: 1,25) (lásd 6. ábra).

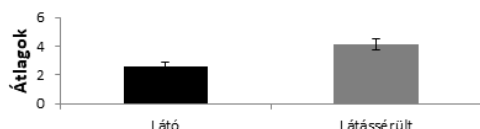
**Rivermead Viselkedéses
Emlékezeti Teszt A változat:
azonnali visszamondással
kapott eredményei**

6. ábra: A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának azonnali visszamondással kapott eredményei a két csoport függvényében. A látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

A késleltetett visszamondás esetén is jelentős különbség tapasztalható a két csoport teljesítménye között, ez esetben is a látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített, $t(34) = -3,217$, $p = 0,003$; a látó csoport átlaga 2,69 (szórás: 1,09) a látássérült csoport átlaga 4,11 (szórás: 1,52) (lásd 7. ábra).

**Rivermead viselkedéses
Emlékezeti Teszt A változat:
késleltetett visszamondással
kapott eredményei**

7. ábra: A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának késleltetett visszamondás során elért eredmények a két csoport függvényében. A látássérült csoport szignifikánsan jobban teljesített. A hibasávok a standard hibákat jelölik.

Megvitatás

A kutatást megalapozó kérdés, hogy különbözik-e a látássérültek és a látók emlékezeti teljesítménye a komplex munkamemória, a végrehajtó funkciók és a verbális munkamemória tárolási kapacitásának vizsgálatában? A kapott eredmények szerint eltérés mutatkozik a látó és a látássérült személyek verbális rövidtávú emlékezetének tárolási teljesítménye, illetve a komplex

munkamemória mérésére szolgáló Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatán elért teljesítmények között. A végrehajtó funkciók tekintetében nem tapasztalható eltérés a vizsgálati csoportok teljesítménye között illetve ugyanez megállapítható a komplex munkamemóriát vizsgáló Hallási Mondatterjedelem Teszt esetében is.

A kapott eredmények alapján a hipotézis tárolási kapacitásra vonatkozó állítása megdőlt, mivel a vizsgálatok során alkalmazott tesztek esetében a látássérült csoport szignifikánsan jobb teljesítményt ért el. A látássérültek verbális rövidtávú emlékezetét vizsgáló korábbi kutatásokkal összhangban, a jelen kutatás eredményei által is alátámasztott, látássérülteknek tulajdonított nagyobb verbális rövidtávú emlékezeti kapacitás mögött feltételezhetően, elsősorban a fejlettebb auditoros képességek, mint kifinomult hallás és eredményesebb kódolás állhatnak (Raz, Striem, Pundak, Orlov, & Zohary, 2007). A kifinomultabb hallás jelenlétét támasztja alá azon fMRI vizsgálattal egybekötött kutatás, mely az auditoros kéreg kiterjedtebb és erőteljesebb aktivációját mutatta ki látássérültek esetében, eltérő frekvenciájú hangok megkülönböztetése közben ép látású személyekhez képest (Stevens & Weaver, 2009). Ezen eredmények alapján feltételezhető, hogy a fejlettebb érzékelési képesség kihathat a verbális rövidtávú emlékezetre, hozzájárulhat annak hatékonyabb működéséhez. Továbbá lehetővé tehet egyfajta hatékonyabb kódolást, feldolgozást, így egy jobban kódolt jelre jobban tudnak emlékezni, mely egyaránt hozzájárul a nagyobb mennyiségű információ tárolásához. Ezen feltételezést támasztják alá jelen kutatás Számterjedelem Teszten és Szó lista visszamondása során a látássérültek javára írható eredmények is. A kapott eredmények mögött meghúzódó kifinomultabb hallás, eredményesebb kódolás valószínűleg a látássérültek esetében fellépő kompenzáló folyamatoknak köszönhető, mely a vizuális ingerek nélküli, auditoros, verbális információkra való beállítódást jelent.

A kutatás komplex munkamemóriára vonatkozó hipotézise a Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának mindkét esetében megdőlt; a látássérült csoport jelentősen jobb teljesítményt nyújtott, mint az ép látású csoport, ezzel ellenben a Hallási mondat-terjedelem tesztre vonatkozóan a hipotézis beigazolódott, nincs különbség a látássérült és a

lító csoport teljesítménye között. A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatának esetében született eredmények a nagyobb komplex munkamemória kapacitásra engednek következtetni a látássérültek esetében, ellenben nem mondható el a Hallási Mondatterjedelem Teszten kapott eredményekről. A jelen kutatás során született értékek ellentétben állnak Pigeon és Martin-Lamellet (2015) kutatásának eredményeivel. Hatékonyabb munkaemlékezeti teljesítményt feltételeznek a látássérült személyeknek, mely vizsgálatára szintén Hallási Mondatterjedelem Tesztet és Fordított Számterjedelem Tesztet alkalmaztak, emellett jobb szelektív, megosztott és tartós figyelmi funkciókat is feltételeznek a látássérült személyeknek.

A Rivermead Viselkedéses Emlékezeti Teszt A változatában mutatkozó, két csoport közti különbség feltehetően gyakorlati, kizárólag auditoros információkra való támaszkodást, vagyis kompenzációt igénylő helyzetekhez kapcsolódó okokra vezethető vissza. A teszt során a vizsgálati személyek egy rövid történetet hallanak, mely egy cselekményekben gazdag eseményt mesél el, tömören. A vizsgálati személyeknek ezután azonnal vissza kell, hogy mondják a hallott szöveg mindazon részeit, melyre emlékeznek, illetve ugyanezen instrukcióval a vizsgálat végén, késleltetve is történik egy felidézés (Kónya/Racsmány/Czigler/Takó/Tariska, 2000). Feltételezhetően e teszthelyzet, a vizsgálat során alkalmazott többi, munkamemóriát vizsgáló teszttel ellentétben, hasonlóságot mutat a mindennapi életben lezajló párbeszédhez, megszokott gyakorlatokhoz, abban a tekintetben, hogy a vizsgálati személyek hallanak egy rövid történetet, melyet kódolnak és feldolgoznak, mely folyamatok feltételezhetően a látássérültek esetében eredményesebben zajlanak, mint a látók esetében.

A korábbi kutatások alapján levont következtetések és a jelen kutatás eredményei alapján az a megállapítás feltételezhető, miszerint a látássérültek kiemelkedő emlékezeti teljesítménye csak az esetben mutatkozik meg, mikor az információkat rövid időn át kell tárolni, az esetben, mikor már azok manipulációja szükséges a látássérültek teljesítménye megegyezik a látó személyekével. Ezáltal feltételezhető, hogy a kiemelkedő auditoros képességek és a lezajlott idegrendszeri átalakulások csak a nagyobb meny-

nyiségű információk átmeneti, rövid ideig tartó, hatékony tárolását teszik lehetővé, de az eredményes manipulációjukhoz már nem járul hozzá.

A kutatás során problémaként merülhetett fel a látássérült csoportra jellemző heterogenitás, mind a résztvevők látásának jelenlegi állapotát, mind a látásvesztés kialakulásának kezdetét illetően. A felmerülő további kérdések megválaszolása érdekében a jövőben érdemes lenne megvizsgálni a munkamemória teljesítményét olyan mintán, melyet alkotó személyek azonos korúak, kizárólag vakok, Emellett érdemes lenne azon kérdésre vonatkozó kutatásokat végezni, melyek megválaszolnák, hogy mennyi az az idő, pontosan hány év szükséges a vizuális depriváció miatti jobb emlékezeti teljesítmény kialakulásához.

Jelen kutatás során kapott eredményeknek relevanciát tulajdoníthatunk abban a tekintetben, hogy ismételten alátámasztotta azt a feltételezést, mi szerint a látássérült személyek verbális rövidtávú emlékezetének tárolási kapacitása nagyobb, mint látó társaiké. Emellett bizonyítékul szolgál, arra vonatkozóan, hogy a végrehajtó funkciók tekintetében nincs különbség e két csoport között.

A vizsgálat során kapott eredményeknek gyakorlati haszon is tulajdonítható azáltal, hogy bizonyítékot talált arra vonatkozóan, hogy azok a személyek, kiknek a fő információforrásaként a hallott információk szolgálnak, képesek kompenzáció kialakítására. Ezen alkalmazkodás lehetővé teszi, hogy a nem látható információkat akár a hallott információk alapján, de ha ezek nem állnak rendelkezésre, akár az emlékezetük által ellensúlyozzák (Raz et al., 2007). Példaként felsorolhatóak lehetnek azok a mindennapi életben előforduló helyzetek, melyek során megoldást jelenthet a látássérült személyek számára, hogy akár egy sorrendet megtanulva, lépések számát megjegyezve egyedül képesek legyenek az önellátásra, akár az önálló közlekedésre is.

Irodalomjegyzék

- Amedi, A./Raz, N./Pianka, P./Malach, R./Zohary, E.: Early 'visual' cortex activation correlates with superior verbal memory performance in the blind. *Nature Neuroscience*, 6(7), 2003. 758–766.
- Baddeley, A.: The episodic buffer, a new component of working memory?. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(4), 2000. 417–423.
- Janacsek K./Tánczos T./Mészáros T./Németh D.: The Hungarian version of Listening Span task. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(2), 2009. 385–406.
- Kónya, A./Racsmány M./Czigler, B./Takó, E./Tariska, P.: A Rivermead Viselkedéses emlékezeti teszt (RVMT) bemutatása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 55(4), 2000. 435–449.
- Könczei, Gy./Maróthy, J.: Fogyatékoságtudományi fogalomtár. Budapest 2009.
- Kujala, T./Alho, K./Paavilainen, P./Summala, H./Näätänen, R.: Neural plasticity in processing of sound location by the early blind: an event-related potential study. *Electroencephalography and Clinical Neurophysiology/Evoked Potentials Section*, 84(5), 1992. 469–472.
- Pálhegyi, F.: A látás nélkül meghódított világ. Budapest 1981.
- Pigeon, C./Marin-Lamellet, C.: Evaluation of the attentional capacities and working memory of early and late blind persons. *Acta Psychologica*, 155, 2015. 1–7.
- Racsmány, M./Lukács, Á./Németh, D./Pléh, Cs.: A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 50(4), 2005. 479–505.
- Raz, N./Striem, E./Pundak, G./Orlov, T./Zohary, E.: Superior serial memory in the blind: a case of cognitive compensatory adjustment. *Current Biology: CB*, 17(13), 2007. 1129–1133.
- Röder, B./Rösler, F.: Memory for environmental sounds in sighted, congenitally blind and late blind adults: evidence for cross-modal compensation. *International Journal of Psychophysiology: Official Journal of the International Organization of Psychophysiology*, 50(1-2), 2003. 27–39.
- Rokem, A./Ahissar, M.: Interactions of cognitive and auditory abilities in congenitally blind individuals. *Neuropsychologia*, 47(3), 2009. 843–848.
- Sadato, N./Okada, T./Honda, M./Yonekura, Y.: Critical Period for Cross-Modal Plasticity in Blind Humans: A Functional MRI Study. *NeuroImage*, 16(2), 2002. 389–400.
- Stevens, A. A./Weaver, K. E.: Functional characteristics of auditory cortex in the blind. *Behavioural Brain Research*, 196(1), 2009. 134–138.
- Süveges, I.: Szemészet. Budapest 2004.

- Swanson, H. L./Luxenberg, D.: Short-Term Memory and Working Memory in Children with Blindness: Support for a Domain General or Domain Specific System? *Child Neuropsychology*, 15(3), 2009. 280–294.
- Tánczos, T./Jakab, K./Hnyilicza, Zs./Kincses, Zs. T./Németh, D./Vécsei, L.: Korai kognitív rehabilitáció akut herpes simplex vírus-1 okozta encephalitis után - esetismertetés. *Rehabilitáció*, 22(2-3), 2012. 41-50.
- Tánczos, T./Janacsek, K./Németh, D.: A betűfluencia-teszt magyar nyelvű vizsgálata 5-től 89 éves korig. *Psychiatria Hungarica*, 29(2), 2014. 158-180.
- Tánczos, T./Janacsek, K./Németh, D.: A szemantikus fluencia-teszt magyar nyelvű vizsgálata 5-től 89 éves korig. *Psychiatria Hungarica*, 29(2), 2014. 181-207.
- Wan, C. Y./Wood, A. G./Reutens, D. C./Wilson, S. J.: Early but not late-blindness leads to enhanced auditory perception. *Neuropsychologia*, 48(1), 2010. 344–348.
- Withagen, A./Kappers, A. M. L./Verwoed, M. P. J./Knoors, H./Verhoeven, L.: Short term memory and working memory in blind versus sighted children. *Research in Developmental Disabilities*, 34(7), 2013. 2161–2172.

SZOCIALIZMUS AMERIKÁBAN? SZOCIALZMUS AMERIKÁBÓL?

Berczeli-Nemcsényi Alex
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE BTK Újkori Egyetemes Történeti
és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Az Amerikai Egyesült Államok 19. századi történetében fontos választóvonalat jelent a polgárháború. Már előtte is voltak gazdasági és társadalmi változások, azonban ezek csak a század második felében teljesedhettek ki. Gyorsütemű gazdasági fejlődés és szektorváltás vette kezdetét, amivel párhuzamosan a társadalomban is gyökeres változások zajlottak le.

Európa mindig is szoros kapcsolatban állt az Egyesült Államokkal, tehát az ott zajló események mindig is érdekelték a kontinens közvéleményét. Így Magyarországon is gyorsan ismertté váltak a korszak változásai. Dr. Neményi Bertalan ügyvéd a 20. század elején írt egy rövid esszét *Szocializmus Amerikában* címmel, amelyben az amerikai gazdasági és társadalmi viszonyokat elemezte. Rámutatott azokra a folyamatokra, amelyek az 1861–1865-ig tartó polgárháború után kibontakoztak. Előadásomban és annak anyagából készült jelen tanulmányomban Neményi Bertalan írásán keresztül szeretném egyrészt bemutatni azokat a változásokat, amelyek a 19. század második felében az Egyesült Államokban végbementek, másrészt a szöveg vizsgálatával szeretnék rávilágítani arra a kapcsolatra, amely az Újvilágot Európával összekötötte.

Magáról a szerzőről nem áll rendelkezésünkre sok információ, életútja további kutatások témájául szolgálhat. Annyi bizonyos, hogy Dr. Neményi Bertalan több munkájában foglalkozott a századforduló Amerikájával, de vizsgálta a 19. század második felének eseményeit, folyamatait is. A *Városfejlődés és lakásreform Amerikában* című, 1920-ban megjelent írásának előszavából derül ki, hogy miniszteri megbízottként utazott ki az Egyesült

Államokba 1913 és 1914 között. Ez a mű egy hatástanulmányoknak tekinthető, ugyanis azt vizsgálta, milyen módon lettek volna megvalósíthatóak a tengerentúli reformok Magyarországon. Az általam vizsgált *Szocializmus Amerikában* című munkája 1914-ben született, így valószínűsíthető, hogy mindkét írásához egyazon út során végzett anyaggyűjtést a szerző. Ennél többet a *Szocializmus Amerikában* című írás keletkezési körülményeiről és a szerző motivációjáról még nem tudunk. Azonban fontos kiemelni, hogy bár maga Nemcsényi már a 20. században járt Amerikában, azok a folyamatok, amelyeket vizsgált, már a polgárháború után kezdetüket vették.

A *Szocializmus Amerikában* című esszéjének elején egy német szerző, Werner Sombart *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* [Miért nincs az Egyesült Államokban szocializmus?] című, 1906-ban megjelent könyvére hivatkozik. Saját munkájához Sombart művét vette alapul:

Sombart a könyvében ír a magas bérekről és az alacsony megélhetési költségekről. Ő volt talán az első, aki szembe helyezkedett azzal a népszerű tévhittel, [...] hogy Amerikában a nagy munkabéreknek arányosan magas kiadások felelnek meg, hogy tehát ott csak a pénz olcsóbb, de nem a megélhetés. Aki azonban Amerikában megfordult tudja, hogy Sombart adatai helyesek. (Nemcsényi 1914: 1).

A német szerző munkájának szempontjai alapján fejti ki érveit amellett, hogy az Egyesült Államokban miért nem verhettek gyökeret a szocializmus eszméi. Hivatkozik a politikai jogegyenlőségre, az ott működő sajátos demokratikus rendszerre, amely miatt a tömegeknek nem állt érdekében megdönteni a fennálló rendszert, illetve arra, hogy a tanult amerikai „bennszülött” munkások bére már rendezve volt.

A tanult amerikai (bennszülött) munkás munkabére mindazonáltal akárhányszor még a luxusnak is igen jelentékeny mértékét engedi meg [...] s valóban plauzibilisnek látszik, hogy az ily munkás lelkéhez a forradalom szelleme nehezen tud hozzáférközni.

Még egy más momentum is a szocializmus ellen látszik szólani Amerikában. A politikai jogegyenlőség, a demokrácia követelményei rég meg vannak

ott valósítva s így a nagy tömegeknek nem áll érdekében, hogy az állami élet keretein gyökeresen változtassanak. (Neményi 1914: 1–2)

Saját érveivel szembehelyezkedve, a kor viszonyainak ismeretében Neményi úgy látja, hogy a szocializmus mint eszme kezd terjedni az Egyesült Államokban. Ezért Sombart kérdését másként teszi fel: „miért kezd ma már Amerikában is terjedni a szocializmus?” (Neményi 1914: 1). Értekezésében erre a kérdésre keresi a választ úgy, hogy közben visszautal mindazokra a tendenciákra, amelyek a 19. század Amerikájának fejlődését jellemezték.

A 19. század az ipari forradalom százada, ekkor vált az Egyesült Államok négymillióes agrárállamból és kereskedelmi országból százmillióes ipari nagyhatalommá (Benda 2006: 34). Ebben a fejlődési ívben jelentett bizonyos értelemben cezúrát az 1861–1865-ig tartó polgárháború, amelynek tétje az ország egysége, fő kérdése pedig az afroamerikaiak jogainak rendezése volt. Ezután kezdetét vette az újraegyesítés, és bár a rekonstrukció rendezni próbálta a polgárháború gazdasági, illetve politikai kérdéseit, Észak és Dél eltérő fejlődési irányai megmaradtak. Gazdasági szempontból Észak továbbra is főként az ipari, míg Dél a mezőgazdasági szektort fejlesztette tovább.

Az 1870-es és 1880-as években a gazdaság fő mozgatójává a vasútépítés vált, hiszen ennek köszönhetően az ipar és a mezőgazdaság egymást segítve erősödhetett rohamos léptékben (Sellers et al 1995: 201). A 19. század utolsó harmadában az 1869-ben átadott első transzkontinentális vasúttal együtt négy vonal épült meg, 1881-ben az „Atchinson–Topeca–Santa Fé”, 1889-ben a „Northern Pacific” és 1893-ban a „Great Northern” (Vecseklőy 1985: 214). A vasút elsődleges gyakorlati haszna a közlekedés felgyorsítása s a gazdasági központok összekötése volt, így létrejöhetett az egységes nemzeti piac (Cameron 1994: 279). A vasútvonalak hossza az 1860-as években még harmincegyezer mérföld volt, a századfordulón már elérte kétszázötvenkilencezret (Magyarics 2014: 108). Tulajdonképpen az ipar a vasútépítés kiszolgálójává vált, hiszen az építéshez szükséges nyersanyagot, eszközöket már helyben állították elő, valamint az amerikai találmányok használata került előtérbe. Emellett az üzleti élet intézményesítésében is

élen jártak a vasutak építetői, egy közös céllá vált ez a vállalkozás. Egyaránt investáltak bele külföldi és belföldi tőkét (Degler 1993: 249). Ebben a fejlődési szellemben a „hogyan takarékoskodjunk az erőforrásainkkal” helyett a „hogyan aknázzuk ki azokat” lett a fő kérdés.

Ennek a kérdésnek a mentén bontakozott ki a vállalkozó szellemű egyén szerepének a hangsúlyosabbá válása, s a *vállalkozások korának* legfontosabb szabálya, a *laissez faire* elve. Az elv úgy érvényesült, hogy az állam nem avatkozhatott bele a gazdaság működésébe, a cégek közötti verseny szabad volt, de mindez kiegészült azzal, hogy a versengés során kialakult különbségek szegények és gazdagok között állandóvá váltak (Sellers et al 1995: 232). Ebben a közegben kezdődött meg az 1880-as években a multinacionális vállalatbirodalmak kiépülése: a *Singer Sewing Corp.*, a *McCormik* mezőgazdasági gépeket gyártó konszern és a *Kodak Camera* is ebben az időszakban született (Magyarics 2014: 109). De ekkor alakultak ki az olyan vállalatóriások is – mint például a John D. Rockefeller által 1882-ben létrehozott *Standard Oil Company* –, amelyek egy-egy iparágat a nyersanyag ki-termelésétől a végtermék elkészültéig ellenőrizni tudtak (Urbán 2005: 645). Neményi Bertalan így ír a vállalatok átalakulásáról: „A monopóliumok a szabadversenyt tették lehetetlenné, az egyénnek valamikor egyenlő érvényesülési lehetőségét veszélyeztették [...]”. (Neményi 1914: 3)

A polgárháború utáni gazdasági fejlődés erősségét az aktív külkereskedelmi mérleg bizonyítja, ugyanis a polgárháborút követő negyedszázad alatt a külkereskedelem a többszörösére növekedett. Az export nagyon fontossá vált, egyes iparágak léte is már ettől függött. A század utolsó éveiben a vas- és acéltermelés 15%-át, a varrógéptermeles 25%-át, az olajfinomítók termékeinek 57%-át, a gabonatermeles 25%-át, valamint a gyapottermés 70–80%-át adták el külföldön (Magyarics 2014: 108). Azonban a fejlődést bizonyos időközönként gazdasági válságok törték meg, amelyek legfőbb oka a túltermelés volt. A század első felében az első ilyen megtorpanás 1873-ban történt, majd még két válság bontakozott ki, egy az 1880-as években, egy pedig 1893-ban (Siklósi 1964: 207; Hahner 2010: 263).

A nagyarányú gazdasági fejlődés a század végére játszódott le az ún. *frontier* lezárultával, ugyanis az Amerikai Egyesült Államok ekkor nyerte

el végleges kiterjedését a kontinensen, óceántól óceánig (Magyarics 2014: 109). Ezzel együtt a vállalkozások korában az egyén szerepe került előtérbe, a *self-made man* vált ideállá, aki megvalósítja terveit. Maga a kormányzat is támogatta ezt a szellemiséget. Az 1885-ben hivatalba lépő republikánus Grover Cleveland elnök úgy gondolta, hogy az állam vezetése nem részesíthet kivételes támogatásban egyetlen társadalmi csoportot sem, mert azaláásná az öntevékenység és önkormányzat republikánus értékeit (Hahner 2006: 174). Bár az elnökök igyekeztek megakadályozni a korrupciót, a pazarlást, az állampolgárok segélyezésére nem fektettek hangsúlyt. A 19. század második felében a vagyonosabb réteg és a szegények közötti szakadék egyre inkább növekedett. Azoknak kellett megfizetni a fejlődés árát a 19. század Amerikájában, akik a legkevésbé voltak rá képesek (Sellers et al 1995: 206).

A századfordulón az Egyesült Államok elnökei szembesültek a problémával, s először Theodor Roosevelt lépett fel erőteljesen a szabad verseny kapitalizmus során kialakult nagyvállalatok ellen, s megkapta a „trösztpusztító” nevet. Emellett ő volt az első, aki a 19. századi összecsapások után ahelyett, hogy a hadsereghez folyamodott volna, személyesen tárgyalt a munkások és munkaadók képviselőivel. Utódja, William Howard Taft elnök, bár konzervatívként nem vonzódott a reformokhoz, s kormányzata is gyenge volt, de elérte, hogy a szövetségi irányítás alatt álló munkálatoknál nyolc órára csökkentsék a munkaidőt (Hahner 2016: 44). A Woodrow Wilson elnök által is folytatott progresszív reformokkal sikerült valamelyest változtatni a monopolkapitalizmus korának rendszerén, s Neményi Bertalan esszéjében idézi is az elnök beszédét:

Az idők e félreismerhetetlen változása erőteljes visszhangra talált, magának az Egyesült Államok elnökének, Woodrow Wilsonnak, egyik radikális gondolatoktól duzzadó beszédében, midőn így jellemzi az ország helyzetét:» Az amerikai ipar nem szabad ma, mint ahogy valamikor volt. Miért? Mert ennek az országnak a törvényei nem akadályozzák meg az erőt abban, hogy agyonnyomja a gyöngét, ma az erők dominálják az ország egész gazdasági életét.« (Neményi 1914: 3)

A szerző által idézett beszéd is rávilágít a robbanásszerű gazdasági fejlődés társadalmi problémáira. Nem voltak törvénybe iktatva a foglalkoztatás szabályai, így a ma ismert jogok és kötelezettségek, amelyek egyaránt vonatkoznak munkavállalóra és munkáltatóra, nem léteztek. A 19. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben a legtöbb államban még nem került bevezetésre a nyugdíjrendszer és a társadalombiztosítás. A munkakörülmények nem voltak biztonságosak, valamint a munkaidő is szabályozatlan volt, általános volt a 11-12 órás munkarend (Siklósi 1964: 209). A bérek is aránytalanul voltak elosztva, egy szakképzetlen munkás 1-1,5 dollárt keresett naponta, de a szakképzett munkások sem kerestek többet (Sellers et al 1995: 236). Gyakran alkalmaztak nőket és gyermekeket a gyárakban. A század végén mintegy 2 millió nőt, illetve 1880-ban például több mint 1 millió 15 évnél fiatalabb gyermeket foglalkoztattak (Siklósi 1964: 255). Tulajdonképpen a polgárháború utáni gyors szektorváltás során a munka, s vele együtt a munkaerő szabadon adható-vehető árucikké vált, csak magáról az emberről feledkeztek meg. Az a közeg, amely a vállalkozóknak segített meggazdagodni, segítette a munkásokat is, hogy újra szervezett formában képviseljék az érdekeiket (Urbán 2005: 646). Neményi így foglalja össze a munkások és tőkések szembenállását:

Amint a trösztök elhatalmasodása tette Amerika régi hivatalos politikájának elhagyását szükségessé, úgy a trösztök polypkarjainak ölelése ragadta ki a munkásságot is ezúttal először régi pozíciójából, a csendes deffenzívából és kergette offenzív hadállásba. (Neményi 1914: 3)

A polgárháború utáni első munkásszervezeteket a korai, század elején alapítottak idealizmusa jellemezte. Nem tették magukévá a hasonló helyzetben lévő európai társaik radikális, antikapitalista retorikáját, sőt, elfogadták a magántulajdon létezését és a profitorientált vállalkozások rendjét, csak éppen a saját helyzetükkel nem voltak elégedettek (Sellers et al 1995: 237). A szerző kiemeli, hogy a munkaadók és a szervezetek között egyfajta együttműködés is kialakult: „Ily felfogás mellett nem csoda, ha a munkásság és a tőkések egyaránt kezdtek rájönni a kooperáció kölcsönös előnyeire bizonyos kérdésekben [...]” (Neményi 1914: 2). Programjuk első pontja mindig a 8 órás munkanap bevezetése volt, a bérek növelése, a

szociális és egészségügyi rendszer kiépítése, a foglalkoztatás szabályainak törvénybe iktatása csak ezután következett (Siklósi 1964: 211). Viszont csak helyi szinten, üzemekben jöttek létre szervezetek, s Neményi erre a problémára is kitér esszéjében:

Míg az egyik oldalon hatalmas iparágak szervezkedtek monopolisztikusan, addig a másikon a munka még mindig száznál több, egyenkint aránylag gyenge csoportban (Trade Unions) van szervezve, melyek mindegyike nem egy-egy ipar, hanem csupán egy-egy mesterséget (craft) képvisel. (Neményi, 1914: 2)

Azonban a század második felében három nagy szervezet jött létre, s ezek közül a kettő legnagyobb az 1869-ben alapított *Munka Lovagjai* és az 1881-ben létrehozott *Amerikai Munkásszövetség* voltak (Sellers et al 1995: 236). Ezek szakmáktól függetlenül igyekeztek összefogni a dolgozó réteget.

Természetszerű, hogy Neményi Bertalan korának legnagyobb munkásszervezetét, az Amerikai Munkásszövetséget, az *American Federation of Labort* (A. F. L.) mutatja be részletesen, hiszen ez a mozgalom túlélte a 19. század válságait, és egészen a 20. század közepéig működött. Az alapító, Samuel Gompers 1863-ban költözött családjával Nagy-Britanniából az Egyesült Államokba, ahol már az évtized végén csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Társaival együtt 1881-ben Pittsburghben hozta létre teljes nevén az Egyesült Államok és Kanada Szervezett Szakmáinak és Munkásszervezeteinek Szövetségét, tulajdonképpen a Munka Lovagjai Szervezet riválisaként (Siklósi 1964: 258; Cahn 1972: 137). Gompers csak 1886-ban rövidítette a nevet *Amerikai Munkásszövetségre*. Neményi írásában az alábbi módon jellemzi a szövetséget:

Programja hasonlóan az angol Trade Unionok eredeti programjához, kizárólag gazdasági jellegű volt [...] A forradalmi szellem poláris ellentétben állott organizációjának egész alapszabályszerű céljával [...] mely abban a törekvésben merült ki, hogy a munkások egzisztenciáját biztosítsa. [...] Látnivaló, hogy a kapitalista társadalom létét ez az állásfoglalás [...] legkevésbé sem veszélyeztette, sőt implicita a tőkés társadalmi rend elis-

merését jelentette a munkásság legfőbb, hivatalos szervezete részéről.
(Neményi 1914: 2)

A jellemzésből kiderül, hogy az Amerikai Munkásszövetség nem veszélyeztette a vállalkozások korának szellemiségét, csupán a munkások életkörülményeinek javítása volt a célja. Samuel Gompers nem akarta megváltoztatni a fennálló rendet, szervezetét a *big business* korában üzleti vállalkozássá formálta (Degler 1993: 275). Mindannak ellenére, hogy alkalmazkodott a 19. század második felének légköréhez, az A.F.L. sokkal radikálisabban lépett fel más szervezetekhez képest. Szabotázsokkal, bojkottal, sztrájkokkal igyekeztek érvényt szerezni követeléseiknek (Sellers et al 1995: 237). A szervezet 1883-as programjában mind a szélsőség, mind a Neményi Bertalan által leírtak tetten érhetőek:

Kérdés: A végső céljuk felől érdeklődöm.

Felelet: Nekünk nincs semmiféle végső célunk. Egyik napról a másikra haladunk. Csupán olyan feladatok teljesítéséért harcolunk, amelyek azonnal – néhány év leforgása alatt – megvalósíthatók.

Kérdés: Önök jobb élelmet és ruházatot, jobb lakásokat akarnak?

Felelet: Igen, jobban akarunk öltözködni, jobban akarunk élni, és általában jobb állampolgárok akarunk lenni. (Urbán 1997: 241)

Neményi Bertalan látta, hogy az 1914-re a legnagyobbá vált érdekvédelmi szervezet hogyan működött együtt a gyárosokkal, de tudott a polgárháború utáni eseményekről, és látta saját korának változásait is. A 19. század utolsó évtizedeiben a válságok okán is közel huszonötezer sztrájk zajlott le az Egyesült Államokban (Magyarics 2014: 109). A szerző a munkásmozgalmak radikalizálódásáért a külföldi bevándorlókat tette felelőssé:

A szakszervezeteknek ez a békülékeny szelleme azonban nem maradt reakció nélkül. A bevándorló idegen munkáselemek az osztályharc eszméit importálták s a radikalizmus ez átültetett csírái az utolsó 1-2 évtizedben már nem is estek terméketlen talajra. (Neményi 1914: 2)

A polgárháború lezárásától 1890-ig mintegy tízmillióan érkeztek az Egyesült Államokba elsősorban Északnyugat-Európából, főként Angliából, Walesből, Írországból, Németországból, valamint a skandináv országokból. Majd a következő huszonnégy évben, 1890 és 1914 között újabb tizenötmillió bevándorló lépte át a határokat, ekkor már főleg Közép- és Dél-Európából (Johnson 2016: 510). A külföldről érkezők olcsó munkaerőt jelentettek, s jó részük a nagyobb városokban, New Yorkban, Chicagóban, Milwaukeeban, Bostonban telepedett le, és a gyárak szakképzetlen dolgozóivá vált (Urbán 2005: 645).

Neményi Bertalan saját korától az említett egy-két évtizedre visszatekintve a 19. század második felének eseményeit, a sztrájkokat és bojkottokat a „radikalizmus ez átültetett csíráinak” (Neményi 19414: 2) megtestesítőjeként említhetjük. A forradalmiság fordulópontja leginkább az 1886 májusában, Chicagóban lezajlott események voltak. Az Amerikai Munkásszövetség 1886. május elsejére egy országos tömegsztrájkot hirdetett, amelynek célja a 8 órás munkanap bevezetésének kiharcolása volt (Jemnitz 1986: 11). A megmozduláshoz országszerte mintegy háromszáz-háromszázötvenezer munkás csatlakozott (Cahn 1972: 143). E napon Chicagóban mintegy negyvenezer dolgozó szüntette be a munkát, de a nagy ipari központokban is – mint például New York, Philadelphia, Milwaukee, Baltimore, Boston, Saint Louis – megállt az üzemekben az élet (Siklósi 1964: 261). Ezek a megmozdulások gyakran véres összecsapásokhoz vezettek, a munkásokkal szemben több helyen is kivezényelték a rendőrséget és a hadsereget a rend helyreállítása érdekében (Jemnitz 1986: 11–12). Május negyedikére az általános sztrájk központjában, Chicagóban egy csendes, tiltakozó gyűlést hirdettek az áldozatok emlékére (Cahn 1972: 145). Bár a szerző negatívan nyilatkozik azokról a bevándorlókról, akik „az osztályharc eszméit importálták” (Neményi 1914: 2), annyiban igazat kell neki adni, hogy azoknak az anarchista vezetőnek, akik igyekeztek a rendezvény élére állni, nagy befolyásuk volt az Európából érkezett, főleg német származású munkások között (Jemnitz 1986: 12). Bár az Amerikai Munkásszövetség adta ki a felhívást, mivel békés megmozdulás volt, a Munka Lovagjai szervezet, mely nem tekintette eszközének sem a sztrájkokat, sem

a szabotázszt, az élére állt a rendezvénynek (Siklós 1964: 261). A csendes megemlékezésen egy provokátor bombát robbantott a tömegben, amelynek a tiltakozó munkások, civilek és kivezényelt rendőrök is egyaránt áldozataivá váltak (Cahn 1972: 146).

Ezek az események mindenképpen tükrözik azt a radikalizmust, amiről Neményi Bertalan az esszéjében ír, s egyben fordulópontot is jelentenek az amerikai munkásmozgalom történetében. A 19. század végére már csak két nagy érdekvédelmi szervezet, a Munka Lovagjai és az Amerikai Munkásszövetség fogta egybe az egyes szakszervezeteket. Az incidens után, mivel a Munka Lovagjai volt a legnagyobb szervezet az Amerikai Egyesült Államokban, a közvélemény természetesen ellene fordult, és a támadások okán tagsága csökkenni kezdett, majd az 1893-as gazdasági válság végére fel is oszlott (Sellers et al 1995: 236). Így helyét 1886-tól kezdve fokozatosan, majd feloszlásától véglegesen az Amerikai Munkásszövetség vette át (Cayton 2006: 278). A szerző így említi a szövetséget: „Még nem rég az amerikai munkásságnak egyetlen számottevő szervezete az „American Federation of Labor”, az amerikai szakszervezeteket szövetsége volt.” (Neményi 1914: 2).

Bár eszköztárában radikálisabbnak volt tekinthető, Samuel Gompers üzleti vállalkozásként tekintett az általa alapított és vezetett szervezetre, így a radikálisabb eszméktől igyekezett elhatárolódni. Távol tartotta magát és az Amerikai Munkásszövetséget az olyan radikális szervezetektől, mint a Molly Maguires vagy a későbbi *Industrial Workers of the World* (Sellers et al 1995: 237). Neményi Bertalan beszámol arról, hogy amerikai útján találkozott a munkásvezérrel:

Sámuel Gompers, az American Federation of Labor elnöke s hagyományainak egyik légintranzigensebb védelmezője, az amerikai munkásságnak még nem rég istenített „grand old man”-ja, a Szövetség legutóbbi választásai kapcsán ki volt téve annak a veszélynek, hogy az A. F. L. egyre izmosodó radikális eleme kibuktatja őt a vezérségből. Washingtoni tartózkodásom alatt volt alkalmam beszélgetni erről a kérdéssel Gomperssel [...] Szavaiból kiérzett a harc egész szenvedélyessége s elkeseredett agresszivitásából következtettem, hogy maga is tisztában van ellenfeleinek régi el-

Szocializmus Amerikában?

vek uralmát veszélyeztető hatalmával. „Mi nem vagyunk fantaszták, mint a szocialisták!” kiáltotta [...]. (Neményi 1914: 4)

A veszély, amelyről a szerző említést tesz, valóban fenyegette Samuel Gomperst, ugyanis már az 1890-es évek közepén erős szocialista ellenzékkel kellett szembehelyezkednie, így magától értetődik, hogy elutasította a szocialista eszméket. Ügyelt arra, hogy az A. F. L. vezető állásait ne töltsék be radikális elemek, azonban egyszer így is – igaz rövid időre – elveszítette vezető beosztását (Sellers et al 1995: 237).

Neményi Bertalan utal arra a problémára, hogy az A. F. L. nem tudta azokat az Európából beérkezett munkásokat megszólítani, akik magukkal hozták a radikálisabb eszméket:

A hatalmi egyensúly ugyanis a munkások és a tőkések között mindinkább megbillent, kivált, minthogy az American Federation of Labor kísérletet sem tett arra, hogy a tőke egyre fokozódó koncentrációjával szemben a saját nagy tömegeiben rejlő erőket is egyesítse s azokat teljes mértékben kiaknázza. (Neményi 1914: 2)

Az Amerikai Munkásszövetség programjából adódóan nem politikai vagy ideológiai, hanem gazdasági alapon képviselte a munkások érdekeit. Így a szervezet, amely tagsága 1900-ra már elérte a félmillió főt, természetes módon megosztottá vált (Degler 1993: 275). A századfordulón pedig már a szocialista szervezetek is egyre nagyobb népszerűségegre tettek szert.

A Socialist Labor Party [Szocialista Munkáspárt, S. L. P.] elnökválasztáson indult jelöltjeire leadott szavazatok (Anastasoff 1924)		
Év	Az S. L. P. jelöltjeire leadott szavazatok	A tőkések jelöltjeire leadott szavazatok
1892	21 164	12 043 603
1896	35 454	13 776 789
1900	32 751	13 881 530
1904	33 724	13 489 735
1908	13 825	14 853 308
1912	29 079	15 002 090
1916	13 403	18 515 340
1920	31 175	26 680 008

A radikálisabb szervezetek térnyerését jól tükrözi a *Socialist Labor Party* elnökválasztáson indult jelöltjeire leadott szavazatok száma. Bár csak egy volt a számos Egyesült Államokbeli hasonló politikai csoportosulás közül, és a más jelöltekre leadott voksok fényében jelentősége csekélynek látszik, két dolog megfigyelhető. Egyrészt az, hogy ez a radikális szervezet a 19. század második felében nagy népszerűségnek örvendett, másrészt, hogy amikor a szerző a tengerentúlon járt, a Szocialista Munkáspárt szemmel láthatóan nagyobb teret nyert magának.

Esszéje végén Neményi Bertalan (1914: 5) saját tapasztalatai alapján levonja konklúzióját, mely szerint „a közvetlen jövő [...] a kinövéseitől mentes individualizmus jegyében fog lefolyni, még mindig eldöntetlen marad, [...] nem-e fog újból hamarosan a jelenlegi tarthatatlan viszonyokhoz visszavezetni.”. Tehát látja, hogy a *vállalkozások korának* szellemisége megbukott, és hogy változásokra van szükség, amelyeket már a progresszív kor reformjai elindítottak. Azonban tesz egy érdekes jóslatot is, mely magában hordozza annak lehetőségét, hogy a tiszta, elméletben létező szocializmus az Egyesült Államokban valósuljon meg:

A kísérletek terén Amerika mindenben elől jár a világnak. Nem lehetetlen, hogy a nagy szocialista kísérletet, melyet elméletben már oly sokan és oly elmentéses eredményekkel végeztek el, Amerika fogja a gyakorlatban először megvalósítani. (Neményi 1914: 5)

A jelen tanulmányban vizsgált *Szocializmus Amerikában* című esszé értékét nemcsak az adja, hogy a szerző véleményét tartalmazza, hanem az is, hogy egykorú forrásról van szó. Saját tapasztalataira építve elemzi a látottakat. A szerző az esszében azt vizsgálja, hogy miért jelenhettek meg a szocializmus eszméi az Egyesült Államokban. A számos ellenérv után, arra a kérdésre, hogy volt-e Amerikában szocializmus, az a válasz adódik, hogy a századforduló gazdasági változásainak és társadalmi problémáinak tükrében mint eszme jelen volt. Azonban csak a meglétéről és radikális voltáról kapunk tudósítást, hiszen az amerikai munkások nem akarták forradalmi úton megváltoztatni a fennálló rendszert.

Dr. Neményi Bertalan írása egy példája annak, hogy hazánkban mi-ként is vélekedtek az Egyesült Államokról, milyen szemmel nézték a 19.

század második felében és a 20. század elején lezajlott változásokat. A válasz a tanulmány címében feltett kérdésre, hogy érkezhette szocializmus Amerikából, további kutatások témájául szolgál. A vizsgált esszé jól mutatja, hogy ahogyan az európai, úgy a magyarországi közvéleményt is foglalkoztatta az Amerikai Egyesült Államok. Azonban ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk arról, hogy hogy értékelték az eseményeket, hogyan viseltettek a szocializmus eszméi iránt, további egykorú, hazai források vizsgálata szükséges.

A KUTATÁS AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-
ÚNKP-16-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

Bibliográfia

Magyar nyelvű szakirodalom

- Benda Gyula*: New Economic History. In.: *Benda Gyula*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó Budapest 2006.
- Cameron, Rondo*: A világgazdaság rövid története, a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Könyvek Budapest 1994.
- Degler, Carl, N.*: Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét? Európa Könyvkiadó Budapest 1993.
- Hahner, Péter*: Az Egyesült Államok elnökei; Maecenas Könyvek. Budapest 2006.
- Hahner, Péter*: Az Amerikai Egyesült Államok 1861 és 1914 között. In.: *Bebesi, György* (szerk.): A hosszú 19. század rövid története. Bocz Kiadó Pécs 2010.
- Hahner, Péter*: Amerikai elnökök 1789–2016. Rubicon 2016.
- Jemnitz, János*: Május elseje születése. Kossuth Könyvkiadó Budapest 1986.
- Johnson, Paul*: Az amerikai nép története. Akadémia Kiadó Budapest 2016.
- Magyarics Tamás*: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek. Antall József Tudásközpont Budapest 2014.
- Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R.*: Az Egyesült Államok története. Maecenas Könyvek Budapest 1995.
- Siklósi Mihály* (ford.): Az Egyesült Államok története I. Gondolat Kiadó 1964.
- Urbán Aladár*: Az Amerikai Egyesült Államok. In.: *Vadász, Sándor* (szerk.): 19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Korona Kiadó Budapest 2005.
- Vecseklőy József*: A csillagsávos lobogó nyomában. Magvető Kiadó Budapest 1985

Angol nyelvű szakirodalom

Cahn, William: A Pictorial History of Amerycan Labor; Crown Publishers, INC.; New York, 1972.

Cayton, Andrew R. L.: The Middle West; In.: Barney, William L. (ed.): A COMPANION TO 19th-CENTURY AMERICA; Blackwell Publishing; 2006.

Felhasznált források

Anastasoff, Christ: Az amerikai munkásmozgalom. Ford.: *Kudlik Sándor*. Kiadta: Magyar Szocialista Munkás Szövetség New York 1924.

Neményi Bertalan: Szocializmus Amerikában. 1914.

Neményi Bertalan: Városfejlődés és lakásreform Amerikában. Műszaki Könyvkiadó Budapest 1920.

Az American Federation of Labor programja In.: *Urbán, Aladár*: Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918; Tankönyv Kiadó; Budapest; 1992.

FELÉRTÉKELŐDŐ KAPCSOLATOK? KERESKEDELEM ÉS
MŰKÖDŐTŐKE-ÁRAMLÁS A VISEGRÁDI ORSZÁGOK
ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI VILÁG KÖZÖTT

Varga György
ELTE Eötvös József Collegium
ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék

A világgazdaság globalizálódása miatt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vizsgálata egyre nagyobb érdeklődésre tart számot. Kutatásom során ehhez igazodva elemzem a sok szempontból hasonló múlttal rendelkező visegrádi országok (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) Európán kívüli világgal lebonyolított kereskedelmi forgalmának és működőtőke-áramlásainak alakulását, különös tekintettel az európai uniós csatlakozásuk és a 2008-as gazdasági világválság utáni időszakra.

A térségben az Európán kívüli világ részesedése az árukereskedelmi forgalomból és a beáramló külföldi működőtőke (a továbbiakban a megfelelő angol nyelvű betűszót, az *IFDI*-t is használom) állományából 2014-ben meglehetősen alacsony volt, egyedül Magyarország esetében és csak az *IFDI*-állományból haladta meg a 20%-ot. Ennek következtében felmerülhet a kérdés, hogy miért érdemes egyáltalán foglalkozni az ilyen irányú gazdasági kapcsolatok alakulásával.

A téma leginkább amiatt izgalmas, mert a 2008-as gazdasági válságot követően valamennyi visegrádi ország külkereskedelemmel kapcsolatos politikájában érzékelhető az EU-n, illetve az Európán kívüli világ felé irányuló figyelem fokozódása. Ennek egyik oka, hogy a V4-ek a válság során tapasztalták meg, hogy milyen negatív következményekkel jár az Európai Unió fejlettebb gazdaságaitól való nagymértékű függés (Kugiel 2016: 5–85). Továbbá ekkor vált különösen nyilvánvalóvá az Európán kívüli világ bizonyos gazdaságainak dinamikus növekedése és a világgazdaság folyamatosan tartó átrendeződése. Ezt igazolja például, hogy a vi-

lág nominális GDP-jének növekedéséhez hozzájáruló tíz legfőbb ország között már 2008-ban is csak két európai volt (Németország és Hollandia), 2009-ben pedig mindössze egy, Lengyelország (1,8%-át adta a globális növekedésnek). A világgazdaság motorjává Kína lépett elő, aki 2008-ban a növekedés 32%-ért, míg 2009-ben 56%-ért volt felelős. 2013-ban is a tíz ország közül mindössze egy volt uniós tagállam, az Egyesült Királyság (3%-át adta a növekedésnek) (Bak 2016: 42–43).

A kereskedelmi forgalom elemzését több ok miatt is érdemes kiegészíteni a működőtőke-áramlások alakulásának vizsgálatával. Egyrészt a szakirodalomban a XX. század második felében egyre gyakrabban jelentek meg olyan modellek, elméletek, amelyek a működőtőke-áramlások és a kereskedelem közötti összefüggéseket vizsgálták (erről részletesebben lásd: Szanyi 1997: 491–506). Másrészt a visegrádi országok a rendszerváltozást követően (egymáshoz képest ugyan kisebb-nagyobb időeltéréssel) exportorientált gazdaságpolitikát folytattak. A hazai szereplők azonban többnyire nem voltak eléggé erősek a nemzetközi piacon történő helytálláshoz, ezért az exportorientáció eléréséhez a külföldi működőtőke beáramlása is a gazdaságpolitika kulcselemévé vált (Barta 2010: 336–358). Harmadrészt a visegrádi országok csatlakoztak az Európai Unióhoz, és az EU-ban a Lisszaboni Szerződés 2009-es életbe lépése óta a közös kereskedelempolitikához tartozik a működőtőke-áramlások kérdésköre is. A közös kereskedelempolitika egyike azon területeknek, amelyek kizárólagos közösségi hatáskörbe tartoznak, azonban néhány olyan kivétel maradt, amely mozgásteret biztosít a nemzetállamoknak. Az Európán kívüli világ és a visegrádi országok szempontjából a leglényegesebb az a kivétel, hogy a tagállamok harmadik országgal szembeni promóciós lehetőségei nem korlátozottak, amennyiben azok a termékek és szolgáltatások exportjának, illetve működőtőke-importjának növelésére szolgálnak (Lendület HPOPS Kutatócsoport 2016: 58–62). Az egyes tagállamoknak ezen felül azáltal van hatása a közös kereskedelempolitikára, hogy a Tanácsban, amely többnyire minősített többséggel határoz, minden tagállam képviselteti magát a kereskedelempolitikáért felelős minisztere által. Az EU szerepe amiatt

is jelentős, mert számos szabadkereskedelmi és befektetési megállapodást kötött a világ különböző országaival és térségeivel.

Gyakran használják azt a kifejezést a nemzetközi gazdasággal foglalkozó tanulmányokban és a köznyelvben is, hogy két ország között kereskedelem vagy tőkeáramlási folyamat zajlik. Érdekes azonban részletesebben megvizsgálni a vonatkozó szakirodalom alapján, hogy egyáltalán mit tekintünk külkereskedelemnek, külföldi működőtőke-beruházásnak, illetve kik a legfontosabb szereplői ezeknek a gazdasági folyamatoknak. Ezeknek a viszonylag egyszerűnek tűnő kérdéseknek a megválaszolása jelentős segítséget nyújt a későbbi elemzés során, és felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire összetett rendszer a világgazdaság.

Külkereskedelemnek azt nevezzük, amikor az áruk és a szolgáltatások különböző országok között mozognak (Reid 2006: 497–498); a kereskedelmi kapcsolat az adott országokhoz köthető, azok területén működő szereplők (például vállalatok) között jön létre. A külföldi működőtőke-beruházást pedig olyan beruházásként definiálhatjuk, amelyet egy adott országhoz köthető szereplő, általában egy adott ország gazdasági érdekeltiségébe tartozó vállalat egy másik országban hajt végre. Ezek a definíciók a vizsgált gazdasági folyamatok lényegét igyekeznek leírni, azonban a konkrét elemzések során válik nyilvánvalóvá, hogy egy-egy ilyen tömör definíciónak milyen hiányosságai vannak és milyen speciális helyzetek fordulnak elő a valóságban.¹

A nemzetközi gazdaság legfőbb szereplőiként a nemzetállamokat és a vállalatokat, elsősorban a transznacionális nagyvállalatokat azonosítottam (általában ezek elég tőkeerősek ahhoz, hogy külföldön is beruházzanak,

1 A külkereskedelmi adatok elemzése kapcsán számos lokalizációs nehézség merült fel, amelyek közül például az Antarktika kérdése a definíció szempontjából is problémás. Az Antarktika ugyanis nem egy különálló ország és más ország részét sem képezi, külkereskedelmi forgalma azonban értelmezhető, bár volumene alacsony, az Antarktikán található kutatóállomások ellátásához kötődik. A visegrádi országok közül 2014-ben például Magyarország kivételével a többi országnak volt kereskedelmi forgalma az Antarktikával az ENSZ Comtrade adatbázisa alapján.

nemzetközi szinten szervezzék termelésüket), de kétségkívül fontos szerepet játszanak a nemzetállamok feletti szervek is, mint például az ENSZ, az OECD vagy a különböző szabadkereskedelmi integrációk. Utóbbiak célja a nemzetközi kereskedelem és a tőkeáramlások meglévő korlátainak a lebontása. Ezzel kapcsolatban azonban sokszor fogalmazódik meg kritika, és különösen a WTO (Kereskedelmi Világszervezet) esetében érzékelhető a tagországok (164) közötti számos érdekellentét. Példaként arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a WTO eszmeisége neoliberális alapokon nyugszik, a gazdasági áramlások minél szabadabbá válását célozza, és ennek az eszmeiségnek a betartása számos kevésbé fejlett országot hoz nehéz helyzetbe azáltal, hogy így nem képesek a hazai gazdaság megalapozására, mert a kezdeti időszakban nem tudják felvenni a versenyt a fejlettebb termelőkkel (Sparke 2010: 812–813).

A témám szempontjából leginkább arra koncentráltam, hogy érdemes-e még a nemzetközi gazdaság áramlásait az egyes országok viszonylatában értelmezni, hiszen például a kereskedelem 80%-a ma már a globális értékláncokon belül zajlik (UNCTAD 2013: 16). A globális értéktermelési láncok (*global production network* – GPN) a tevékenységek széles körét foglalják magukban, amelyek egy adott termék(csoport) értékének növeléséhez járulnak hozzá, és amelyek középpontjában a transznacionális hálózatok állnak. A globális értéktermelési láncoknak két típusa van. Az egyik típust a *felhasználóvezérelt rendszerek* jelentik, amelyekben a versenyorientált beszállítókat kapcsolják össze a globális rendszerek és a transznacionális kereskedelmi vállalatok, a márkás termékek gyártóinak központi szerepe pedig piaci ismereteikben, tömegfogyasztásra gyakorolt hatásukban és a beszerzési csatornáik feletti ellenőrzésben rejlik. A másik típust a *termelővezérelt rendszerek* alkotják, amelyekben a nagyvállalatok a termelés egész folyamatára, a beszállítóktól az értékesítésig kiterjesztik ellenőrzésüket. A termelővezérelt rendszerek a tőke- és technológiaintenzív ágazatokban (például az autóiparban) jellemzők (Nagy 2010: 221–228).

A transznacionális hálózatok, a vállalatok fontos szerepének ellenére továbbra is érdemes az országok keretei között elemezni a gazdasági áramlásokat, mert a nemzetállamok számos módon hatással lehetnek a

Felértékelődő kapcsolatok?

vállalatok termelés-szervezésére, ezáltal a kereskedelemre és a működőtőke-áramlásokra (erről részletesen lásd: Dicken 2011: 109–238). A gyakorlati szempontok is emellett szólnak, az országok közötti kereskedelmi forgalom vizsgálata ugyanis egyszerűbb, mert összesen körülbelül 200 elemzési egységre vannak adatok, amelyek nagyjából lefedik a globális kereskedelmi forgalmat, míg a vállalatok száma ennél lényegesen nagyobb, illetve esetükben a fúziók, megszűnések, alapítások miatt az elemszám is szinte folyamatosan változik.

A szűkebb témám vizsgálatához nemzetközi szervezetek (OECD, ENSZ) adatbázisában elérhető adatok elemzése mellett a visegrádi országok külkereskedelemmel kapcsolatos politikáit tekintettem át, amelyekben a külföldi működőtőke-áramlások is megjelentek (1. táblázat). A szakpolitikai dokumentumok kiválasztásához a Patryk Kugiel által szerkesztett, a visegrádi országok Brazíliával, Kínával, Indiával és a Dél-afrikai Köztársasággal folytatott együttműködéséről szóló tanulmányát (Kugiel 2016: 5–85), illetve Antalóczy Katalin és Éltető Andrea (Antalóczy/Éltető 2016: 1–37) az Európai Unió periferiájának (ahová a visegrádi országok is tartoznak) kereskedelmi trendjeiről és politikáiról szóló tanulmányát vettem alapul.²

1. táblázat A visegrádi országok 2008-as gazdasági válságot követő külkereskedelemmel kapcsolatos politikái, valamint ezek tartalmában a tőkeáramlás és a földrajzi diverzifikálás említése (+: megjelenik, -: nem jelenik meg) (saját válogatás az ezekkel kapcsolatosan elérhető és nevesített dokumentumok, cikkek alapján)

	Dátum	Stratégia, politika, beszéd, dokumentum	Tőkeáramlás	Földrajzi diverzifikálás
Csehország	2012. március	A Cseh Köztársaság Export Stratégiája, 2012-2020	+	+
Magyarország	2011. május	Globális Nyitás (Keleti Nyitás)	+	+
	2015. július	Déli Nyitás politikája	+	+
Lengyelország	2012. március	Lengyel Külpolitikai Prioritások	+	-
	2012. március	Go China	+	-
	2013. október	Go Africa	+	+
	2015. április	Go India	+	-
	2015. április	Külgyminiszteri beszéd	+	+
	2016. január	Külgyminiszteri beszéd	+	+
	2016. július	Felelős Fejlődés Terve	+	+
Szlovákia	2013. november	Kutatás és Innováció Stratégia	+	-
	2015. január	Szlovák Kül-és Európai Politikai Agenda	+	+
		Fenntartható Gazdasági Fejlődés Stratégia	+	-

- 2 Patryk Kugiel a Lengyel Nemzetközi Ügyek Intézetének, Éltető Andrea a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Intézetének kutatója, Antalóczy Katalin a Budapesti Gazdasági Egyetem oktatója.

Összességében elmondható, hogy a külkereskedelem hangsúlyosabban szerepel ezekben a szakpolitikai dokumentumokban. Ez különösen a cseh export stratégia esetében látványos, ahol a stratégia címe is elsősorban a kereskedelemre és nem a tőkeáramlásra utal (Ministry of Industry and Trade 2012: 1-27). A dokumentumokkal kapcsolatban részletesebben vizsgáltam azt, hogy a földrajzi diverzifikálás mint cél megjelenik-e bennük. Ez a visegrádi országok Európán kívüli kapcsolatai szempontjából azért különösen lényeges, mert külgazdasági folyamataik meghatározó része Európán, az EU-n belül zajlik, ezért a földrajzi diverzifikálás elsősorban az Európán kívüli piacok felé fordulással valósulhat meg. Az egyes nemzetállamoknak azonban a nagyvállalatok nemzetközi termeléssszervezésére kevés hatása van, ezért a földrajzi diverzifikálással kapcsolatban a kis- és középvállalatok jelennek meg többnyire ezekben a dokumentumokban. Fontos azonban kiemelni, hogy a válságot követően az EU piacain fellépő keresletcsökkenés miatt a nagyvállalatok is új piacokat kerestek, így érdekeik egybeestek a nemzetállamok érdekeivel (Éltető/Völgyi 2013: 57-79).

Érdemes megjegyezni, hogy ezekben a szakpolitikai dokumentumokban leggyakrabban az export földrajzi diverzifikációját szeretnék elérni és nem a működőtőke-áramlásokét. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy az export földrajzi diverzifikációja előnyös lehet, mivel csökkenti a függőséget a domináns piacokon tapasztalható gazdasági ingadozásoktól, míg a beáramló működőtőke esetében kevésbé érzékelhető a hazai gazdaság közvetlen függése a beruházó vállalatok anyaországának gazdasági folyamataitól. A visegrádi országok esetében a kihelyezett működőtőke pedig lényegesen alacsonyabb a beáramlónál, és elsősorban a környező országokba irányul. Az Európán kívüli világgal kapcsolatban leginkább a potenciális afrikai piacok kapcsán jelenik meg célként például a déli nyitás vagy a lengyel Go Africa programban a befektetésösztönzés. Ha összehasonlítjuk a visegrádi országok szakpolitikai dokumentumait az alapján, hogy a kereskedelmük földrajzi diverzifikációját milyen irányokban képzelik el a nemzetállamok, elsősorban a hasonlóságok tűnnek

szembe, például, hogy Kínával és Indiával valamennyi visegrádi ország erősítené a gazdasági kapcsolatait.

Az Európán kívüli világ országai közül a visegrádi térséggel kapcsolatban különböző politikákon keresztül Kína volt a legaktívabb a vizsgált időszakban. Kína 2012-ben meghirdetett „16+1” kezdeményezése a közép- és kelet-európai országokkal való kapcsolatának erősítését célozta, amelynek egyik legfontosabb része a kereskedelmi és befektetési együttműködés elősegítése. Bár a kezdeményezésben 16 kelet- és közép-európai ország szerepel (a 11 kelet-közép-európai uniós tagország, Szerbia, Macedónia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Albánia), Kína számára a kezdeményezés különösen az európai uniós tagországok miatt volt fontos, mert azok egyfajta „kapuként” szolgálhatnak az EU-s piacokhoz (Tianping 2016). A „kapu” szerep lényege, hogy a kínai befektetések következtében a területen működő kínai érdekeltségű vállalatok termékei már szabadon mozoghatnak az EU-ban. Kína amiatt is kapuként tekint a kelet-közép-európai uniós tagállamokra, mert ezek az országok a kínai érdekek lobbistái lehetnek az EU-n belül (Kaczmarek 2015).

A külkereskedelemmel kapcsolatos politikák áttekintése után elemzem a visegrádi országok kereskedelmi és működőtőke-áramlásokra vonatkozó adatait. Általánosságban elmondható, hogy a külkereskedelmi adatok elemzésével és értelmezésével kapcsolatban is számos probléma merül fel, azonban ezek száma lényegesen kisebb, mint a működőtőke-áramlási statisztikákkal kapcsolatban. Ezt igazolja az is, hogy a működőtőke-áramlásokkal foglalkozó tanulmányokban gyakoribb a kisebb mintán, interjú, kérdőíves felmérésen alapuló kutatás, mint a külkereskedelemmel foglalkozó tanulmányok esetében, mert a nemzetközi szervezetek adatbázisából elérhető működőtőke-statisztikákkal kapcsolatban felmerülő elemzési korlátok jelentősen nehezítik a vizsgálatokat.

A különböző problémák orvoslásán jelenleg is dolgoznak a nemzetközi statisztikai szervezetek és már több olyan adatbázis elérhető, amely a globális gazdasági folyamatok pontosabb megértését segíti. Erre példa a TiVA (*Trade in Value-Added*) adatbázisa, melyben hozzáadott-érték kereskedelemmel kapcsolatos adatok találhatók, amelyek azt mutatják meg,

hogy a kereskedelmi forgalomhoz milyen mértékben járul hozzá az adott országban termelt érték. A teljes kivitelben a külföldi hozzáadott-érték Lengyelország esetében 32%, míg a másik három ország esetében 45% és 50% között volt 2011-ben, ami a visegrádi országok globális értékláncokba történt nagyfokú integrációját tükrözi. Ezek az értékek továbbá arra is felhívják a figyelmet, hogy globális szintű, nem a hozzáadott-értéket mérő kereskedelmi adatbázisokban bizonyos tételek többször is elszámolásra kerülhetnek. Például egy Magyarországon legyártott motor, amelyet egy németországi autógyárban szerelnek be egy autóba, majd exportálják, annak értéke kétszer is elszámolásra kerül a statisztikákban. A kutatásom során azonban inkább az ENSZ Comtrade adatbázisát használtam, mert abban hosszabb időtávra, 2015-ig érhetők el az adatok országok szerinti részletes bontásban, amelyek alapján az utóbbi évek folyamatairól is vonhatunk le következtetéseket. A működőtőke-áramlások elemzéséhez pedig az OECD adatbázisát választottam, mert abban a folyamatok pontosabb értelmezését segíti, hogy már több országra, köztük Szlovákia kivételével a visegrádi országokra is, feltüntették az utóbbi néhány évre az IFDI-álmány végső származási hely szerinti bontását.

A befektetések közvetlen és végső származási helye szerinti adatok alapján lényeges eltérések tapasztalhatók az egyes partnerek jelentősége között. A közvetlen származási hely ugyanis azt az országot, térséget jelenti, ahonnan közvetlenül érkezik a beruházás, míg a végső származási országnál azt az országot jelölik meg a statisztikákban, amelyhez köthető szereplők részesedése a beruházó vállalatban meghaladja az 50%-ot (OECD é.n.: 1-6). Például, ha a beruházás közvetlenül a Brit Virgin-szigetektől érkezik, de a beruházó vállalat 60%-ban egyesült államokbeli szereplők tulajdona, akkor a befektetés végső származási országa az USA lesz, míg ha 51%-a brit Virgin-szigeteki szereplő tulajdonában van, akkor a végső származási terület is a Brit Virgin-szigetek lesz. A tulajdonosi láncot addig fejtik vissza, amíg megtalálják az első olyan vállalatot, amelyben egy bizonyos országhoz köthető szereplők tulajdonában van a vállalat több mint 50%-a.

A befektetések végső származási helye szerint például 2014-ben az USA-ból (amely a legjelentősebb Európán kívüli befektető volt) érkező

IFDI állománya Magyarország esetében közel tízszerese, Lengyelország esetében háromszorosa és Csehország esetében kétszerese volt a közvetlen származási hely szerinti állománynak. Ha azt is megvizsgáljuk, hogy mely országok esetében volt viszont lényegesen magasabb a befektetések közvetlen származási helye szerinti állomány, mint a végső származási hely szerint, akkor már könnyen felvázolhatóvá válik a két adatkör közötti jelentős eltérések oka. A közvetlen származási hely szerint főként a kedvező adózási feltételeket biztosító országok, térségek részesedése magasabb a visegrádi országok IFDI-állományából, Európából különösen Hollandiáé és Luxemburgé. A különböző vállalatok ugyanis gyakran ruháznak be kedvező adózási feltételeket biztosító országokon keresztül harmadik országba a profitmaximalizálás érdekében, illetve már meglévő leányvállalatukon keresztül. A visegrádi országok esetében az Európán kívülről érkező befektetések szempontjából utóbbinak is nagy jelentősége van, hiszen az Európán kívüli vállalatok a rendszerváltozást követően gyakran már meglévő európai leányvállalatukon (amely számos esetben kedvező adózási feltételeket biztosító országban volt) keresztül ruháztak be a térségbe.

Hosszabb távra a rendelkezésre álló adatok miatt csak a befektetések közvetlen származási helye szerint lehet elemzéseket készíteni, azonban, ahogy az eddigiek alapján érzékelhető, ez tévkövetkeztetésekhez vezethet az Európán kívüli világ visegrádi országok külgazdaságában betöltött valós gazdasági szerepét illetően (például lényegesen nagyobb vagy kisebb szerepet tulajdonítunk ez alapján bizonyos gazdasági relációknak a valóságnál). Az adatok alapján az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a 2008-as gazdasági válság megtörte a visegrádi országok IFDI-állományának lényegében folyamatos, dinamikus bővüléssel jellemezhető időszakát. A gazdasági válság azonban a kereskedelmi forgalom alakulására még jelentősebb hatással volt, ezért érdemes a külkereskedelmi statisztikákat is elemezni.

Az ENSZ Comtrade adatbázisához igazodva külön vizsgáltam az árukereskedelmet és a szolgáltatáskereskedelmet (2. táblázat), jóllehet az Európán kívüli világ részesedése a teljes forgalomból mindkét kereskedelmi típus esetén hasonló. Globálisan és a visegrádi országok esetében is az árukereskedelmi forgalom a meghatározó, a vizsgált időszak alatt a

V4-ek szolgáltatáskereskedelmi forgalma körülbelül ötöde volt az árukereskedelmének. A gazdasági válság is az árukereskedelmi forgalomra volt nagyobb hatással, azt jobban visszavetette. Az Európán kívüli világ részesedése azonban növekedett 2008-hoz képest 2009-re az árukereskedelmi forgalomból, mert a V4-ek ilyen irányú kereskedelmét kevésbé érintette a válság. Az Európán kívüli világ részesedése Magyarországon 2009-hez képest 2014-re mindkét kereskedelmi típus esetében csökkent, míg a másik három országban növekedett. Ez abból a szempontból meglepő lehet, hogy az üzenetek szintjén Magyarország is a többi országhoz hasonlóan elsősorban az ilyen irányú kereskedelmét igyekezett bővíteni.

2. táblázat A visegrádi országok árukereskedelmi és szolgáltatáskereskedelmi forgalmának összvo-lumene (milliárd USD, 2004-es reálértéken) és az Európán kívüli világ ebből való részesedése (%), 2004, 2008, 2009 és 2014; adatok forrása: ENSZ Comtrade.

		Árukereskedelem				Szolgáltatáskereskedelem			
		2004	2008	2009	2014	2004	2008	2009	2014
Csehország	Összvolumen (mrd dollár)	132,5	252,6	191,7	261,3	20,4	32,8	31,8	35,0
	Európán kívüli világ részesedése (%)	12,93%	14,32%	15,40%	16,88%	10,19%	11,58%	12,06%	13,82%
Lengyelország	Összvolumen (mrd dollár)	161,9	335,5	252,0	344,0	29,3	54,7	48,1	62,2
	Európán kívüli világ részesedése (%)	12,64%	15,20%	16,26%	17,89%	6,84%	9,02%	9,74%	10,88%
Magyarország	Összvolumen (mrd dollár)	115,7	190,4	140,7	171,8	22,9	31,8	31,2	32,6
	Európán kívüli világ részesedése (%)	12,38%	12,87%	14,16%	12,49%	24,95%	18,21%	18,42%	16,16%
Szlovákia	Összvolumen (mrd dollár)	57,3	125,3	97,5	133,5	7,9	14,7	12,3	13,7
	Európán kívüli világ részesedése (%)	9,90%	11,67%	11,72%	16,03%	8,30%	5,88%	5,28%	9,23%

A kereskedelem és a működőtőke-áramlás közötti összefüggéseket érdemes röviden áttekinteni, hogy abból következtetéseket lehessen levonni a visegrádi országok esetében. A nemzetközi szakirodalomban leginkább az a szemlélet vált széles körben elterjedtté, hogy megkülönböztethetünk piacorientált és helyi erőforrásokat kiaknázó befektetéseket. A *piacorientált beruházások* célja, hogy árukkal vagy szolgáltatásokkal lássák el azt a piacot, ahová a beruházás történik. Az esetek jelentős részében az ilyen típusú beruházásokat megelőzően a beruházó vállalat exporttal látta el az adott piacot, de bizonyos okoknál fogva már a működőtőke-befektetést és a helyben történő termelést tartja jövedelmezőbbnek. Emiatt szokták a piacorientált beruházásokat exporthelyettesítő vagy horizontális befektetéseeknek nevezni. Az okok között szerepelhet például, hogy fontos fogyasztói köre külföldön található a vállalatnak, illetve a legfontosabb beszállítói már létesítettek leányvállalatot az adott piacon. Egy másik

ok lehet, hogy a külföldi befektetés révén a vállalat könnyebben tud alkalmazkodni a helyi fogyasztók igényeihez, például az adott piacon megszokott alapanyag könnyebb beszerzésével és felhasználásával (Schottner 2009: 23) vagy a marketing-tevékenység helyi igényekhez való igazításával. Szintén lehetséges ok, hogy például a növekvő vámköltségek vagy az alacsonyabb szállítási költségek miatt kifizetődőbb egy adott piac helyben történő termeléssel való ellátása. Továbbá napjaink működőtőke-beruházásainak egyre fontosabb okaként azonosítható, hogy a vállalatok szükségesnek találják, hogy jelen legyenek azokon a kulcspiacokon, ahol a versenytársaik jelen vannak (Dunning/Lundan 2008: 67–77).

A helyi erőforrásokat kiaknázó beruházások célja pedig, hogy a beruházó vállalat azáltal növelje versenyképességét, hogy a külföldön elérhető erőforrást alacsonyabb áron aknázza ki, mint az anyaországában tenné. Az ilyen típusú beruházás nyomán létrejött külföldi leányvállalatok termékei többnyire exportálásra kerülnek és a gazdaságilag fejlettebb, gyakran a beruházó vállalat anyaországában kerülnek felhasználásra, ezért az ilyen befektetéseket exportösztönző vagy vertikális beruházásoknak is szokták nevezni. Fontos azonban megjegyezni, hogy nemcsak a fizikai értelemben vett nyersanyagokat, a primer szektor termékeit lehet erőforrásként értelmezni, hanem például a munkaerőt, illetve a beruházás eredményeként megszerzett technológiai, marketing és vállalatszervezési képességeket is (Dunning/Lundan 2008: 67–77).

A visegrádi országokba Európán kívülről érkező befektetéseket bizonyos szempontból lehet piacorientáltaknak nevezni, azonban itt nem a belső hazai piac a lényeges a befektető szempontjából, hanem az európai uniós. A visegrádi országokból ez viszont exportot is generál, viszont gyakran nem az Európán kívüli befektető országa felé, hanem az Unió más országaiba. Az Európán kívüli világ részesedésének a növekedése a kereskedelmi forgalomból általában inkább az onnan érkező behozatal növekedéséből és kevésbé a V4-ek oda irányuló kivitelének bővüléséből fakad. Ennek biztos kijelentéséhez azonban szükséges lenne a beruházó vállalatok EU-ba irányuló exportjának alakulását is részletesebben megvizsgálni, azonban a vállalati adatközlések jelentős hiánya miatt erre nincs mód.

Összességében elmondható, hogy a visegrádi országok valamennyien megfogalmazták a válságot követő szakpolitikai dokumentumaikban, hogy elsősorban az Európán kívüli világgal folytatott kereskedelmüket igyekeznek bővíteni. 2014-re az ilyen irányú kereskedelem részesedése a teljes kereskedelmi forgalomból azonban Magyarország esetében csökkent. A többi ország esetében növekedett, de valamennyi ország esetében továbbra is az EU-n belül bonyolódik le a kereskedelmi forgalom döntő része. A visegrádi országok EU tagsága az Európán kívülről érkező befektetések szempontjából is fontos tényező, azonban a befektetésekkel kapcsolatban is elmondható, hogy döntő részük továbbra is az európai uniós tagállamokból érkezik a visegrádi országokba. Az FDI statisztikákkal kapcsolatos korlátok miatt viszont mindenképpen érdemes a jövőben a működőtőke-áramlások és a kereskedelmi folyamatok közötti kapcsolatok további, részletesebb vizsgálata, akár például vállalati esettanulmányokon keresztül.

A KUTATÁS AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-16-1 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

Irodalomjegyzék

- Antalóczy, K./Éltető A.*: Post-crisis foreign trade trends and policies on the periphery of the European Union – comparison of the Iberian, Baltic and Central European region. Budapest 2016.
- Bak, F.*: A világ országainak gazdasági növekedési pályái az ezredfordulót követően. Kézirat. BSc szakdolgozat. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, 2016.
- Barta, Gy.*: A külföldi működőtőke-beruházás fejlődést generáló és megosztó szerepe a magyar gazdaság területi folyamataiban. In: Barta Gy. et al. (szerk.): A területi kutatások csomópontjai. Pécs 2010. 336–358.
- Dicken, P.*: Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy. New York 2011.
- Dunning, J. H./Lundan, S. M.* (szerk.): Multinational enterprises and the global economy. Bodmin 2008. 67–77.

- Éltető, A./ Völgyi K.: Integrated in the global value chains – trade developments between Hungary and Asia. *Eastern Journal of European Studies* 1, 2013. 57–79.
- Kaczmarek, M.: China on Central-Eastern Europe: '16+1' as seen from Beijing. 2015. Elérhető: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-04-14/china-central-eastern-europe-161-seen-beijing> (utolsó megtekintés ideje: 2017. 07. 26.)
- Kugiel, P. (szerk.): V4 Goes Global: Exploring Opportunities and Obstacles in the Visegrad Countries' Cooperation with Brazil, India, China and South Africa. Warsaw 2016. 5–85.
- Lendület HPOPS Kutatócsoport: A tagállamok mozgástere az Európai Unió közös kereskedelempolitikájában. Budapest 2016.
- Ministry of Industry and Trade: 2012–2020 Export Strategy of the Czech Republic. 2012. Elérhető: <http://www.mpo.cz/assets/dokumenty/45705/51811/588544/priloha001.pdf> (utolsó megtekintés ideje: 2017. 07. 26.)
- Nagy, E.: A globális kereskedelem térstruktúrái. In: Mészáros R. et al. (szerk.): A globális gazdaság földrajzi dimenziói. Budapest 2010. 221–228.
- OECD: Foreign direct investment statistics–Explanatory notes. É. n. Elérhető: <https://www.oecd.org/daf/inv/FDI-statistics-explanatorynotes.pdf> (utolsó megtekintés ideje: 2017. 08. 03.)
- Reid, N.: Trade. In: Warf B. (szerk.): Encyclopedia of Human Geography. Thousand Oaks 2006. 497–498.
- Schottner, K.: Az Amerikai Egyesült Államok külföldi működőtőke-exportjának területi szerveződése 1966-tól 2007-ig. Kézirat. Doktori értekezés. ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2009.
- Sparke, M.: World Trade Organization (WTO). In: Gregory, D. et al (szerk.): The Dictionary of Human Geography. Malden 2009. 812–813.
- Szanyi, M.: Elmélet és gyakorlat a nemzetközi működőtőke-áramlás vizsgálatában. Közgazdasági Szemle, 6, 1997, 491–506.
- Tianping K.: The 16+1 Framework and Economic Relations between China and the Central and Eastern European Countries. 2015. Elérhető: <http://councilforeuropeanstudies.org/critcom/161-framework-and-economic-relations-between-china-and-ceec/> (utolsó megtekintés ideje: 2017. 07. 26.)
- UNCTAD: Global value chains and development-investment and value added trade in the global economy. Geneva 2013. 16. http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diae2013d1_en.pdf (utolsó megtekintés ideje: 2017. 08. 03.)

A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLETEK LEHATÁROLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Papp Sándor
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék

Bevezetés

A hátrányos helyzetű települések/térségek lehatárolásának értelmezéséhez elengedhetetlen tisztázni néhány olyan kulcsfogalmat, melyek nélkül azt hihetné az olvasó, hogy ezek az intézkedések, a különböző területi beavatkozások, a monitoring, a legmegfelelőbb mutatók véget nem érő keresése csupán alibi arra, hogy olyan helyre kerüljenek a fejlesztési források, ahová a döntéshozók eleve szerették volna.

A területrendszer, területi rendszer: „a különböző természeti, társadalmi, gazdasági objektumok (térelemek) különböző szervezetett rendszereinek térbeli együttes megjelenése, egy adott területen történő egymáshoz kapcsolódása, komplex rendszere.” (OTK 2005). „A területrendszer a társadalom, a gazdaság, a földrajzi helyzet, a természeti tényezők és az emberi erőforrások térben eltérő együtteséből alakul ki” (Rechnitzer J./Smahó M. 2011: 21). Tehát egy adott területi egységen belül e tényezők rendszert alkotnak, hatnak egymásra, befolyásolják egymást. Ezek kombinációja igen eltérő, sokszínű területi tőkét hoz létre. Ebből a sokszínűségből vagy különbözőségekből következik, hogy a modern társadalmak különböző okoknál fogva beavatkoznak adott területegységek területrendszerének működésébe.

A tényezők sokféleségéből adódóan léteznek olyan területek, térségek, ahol e területi tőke koncentrációja alacsonyabb, míg a tér egy másik pontján magasabb, mely egy nagyobb térség (pl. ország) térszerkezetében számottevő aránytalanságok előidézésére képes. Az ilyen aránytalanságok

előidézésére képes. Az ilyen aránytalanságoknak lehetnek hosszú, történelmi gyökerei, de előidézhetik egészen friss változások is. Általában elmondható, hogy legnagyobb részben a piaci mechanizmusok alakították ki és alakítják máig e területi különbségeket, hiszen e mechanizmusok révén értékelődtek át az egyes területrendszer alkotóelmei és azok alrendszerei (Rechnitzer J./Smahó M. 2011: 26–28).

Az 1950-es évektől a nagy aránytalanságok kezelése, valamint a piaci mechanizmusok korrigálása érdekében kezdték el a modern államok tudatosan befolyásolni a területrendszer alakulását. Erre többek között a piac tökéletlen mivolta miatt volt/van szükség, hiszen ha termelési tényezők térben egyenetlenül helyezkednek el, a piaci verseny feltételei nem teljesülnek, így a kedvező adottságú területekben halmozódik a tőke, míg a periferiák helyzete folyamatosan romlik, mely akadályozza a piac megfelelő működését (Rechnitzer J./Smahó M. 2011: 26–28).

E spontán, irányítatlan területi fejlődési folyamatokat hivatott korrigálni a területfejlesztés, melynek definíciója:

„Az országra és térségekre kiterjedő társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és környezeti területi folyamatok figyelése, értékelése, a szükséges beavatkozási irányok meghatározása; rövid- és hosszútávú átfogó fejlesztési stratégiák, koncepciók és tervek meghatározása, a fejlesztési célok, programok összehangolása, a tervek megvalósítása” (1996. évi XXI. tv.).

A területfejlesztés a területi politika megvalósításának eszköze, mely a jelen viszonyok szerint vázolja fel az elérni kívánt célokat és az azokhoz vezető utakat. Míg a területi politika hosszabb időtávra szóló, kormányzati szintű, mely meghatározza valamely területi egység fő fejlődési irányait, valamint átfogó, stratégiai céljait és megvalósítás eszközeit, addig a területfejlesztés e célok eléréséhez szükséges intézményi kereteket, valamint a megvalósítás lehetséges tárházát vázolja fel és irányítja (Rechnitzer J. 1998: 3–10).

A területi, területfejlesztési, regionális politikák komplex, szerteágazó rendszert alkotnak a különböző területi szinteken és meghatároznak számos stratégiai és fejlesztési koncepciót. E dokumentumok közvetve és közvetlenül határozzák meg az egyes területek fejlődését, melyek leírása azonban meghaladná jelen tanulmány kereteit. A tanulmányban a hátrá-

nyos helyzetű települések lehatárolásának néhány módjával foglalkozom, melyeket a különböző területi szintekhez kapcsolódó területi politikák ismertetésén keresztül mutatok be.

A különböző területi szinteken történő lehatárolásokon belül több olyan példát mutatok be, melyek mind más nézőpont alapján sorolják be a hátrányos helyzetű térségeket, illetve településeket, és melyek egyes esetekben fedik egymást, míg más esetekben ellentmondásokba ütköznek.

Hátrányos helyzet a területi nézőpontból

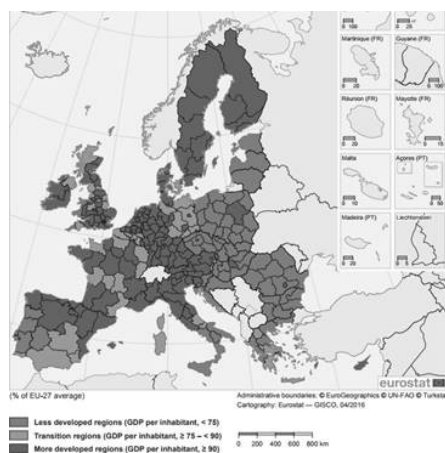
A hátrányos helyzet jelensége alapvetően relativitást hordoz magában, hiszen egy térség, település egy másik területi egységhez viszonyítva, különböző mennyiségi és minőségi jellemzők alapján kerül hátrányos helyzetbe. Ez a klasszikus centrum-periféria fogalmából levezethető, hiszen így az előnyös helyzetű területi egység centrumnak, míg a hátrányos helyzetű perifériának nevezhető.

A centrum-periféria fogalom pár több módon értelmezhető. Lehet helyzeti (földrajzi) centrum vagy periféria, ahol a centrum egy központi, kitüntetett helyet jelöl, míg a periféria a peremhelyzetű területeket. Lehet fejlettségi (gazdasági) jelentése is, mely a gazdasági fejlettséget és fejletlenséget takarja. Valamint beszélhetünk róla hatalmi (társadalmi) viszonylatban is, melyben a hatalmi függés és az érdekérvényesítő képesség viszonya jelenik meg (Pénzes J. 2014b: 1-2). Egy adott térség centrum-, illetve perifériahelyzete időben változhat, a különböző jelentései átfedhetik egymást, de előfordul, hogy míg az egyik szempontból centrumnak, addig a másiktól épp perifériának számít (Nemes Nagy J. 1996: 1-4).

A területi egységek tehát több szempontból lehetnek hátrányosak. Különböző területi szinteken a különböző területi politikák különböző nézőpontokat vesznek figyelembe annak érdekében, hogy adott hátrányos helyzetű területi egységek (országok, régiók, megyék, települések, településrészek) helyzetén változtasson, javítson. Jelen tanulmányban az Európai Unió szintjétől kezdve Magyarország települési szintjéig mutatom be, hogy melyek azok a térségek, amelyek hátrányos helyzetűnek számítanak a különböző területi politikák alapján. Valamint e politikák mi alapján sorolják hátrányos helyzetűnek, vagy kedvezményezettnek ezeket a térségeket.

Hátrányos helyzetű térségek az Európai Unióban

Az Európai Unió 2014–2020-as kohéziós politikájának kulcsa az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedési prioritásra való összpontosítás. Kiemelt céljaihoz és tematikus célkitűzéseihez kapcsolódóan nagy hangsúlyt fektet a kevésbé fejlett és az átmeneti régiók támogatására (1. ábra). E régiók fejlesztésére az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Szociális Alap és Kohéziós Alap fejlesztési forrásainak több mint 60 százalékát fordítják. Az első ábrán látható narancs és világoskék színnel jelzett régiókban, úgymond a hátrányos helyzetű térségekben elhelyezkedő megyei és helyi önkormányzatok, valamint különböző vállalkozások és szervezetek jogosultak olyan források lehívására, igénybevételére, melyekre a többi régióban található területi egységek nem, így kompenzálандó hátrányos helyzetük (europa.eu).

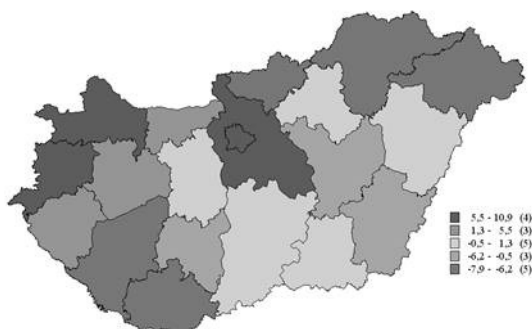
1. ábra: Az Európai Unió kevésbé fejlett (narancs), átmeneti (világoskék) és fejlettebb (sötétkék) régiói az egy főre jutó GDP alapján. (Forrás: Eurostat.)

Hátrányos helyzetű térségek Magyarországon Regionális és megyei szint

2012. január 1-jével a régió, mint területfejlesztési, -tervezési egység, így a Regionális Fejlesztési Tanács megszűnt, feladatait a megyei önkormány-

zatok vették át. Az újonnan alakult Regionális Fejlesztési Ügynökségek adminisztratív tevékenységet folytatnak. Magyarországon nincs regionális szintű területfejlesztési feladatot ellátó szerv, így erre a szintre vonatkozóan, területi egyenlőtlenséggel érdemben, területfejlesztési cézzal foglalkozó jogszabály sincs (2011. évi CXCVIII. tv).

Megyei szinten azonban nagy változások történtek. A területfejlesztési, vidékfejlesztési, területrendezési és koordinációs feladatokat a megyék látják el, hosszú távú fejlesztési elképzeléseiket gazdasági programban, fejlesztési tervben rögzítik. Számos mutató alapján beszélhetünk megyék közötti fejlettségről/fejletlenségről, illetve előnyös/hátrányos helyzetéről. Németh Á. et al. például megyei szintű TDI (*Territory Development Index*) alapján mutatta ki, hogy Nógrád megye a leghátrányosabb helyzetű megyénk, míg Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Fejér és Pest megye relatíve a legjobb helyzetben lévők (Németh Á. et al. 2014: 15–20). Józan P. egy módosított HDI mutató (MHFM – Módosított Humán Fejlettségi Mutató) alapján állította sorrendbe megyéinket, mely az egy főre jutó vásárlóerőparitással korrigált hazai terméket, egy oktatási indexet (amely az írni-olvasni tudók és az oktatás primer, szekunder és terciér formájában résztvevők részarányaiból áll össze) és a születéskor várható élettartamot vette alapul. A három mutató és az ezekből képzett kompozit indikátor (maga az MHMF) alapján nem ugyanaz a sorrend alakult ki, egyes megyék jobbak az egyikben, míg rosszabbak a másokban. A kompozit indikátor alapján azonban a legalacsonyabb pontot Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye, míg legmagasabbat Győr-Moson-Sopron, Pest és Fejér megye érték el (Józan P. 2008: 10–13). Koós B.–Nagy G. objektív jól-lét indexe alapján hasonló jelenségeket lehet megfigyelni (2. ábra). A Stiglitz-Sen-Fitoussi jelentés alapján, a hazai adottságok és lehetőségek figyelembevételével alakították ki mutatórendszerüket, mely alapján Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, valamint Baranya megye hasonlóan a leghátrányosabb helyzetű megyék, míg Pest, Győr-Moson-Sopron és Vas megye rendelkeznek a legmagasabb értékekkel (Koós B.–Nagy G. 2013: 6–25.).

2. ábra: Az objektív jól-lét súlyozatlan modellje megyei szinten, 2011.

(Forrás: Koós B.–Nagy G. 2013: 28)

Látható tehát, hogy általában az ország mely megyéi azok, melyek összességében hátrányos helyzetűek és melyek azok, amelyek viszonylag jó mutatókkal rendelkeznek. Mindezek ellenére sem beszélhetünk tisztán hátrányos helyzetű vagy kedvezményezett megyékről, melyek különleges bánásmódban vagy többlet fejlesztési forrásban részesülnének, hiszen az erről szóló jogszabályok, kormányrendeletek alacsonyabb területi szinteken szabályoznak, azokon írják elő a kedvezményezett területi egységekkel kapcsolatos különleges intézkedéseket.

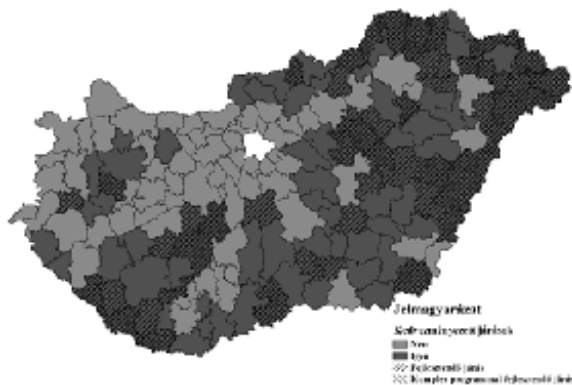
Járási szint

2013. január 1-jétől léteznek a járások a mai formájukban, melyek „egy megyén belül elhatárolt, földrajzilag összefüggő területű, szomszédos településeket magában foglaló körzetek”. Újbóli bevezetésükre többek között a korábbi kistérségi rendszer hiányosságai miatt volt szükség. Jelenleg 174 járás létezik, melyekhez hozzáadódik a 23 budapesti kerület is. Feladatai közé többek között a megyei szintnél alacsonyabb államigazgatási feladatok ellátása és a korábbi kistérségi szakigazgatási szervek feladatainak ellátása tartozik (2012. évi XCIII. tv.).

A hátrányos helyzetű, illetve kedvezményezett járásokról kormányrendelet rendelkezik, jogszabályban szabályozzák, hogy mely járások kerülnek a kedvezményezettek közé és mi alapján. A jelenleg hatályos

A hátrányos helyzetű területek...

kormányrendelet részletesen leírja a besorolás módszertanát és feltételrendszerét (290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet), melyet a 3. ábra szemléltet.

3. ábra: A kedvezményezett, fejlesztendő és komplex programmal fejlesztendő járások a 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet alapján, saját szerkesztés.

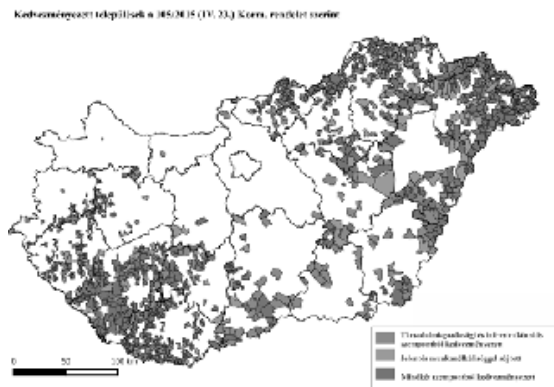
Számos kutató vizsgálta már a kormányrendelet megjelenése óta, hogy hogyan változna a kedvezményezett járások köre, ha más mutatók segítségével vagy más módszertan alapján próbálnák lehatárolni azokat (Pénzes J. 2014a, Tóth Balázs I. 2013, Nagy A. 2008), ezekre azonban területi korlátok miatt nem áll módomban kitérni. A következőkben azonban a hátrányos helyzetű települések lehatárolásának néhány módját ismertettem.

Települési szint

Jelenleg Magyarországon 3155 db település létezik, melyből 346 város és 2809 község, illetve falu (KSH 2017). Kialakulásukat és fejlődésüket számos tényező befolyásolhatja (Beluszky P. 1976, Beluszky P. 2000). Mint arra említést tettem korábban, a fennálló helyzetet próbálja befolyásolni a területi politika és a területfejlesztés, melynek egyik célja a kiegyenlített településhálózat kialakítása. Ennek az egyik legalsóbb színtere maga a települési szint, melynek szabályozására vezették be a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről szóló kormányrendeletet (105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet).

A kormányrendelet társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból vizsgálja és határolja le a legalacsonyabb mutatókkal rendelkező

településeket, melynek legfőbb célja a magyarországi települések területi fejlettség alapján történő besorolása, annak érdekében, hogy a fejlesztési célú Európai Unió forrásaihoz és támogatásokhoz egyenlő vagy nagyobb eséllyel, tehát kedvezményesen férjenek hozzá. 23 mutatót használtak fel, melyet normalizálási eljárással azonos terjedelmű skálára transzformáltak az egyes indikátorokhoz tartozó maximum és a minimum értékek segítségével. Mivel itt már nem csupán gazdasági mutatók alapján történt a lehatárolás, így 4 különböző témájú csoportindikátort képeztek, és az ezekbe kerülő indikátorokból átlagot vontak, majd a 4 mutatócsoport így kapott értékét is átlagolták, ezzel egy komplex értéket kapva. A jogszabályban használt komplex mutató definíciója szerint a „társadalmi és demográfiai, lakás és életkörülmények, helyi gazdaság és munkaerő-piaci, valamint infrastruktúra és környezeti mutatókból képzett, összetett mutatószám”. E komplex mutató értéke alapján sorolták be a településeket kedvezményezett kategóriába, így e komplex mutató alapján rangsorolt települések legkedvezőtlenebb harmadát jelentik a „társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett települések (105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet). 1053 hátrányos helyzetű vagy kedvezményezett települést határoltak tehát le, melyet a 4. ábra szemléltet.

4. ábra: A kedvezményezett települések a 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet alapján, saját szerkesztés.

Ez hivatalos módszertan, mely alapján egyes települések jogosultak a fejlesztési forrásokra való pályázásra, hátrányos helyzetük csökkentésére, míg mások nem. Létezik azonban számos egyéb települési szintű lehatárolás, mely más nézőpontokat is figyelembe vesz.

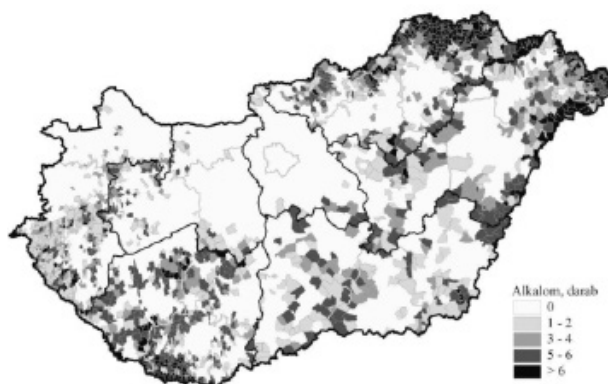
Komplex, inkább közgazdasági szemszögből vizsgálja, és állítja sorrendbe a településeket, a fejlettség-fejletlenség fogalompáros alapján Molnár L. (2002: 74-90), aki a klaszteranalízis módszertanát használta fel. Fejlettség fogalmán jövedelemmel, infrastruktúrával, demográfiai mutatókkal és az önkormányzatokra vonatkozó adatokkal kapcsolatos indikátorokat gyűjtött és azokkal számolt. Eredményeiből az derül ki, hogy ugyan hasonló rangsor alakult ki a jelenlegi hivatalos joganyag eredményeivel, az azóta eltelt időből, a mutatók összetételéből és a módszertanból adódó különbségek egyaránt hozzájárulnak a két számítás alapján lehatárolható hátrányos helyzetű vagy kedvezményezett települések összetételéhez.

A ma hatályos kormányrendeletet megelőző joganyag (67/2007. (VI. 28.) számú országgyűlési határozat) tartalmi elemzését írja le Faluvégi A.–Tipold F., melyben a korábbi mutatók és módszertan ismertetése mellett komplex elemzéseket is megfogalmaznak a hátrányos helyzetű, elmaradott települések területi elhelyezkedéséről. Itt, bár a módszer és a mutatók köre is nagyban különbözik a mai joganyagban megfogalmazottaktól, nagymértékű hasonlóságokat vélhetünk felfedezni az elmaradott, hátrányos helyzetű, vagyis a kedvezményezett települések területi elhelyezkedése között (Faluvégi A.–Tipold F. 2009: 1-9).

Ezt a hasonlóságot vagy épp különbséget vizsgálta Pénzes J., aki összehasonlította 1986 és 2006 között az épp hatályos jogi szabályozás alapján lehatárolt elmaradott települések összetételét. A vizsgált 20 évben 8 alkalommal történt változtatás a jogi szabályozásban (5. ábra). Ezek eredményeit összegyűjtötte, és megvizsgálta, hogy az egyes települések hány-szor szerepeltek az elmaradott települések között, melyből arra az eredményre jutott, hogy:

„Hazánk településeinek közel fele (45,9%-a) egyszer sem került a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések közé, 16,4% pedig mindössze egy-két alkalommal került fel a listára. Ugyanakkor a

magyarországi településállomány közel 10%-a (9,5%) több mint hatszor a lehatárolt települések közé került, tehát periferikusságuk számos alkalommal igazolódott a komplex mutató kiszámítása során” (Pénzes J. 2014b: 9).

5. ábra: A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések a lehatárolásba kerülés alkalmai alapján 1986 és 2006 között (darab).

(Forrás: Pénzes J. 2014b: 9)

Ezen eredmények alapján tehát bebizonyosodott, hogy számos módszer és megannyi mutató felhasználásával is mindig lesznek olyan térségek, amelyek abszolút értelemben elmaradottak, hátrányos helyzetűek vagy periférikus helyzetűek. Mások – attól függően, hogy mely módszertant vagy mutatókat használunk – „mozognak” a kedvezményezett státuszba való sorolásban, megint mások pedig, akármilyen eszközöket is használunk fel, a másik két csoporthoz képest, mindig relatív előnyben lesznek.

Összefoglalás

A tanulmányban a hátrányos helyzetű települések és magasabb szintű területi egységek lehatárolásának néhány módszertanát ismertettem, melyet kiegészítettem a területi politika, a területfejlesztés, valamint a centrum-periféria definícióinak és viszonyrendszerének rövid bemutatásával.

Láthattuk, hogy számos jogszabály, törvény, kormányrendelet, országgyűlési határozat szabályozza az elmaradott, periférikus, hátrányos helyzetű térségek fejlesztési forrásokhoz jutását, mely elengedhetetlen ahhoz, hogy a relatív előnytelen helyzetükből kilábalhassanak.

Azt is láttuk, hogy a hivatalos eredményeket számos kutató vizsgálta felül, illetve dolgoznak alternatív megoldásokon, hogy igazságosabb, tökéletesebb támogatási rendszer alakuljon ki és oda kerüljenek a fejlesztési források, ahol valóban a legnagyobb szükség van rájuk.

Bár a legtöbb kutatás eredményei nagyon hasonlóak, összességében megállapítható, hogy Magyarország számos települése abszolút előnyt élvez a többivel szemben, míg mások abszolút hátrányban vannak. A kutatási eredményekből azonban az is megállapítható, hogy ez a helyzet időben változhat, ugyanis olyan települések is megfigyelhetők, melyek változtatták a kedvezményezett státuszukat attól függően, hogy mikor és mely mutatók felhasználásával történt a lehatárolásuk. A hátrányos helyzetből való „kitörés” olyan cél, mely minden problémával küzdő település előtt ott lebeg, s melyet általában egyedül nagyon nehéz vagy képtelenség elérni. A területfejlesztés és a különböző szintű területi politikák feladata, hogy ezeket a településeket hozzásegítse a hátrányos helyzetükből való kilábaláshoz, hogy az országban lévő nagymértékű területi egyenlőtlenségeket megszüntesse, vagy legalább mérsékelje.

Irodalomjegyzék

- Beluszky, P.*: A településhálózat szerepe a kedvezőtlen területek kialakulásában. In: Beluszky P (szerk.): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Budapest 1976. 87–106.
- Beluszky, P.*: A magyarországi településrendszer fejlődése. In: Enyedi Gy (szerk.): Magyarország településkörnyezete. 465 p. Budapest 2000. 9–76.
- Faluvégi, A./Tipold F.*: A társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések. 2009. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2012/03/faluvegi_tipold.pdf
- Józan, P.*: A módosított humán fejlettségi mutató (MHFM) és alkalmazhatósága az életminőség mérésében. *Statisztikai Szemle* 86(10–11)
- Koós, B./Nagy G.*: A jól-lét jelentősége és mérhetőségének módszertana, az objektív jól-lét modellezés és első eredményei Magyarországon. Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi

- fejlődés. TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069. Békéscsaba – Budapest 2013.
- Molnár, L.: A települési szintű relatív fejlettség meghatározása. Közgazdasági Szemle, XLIX. 74–90.
- Nagy, A.: A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása, a lehatárolások módszertanának sajátosságai. *Területi Statisztika*, 48(2).
- Nemes Nagy, J.: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények* 1(31–48).
- Németh, Á./Vercse T./Dr. Dövényi Z.: A fejlettség térbeli egyenlőtlenségei Magyarországon az európai uniós csatlakozás után. *Területi Statisztika* 2014, 54(4).
- Pénzes 2014a = Pénzes J.: A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. *Területi Statisztika*, 55(3).
- Pénzes 2014b = Pénzes J.: Periferikus térségek lehatárolása Magyarországon – módszertani és területi sajátosságok. In: Nagy E, Nagy G (szerk.): Polarisáció - függőség - krízis: Eltérő térbeli válaszok. Békéscsaba 2014. 163–175.
- Rechnitzer, J./Smahó M.: Területi politika. Budapest 2011.
- Rechnitzer, J.: Területi stratégiák. Budapest-Pécs 1998.
- Tóth Balázs, I.: Időszerű áttekintés: területi fejlettségi vizsgálatok Magyarországon az ezredforduló után. Sopron 2013.

Felhasznált források:

- 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet: A kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről
1996. évi XXI. törvény: A területfejlesztésről és a területrendezésről
2011. évi CXCVIII. törvény: A területfejlesztéssel és a területrendezéssel összefüggő egyes törvények módosításáról
2012. évi XCIII. törvény: A járások kialakításáról, valamint egyes ezzel összefüggő törvények módosításáról
- 67/2007. (VI. 28.) OGY határozata a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről
- 97/2005. (XII.25.) OGY határozata az Országos Területfejlesztési Konceptióról
- https://europa.eu/european-union/about-eu/funding-grants_hu
- <http://www.ksh.hu>

A PUSZTAFÖLDVÁRI TERÜLET FÖLDTANI ELEMZÉSE

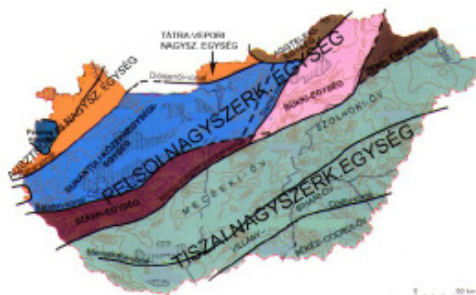
Grama Izabella
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék

A Kárpát-medence (Pannon-medence), ezen belül Magyarország jelenlegi tektonikai szerkezete, geológiai felépítése bonyolult, többlépcsős szerkezetfejlődési folyamat végeredménye. A szerkezetfejlődés bonyolultsága a terület nagyszerkezeti helyzetéből adódik: az Európai és az Afrikai kontinentális lemezek ütköző zónájáról van szó, ahol riftesedés, majd ütközések sorozata történt meg, ami a litoszféra intenzív tagolódását eredményezte. Az alpi hegységképződés folyamán a takaróképződést és gyűrődést a lemeztöredékek elcsúszása, elnyíródása is követte. A különböző eredetű mikrolemezek szerkezeti átrendeződésével a terciérben alakult ki a jelenlegi medencealjzat felépítése. A magyarországi szerkezetfejlődés jellemzése tehát a litoszféra elemeinek eredeti helyzetének és mozgási pályájának rekonstruálását képezi, beleillesztve az egész terület lemeztektonikai fejlődéstörténetébe (Haas/Hámor 1998).

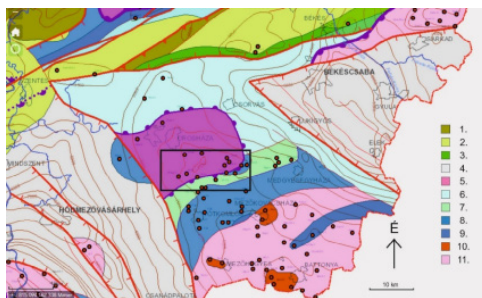
A Kárpát-medencét a Közép-magyarországi-vonal két részre osztja, a délen található Tiszai-Dáciai-egységre és az északon található ALCAPA egységre (Császár 2005). A Battonya-Pusztaföldvári-gerinc aljzati kiemelkedésen található, medencealjzata a Tiszai-Főegységhez, Magyarország nagyszerkezeti egységei közül a takarós felépítésű Békés-Kodru egységbe tartozik (1. ábra) (Haas 1994).

A neogén medencealjzat kiemelkedésében részt vevő ÉNy-DK-i csapású szerkezeti elemek (nagyraosztó normálvetők) határozzák meg a Battonya-Pusztaföldvári-gerinc aljzat kiemelkedésének morfológiáját. A terület földtani felépítését tekintve a hátság metamorfitokból, paleozóos gránitból,

perm és triász korú törmelékes és karbonátos üledékekből, perm vulkanitokból álló medencealjzatból és az azt fedő, 1000–1500 m vastag neogén medenceüledékből tevődik össze (2. ábra) (Vándorfi 1965).

1. ábra: Magyarország szerkezeti egységei (Haas 1994)

2. ábra: Magyarország prekainozoos földtani térképe, a pusztaföldvári területet fekete téglalap jelöli (Haas et al. 2010)

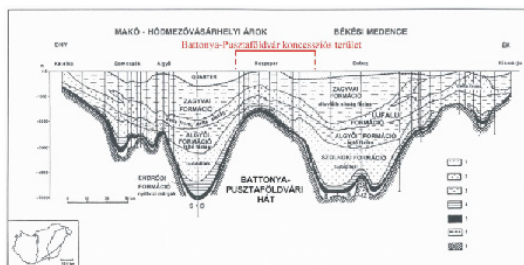
Jelkulcs: 1: alsó-kréta bázisos vulkanitok és ezek áthalmazott tengeri üledékei 2: senon flis 3: alsókréta pelágikus márga, mészkő 4: nem megfelelően értékelhető vagy ismeretlen medencealjzat 5: variszkuszi metamorfit összlet (gneisz, csillámpala, amfibolit) 6: mezozoos képződmények tagolás nélkül 7: jura–alsó-kréta pelágikus mészkő, márga 8: középső-triász sekélytengeri sziliciklasztos és karbonátos összlet 9: alsó-triász folyóvízi és delta fáciesű sziliciklasztos képződmények 10: permi riolit 11: variszkuszi kristályos kőzetek tagolás nélkül

A Battonya–Pusztaföldvári-hátság területén, Battonyán már 1940-ben kimutatták a Battonya és Tótkomlós között lévő pozitív anomáliát. A méréseket Eötvös-inga segítségével készítette el a Magyar Királyi Eötvös Loránd Geofizikai Intézet. Ezután több kutató is foglalkozott a terület felépítésével. A területen perm-időszaki Korpádi Homokkő Formáció és

a Gyűrűfői Riolit Formáció található meg. A Battonya–Pusztaföldvári-hát-ság területén alsó- és középső-triász, valamint jura korú homokkő, mészkő és dolomit található. Ezenkívül a területen alsó-kréta pelágikus márga és mészkő is fellelhető. A gránitos aljzatra néhol diszkordánsan települ a Jakabhegyi Homokkő Formációba sorolható alsó-triász korú törmelékes sorozat. Ezt követi a középső-triász Szegedi Dolomit Formáció, a ladinikarni korszaki Csanádapácai Dolomit Formáció, majd pedig a Hetvehelyi Dolomit Formáció. Továbbá a jura korú, krinoideás Menyházai Mészkő, valamint a felső-jura, alsó-kréta korú, radioláriás, calpionellás Pusztaszőlősi Márga Formáció és Pusztaföldvári Márga Formáció építi fel a területet (Horváth/Maros 2012).

Az alsó-pannóniai korszak elején (ma elfogadott geokronológia szerint: késő-miocén) és a pannóniai emeletben (ma elfogadott geokronológia szerint: késő-miocén) a medencealjzatra folyamatosan egy nagy vastagságú réteg ülepedett le. Az egykori felszínt betérítő szárazföldi törmelék anyagából és az abrázíós törmelékből keletkezett az alsó-pannóniai emelet kezdetét jelző, kőzettanilag nem egységes bazális összlet. Ez változatos kifejlődésű, hiszen a partközeli üledéktípusok közül különböző karbonát-tartalmú, osztályozottságú és szemcseméretű konglomerátum, breccsa, homokkő, valamint kis mennyiségben homokos márga és mészmárga építi fel. A terület DK-i részén összefüggő, vastag, laza kötésű, porózus, jól osztályozott, apró homokkövek találhatóak. Az ÉK-i területen kőzettanilag és litológiaiilag folytonosan változó tulajdonságú képződmények vannak (Vándorfi 1965).

A pusztaföldvári terület földtani jellegzetességét meghatározzák a különböző medenceüledékekből létrejövő formációk, amelyeknek a rétegtani és szedimentológiai szelvényét a 3. ábra mutatja be (Juhász 1992 és 1998 alapján Horváth/Maros 2012).

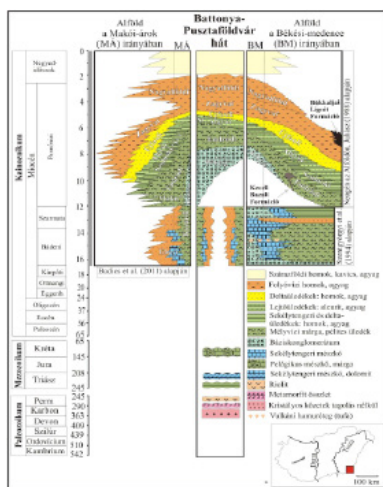

3. ábra: A pannóniai képződmények vázlatos rétegtani-szedimentológiai szelvénye az Alföld D-i részén (Juhász 1992 és 1998 alapján Horváth/Maros 2012)

Jelkulcs: 1: finomszemű homokkő 2: közészemű homokkő 3: aleurolit; 4: agyagmárga 5: mészmárga 6: konglomerátum 7: neogén aljzat S: szarmata, B: bádeni Mz: mezozoikum

A terület üledékképződésére a Pannon-tó feltöltődése volt nagy hatással, hiszen a kora- és középső-miocéntől partközeli, deltafront, parti síkság, deltasíkság, mélyvízi deltalejtő üledékképződési környezetek jöttek létre. A Pannon-medence belső részén, euxin medence („euxin fácies: oxigénmentes tengeri környezet, neve a Fekete-tenger latin nevéből ered, Pontus Euxinus”) Budai & Konrád, 2011) alakult ki mészmárga, agyagmárga és márga rétegsorokkal, amelyek az Endrődi Márga Formációt építi fel. Az Endrődi Márga Formáció a Tótkomlósi Tagozattal indul, majd hemipelágikus agyagmárgába, a Nagykörűi Tagozatba megy át. A Békési Konglomerátum Formáció az Endrődi Márga Formáció fekszik, amely döntő többségében metamorf anyagú. Az ezután következő Szolnoki Homokkő Formáció agyagmárga és finomszemcsés homokkő váltakozásából tevődik össze. A turbidites Szolnoki Homokkő Formáció létrejötté különböző lejtőszögű, lejtőkön lezúduló üledékekkel, zagyákkal magyarázható. Az ezután következő Algyói Formáció agyagos-aluritos rétegsorral rendelkezik, amelyben vékonyabb-vastagabb homokkő közbetelepülések találhatók meg. Létrejöttében a mélyebb medencerészek felé a delta-lejtőn lezúduló zagyarak során visszamaradt homokjátszott szerepet. Az üledékképződés a medenceperem mentén zajlott, és deltaüledékek rakódtak le. Az „Ős-Tisza” ÉK-i, az „Ős-Duna” ÉNy-Ny-i, míg az „ŐsMaros” DK-i irányból hordta be a hordalékát. Az Újfalui Formáció tartalmazza a (folyótorkolatoknál csapdázódott, deltasíkságon, parti síkságon és a deltafronton

őzépszemű homokkőből, ből tevődnek össze. A tiltakozásából álló (néhol i Formáció, a progradáló óvízi-ártéri környezetben. lenik meg a Nagyalföldi é nagyobb vastagságot is dőszakban folytatódott. A zatos folyóvízi hordalékotól az infúziós lösz, száraz-lösz. Az Alföldre jellemző, ödményeket, formációkat (Orváth 2012).

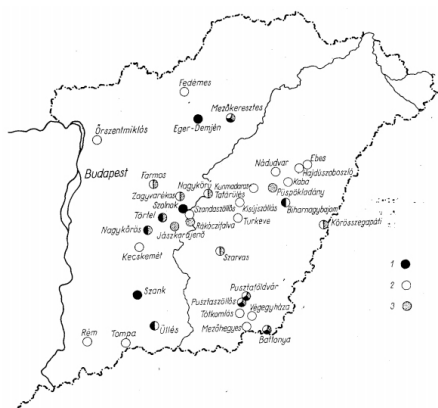

4. ábra: Elvi rétegoszlop a Battonya–Pusztaföldvár koncessziós területre a Makói- és a Békési-medencére vonatkozó értelmezések alapján (Horváth/Maros 2012)

A Kárpát-medence további süllyedése és az erózió miatt a pusztaföldvári terület nyugati részén található szigetek eltűntek, és megkezdődött a magas karbonáttartalmú pelites üledékek lerakódása, amelyek az alsó-pannóniai alemelet alsó szakaszára jellemzők. Az alsó-pannóniai alemelet középső része vékonyabb-vastagabb, finom és aprószemű homokkőréte-

gekből és lencséből, valamint agyagmárgás homokkő- és homokos agyagmárgarétegekből áll. Az alsópannóniai homokkőrétegek a szerkezet tető-részen gáztárolók, ÉNy-i részén olaj- és gáztárolók. Többnyire homokos, agyagmárgacsikkokkal tarkított vastag homokkő összletből áll az alsó-pannóniai alemelet felső része, amelyben a homokkő közép- és finomszemű, meszes és agyagmárgás kötőanyagú. Vékonyabb-vastagabb homokos agyagmárga-összletek határolják el a különböző homokösszleteket. A területen négy szénhidrogén-tároló szint van: „Békés-szint”, „Földvár-alsó”, „Földvár-felső”, „Pusztaszentlászló” (Vándorfi 1965).

A „Békés-szint” alsó-pannóniai alapkonglomerátum, amely földgázt és kőolajat tárol. Az ún. „Földvár-alsó” szint alsó-pannóniai homoklencsét tartalmaz, amelyek kőolajat és földgázt tárolnak. Az ún. „Földvár-felső” alsó-pannóniai homokrétegek, valamint a felső-pannóniai alemelet alján a „Pusztaszentlászló” homoklencsék is földgázt tárolnak. A négy szénhidrogén-tároló szint átlagporozitása és áteresztőképessége különböző (1. táblázat). Az 5. ábra azt mutatja be, hogy hogyan helyezkedik el a pusztaföldvári terület a Nagyalföldön (Vándorfi 1965).

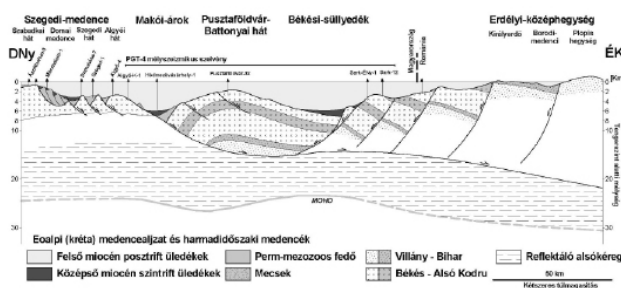
5. ábra: A Nagyalföld olaj- és földgáztermelő területei 1: olaj 2: éngőgáz 3: CO₂ ill. keverék; Fekete négyzet: Pusztaföldvári terület (Vándorfi 1965)

A pusztaföldvári terület...

1. táblázat: A négy szénhidrogén-tároló szint átlagporozitása és áteresztőképessége

Tároló szint neve	Átlagporozitás	Áteresztőképesség
„Békés-szint”	konglomerátum – 7% homokkő – 21%	5–540 md
„Földvár-alsó”	20%	5–32 md
„Földvár-felső”	23%	50–450 md
„Pusztta-szint”	homokkő – 25%	–

A terület tektonikai felépítése szempontjából az alaphegység rétegei laposszögű normál vetők mentén elcsúsztak egymástól, aminek oka, hogy a kora-miocén színrift fázis tágulást hozott létre. A Makói-árok ÉNY-i peremén lévő oldaleltolódási rendszer vélhetően szerepet játszik a Battonya-Pusztaföldvári-gerinc ÉNY-i részeinek szerkezeti helyzetére. A kárpáti-bádeni korszakokban elkezdődött tektonikai mozgások miatt keskeny, K-Ny-i csapásirányú hátság és árok jelent meg. A 6. ábrán látható a Battonya-Pusztaföldvári-gerinc elhelyezkedése a Szegedimedencéhez és az Erdélyi-középhegységhez viszonyítva. Az is látható, hogy a Battonya-Pusztaföldvári-hátság megfelelő szerkezeti körülményeket biztosított ahhoz, hogy földgáz illetve kőolaj termelődjön a területen. Éppen ebből az okból kifolyólag fontos, hogy a terület milyen geológiai és tektonikai tulajdonságokkal rendelkezik (Horváth/Maros 2012).

6. ábra: Regionális földtani szelvény a Pannon-medence DK-i részén (Tari et al. 1999; Horváth/Maros 2012)

A felső miocén litosztratigráfiai beosztása Magyarországon másképpen alakult, mint a környező országokban, mivel a világháború után a Pannon-tó üledékei több ország területén helyezkedtek el. Több akadálya is volt

a késő-miocén megértése során, ilyen a Pannon-tó fitoplanktonjainak és gerinctelen állatainak az endemizmusa, valamint a Pannon-tóban lerakódott üledéktestek szokatlan geometriája. A Mediterrán Neogén Rétegtani Regionális Bizottság (RCMNS) a Középső-Paratethys területére új regionális kronosztratigráfiai rendszert hozott létre. A megszokott oligocén, miocén, és pliocén korszakoktól eltérően, a felső miocént két emeletre osztották: pannóniaira és pontusira. A probléma, hogy a pannóniai és a pontusi emelet között nem lehet egyértelműen határvonalat húzni, éppen ezért, amíg ez nyitott kérdésként áll a geológusok előtt, addig nem kifizetődő a pannóniai elnevezés, helyette a felső miocén elnevezést használjuk (7. ábra). Ebből az okból kifolyólag a tanulmány során a régi alsó-pannóniai elnevezésen a korábban már említett késő-miocént kell érteni (Magyar 2010).

millió év	sorozat	emelet	europai emelés- szám
1	pliocén	zanoelei	MN15
2			MN14
3	felső miocén	messinai	MN13
4			MN12
5		torroni	MN11
6			MN10
7			MN9
8			MN7-8

7. ábra: A Pannon-medence felső miocénjének rétegtani rendszere (Magyar 2010)

Összefoglalva a Pusztaföldvári terület a takarós szerkezetű Békés-Kodruegységbe tartozik, amelynek földtani felépítése igen változatos (Haas 1994). A területen megtalálhatóak a következő Formációk: Korpádi Homokkő Formáció, Gyűrűfűi Riolit Formáció, Jakabhegyi Homokkő Formáció, Szegedi Dolomit Formáció, Csanádapácai Dolomit Formáció, Hetvehelyi Formáció, Menyházai Mészke Formáció, Pusztaszőlősi Márga Formáció és Pusztaföldvári Márga Formáció (Horváth/Maros 2012).

Az alsó-pannóniai korszakelején és a pannóniai emeletben a medencealjzatra folyamatosan egy nagy vastagságú réteg ülepedett le. Az egykori felszín betérítő szárazföldi törmelék anyagából és az abrázíós törmelékből keletkezett az alsó-pannóniai alemelet kezdetét jelző, közettanilag nem egységes bazális összlet. Felépítése igen változatos, hiszen a partközeli üledéktípusok közül különböző karbonáttartalmú, osztályozottságú és szemcseméretű konglomerátum, breccsa, homokkő, valamint kis mennyiségben homokos márga és mészmárga található meg. A terület DK-i részén összefüggő, vastag, laza kötésű, porózus, jól osztályozott, apró homokkövek találhatók. Az ÉK-i területen közettanilag és litológiaiilag folytonosan változó tulajdonságú képződmények vannak. A Pusztaföldvári terület alsó-pannóniai alemelet rétegeinek a középső része vékonyabb-vastagabb, finom és aprószemű homokkőrétegekből és lencséből, valamint agyagmárgás homokkő- és homokos agyagmárgarétegekből áll. Az alsó-pannóniai homokkőrétegek a szerkezet tetőrészén gáztárolók, ÉNy-i részén olaj- és gáztárolók. A területen négy szénhidrogén-tároló szint van: „Békés-szint”, „Földvár-alsó”, „Földvár-felső”, „Pusztaszint” (Vándorfi 1965). A terület tektonikai felépítését is megvizsgálva, a Battonya-Pusztaföldvári-hátság megfelelő körülményeket biztosított ahhoz, hogy földgáz, illetve kőolaj képződjön a területen, éppen ezért fontos a területet mind földtani, mind tektonikai felépítése szempontjából tovább vizsgálni.

Irodalomjegyzék:

- Budai, T./Konrád Gy.: Magyarország földtana. PTE Egyetemi jegyzet 2011.
- Császár, G.: Magyarország és környezetének regionális földtana I. Budapest 2005.
- Haas, J.: Magyarország földtana, Mezozoikum – ELTE Egyetemi jegyzet, Budapest 1994.
- Haas, J.: Magyarország pre-kainozoos földtani térképe 1:500000. 2010.
- Haas, J./Hámor G.: Magyarország területe szerkezetfejlődésének összefoglalása – In: Bérczi I./Jámbor Á. (szerk.): Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Budapest 1998. 45-53.
- Horváth, F./Rumpler J.: The Pannonian basement: extension and subsidence of an Alpine orogene. *Acta Geologica Hungarica*, 27. 1984. 147-154.
- Horváth, F./Tari G.: IBS Pannonian Basin project: a review of the main results and their bearings on hydrocarbon exploration. In: B. Durand/L. Jolivet/Hor-

- váth F./M. Séranne (szerk.): The Mediterranean Basins: tertiary Extension within the Alpine Orogen. Geological Society, London, *Special Publications*, 156. 1999. 195–213
- Horváth, Z./Maros Gy.: Battonya-Pusztaföldvár szénhidrogén koncessziós terület: Komplex érzékenységi és terhelhetőségi vizsgálati tanulmány (a koncessziós jelentéshez). Kézirat, Budapest 2012. 163 p.
- Juhász, Gy.: A pannóniai (s.l.) formációk térképezése az Alföldön: elterjedés, fácies és üledékes környezet, *Földtani Közlöny* 122, 1992. 133–165.
- Juhász, Gy.: A magyarországi neogén mélymedencék pannóniai képződményeinek litosztratigráfiája. In: Bérczi I./Jámbor Á. (szerk.). Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Budapest 1998. 469–484.
- Juhász, Gy./Pogácsás Gy./Magyar I./Vakarc G.: Integrált-sztratigráfiai és fejlődéstörténeti vizsgálatok az Alföld pannóniai s.i. rétegsorában. *Földtani Közlöny*, 136(1), 2006. 51–86.
- Magyar, I.: A Pannon-medence ősföldrajza és környezeti viszonyai a késő miocénben. Szeged 2010.
- Nemcok, M./Pogácsás Gy./Pospisil, L.: Activity timing of the main tectonic system in the Carpathian-Pannonian region in relation to the rollback destruction of the lithosphere. In: J. Golonka/F.j. Picha (szerk.): The Carpathians and their foreland: Geology and hydrocarbon resources, *AAPG Memoir*, 84, 2006. 743–766.
- Vándorfi, R.: Az alföldi szénhidrogén-telepek és azok földtani jellemzése, *Földtani Közlöny*, XCV.(2), 1965. 164–182

A KUTATÁS AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÉS AZ EMBERI ERŐFORRÁS TÁMOGATÁSKÉZELŐ NTP-NFTÖ-16-0854 KÓDSZÁMÚ NEMZETI TEHETSÉG PROGRAMJÁNAK NEMZETI FIATAL TEHETSÉGEIÉRT ÖSZTÖNDÍJ TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

SHACK-HARTMANN HULLÁMFRONT-SZENZOR ÉPÍTÉSE

Antalicz Balázs
SZTE Eötvös Loránd Kollégium
SZTE TTIK Optikai és Kvantumelektronikai Tanszék

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat elkészítéséhez iránymutatást és egyes esetekben segítséget kaptam témavezetőmtől, Dr. Börzsönyi Ádámtól és kollégájától, Kovács Mátétól, akiknek ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Emellett külön is meg szeretném köszönni Dr. Börzsönyi Ádámnak azt, hogy a rendelkezésemre bocsátotta a szimuláció elvégzéséhez szükséges programot, amely segítségével elvégezhettem a dolgozatomban szereplő szimulációkat.

Köszönet illeti Dr. Sergej Kühnt és Arjun Nayakot a pellicle nyalábosztók rendelkezésre bocsájtásáért.

Köszönetet szeretnék nyilvánítani ezen kívül a TeWaTi, valamint a HeLiOS laborok munkatársainak, amiért a munkámat lehetővé tették.

1 Bevezetés

Lézerrendszereket egyre nagyobb számban alkalmaznak az élet számos területén, például kutatási, ipari, orvosi célokra. Az ezen rendszerek által kibocsátott lézerfény egyik legfontosabb jellemzője a fókuszálhatóság, azaz, hogy mennyire közelíthető meg a diffrakció-elmélet által meghatározott minimális foltméret. Ez a foltméret akkor érhető el egy ideális lencse fókuszában, ha a lencse előtt a lézer hullámfrontja, vagyis az időben azonos fázisú pontok térbeli alakját egy időpontban leíró felület tökéletes sík- vagy gömbfelület. Különösen nagy a jelentősége a fókuszálhatóságnak nagy intenzitású lézerrendszerek esetében: a nagy térerősséggel rendelkező fényimpulzusok ugyanis térben és időben könnyen torzulhatnak a

terjedésük során fellépő effektusok és leképzési hibák következtében. Ezek a hibák torzítják a lézernyaláb hullámfrontját, egyúttal csökkentve az elérhető maximális intenzitást.

Egy nyaláb hullámfrontjának mérése tehát fontos feladat, mert a torzult hullámfrontú nyalábok fókuszálhatósága romlik. Ez az elérhető csúcsintenzitás csökkenése mellett általános esetben megnövekedett fókuszolt méretet, illetve egyes esetekben a fókuszolt alakjának megváltozását jelenti. A valós és az ideális esetben elérhető maximális csúcsintenzitások arányát a Strehlszámmal szoktuk jellemezni (1).

A hullámfront mérésére számos módszert, valamint ezeket felhasználó szenzort dolgoztak már ki. A leginkább elterjedt szenzortípusok közé tartozik a görbületérzékelő szenzor (2), a többsugaras interferométer (3), illetve a Shack–Hartmann szenzor (4). Ezek közül a legrégebben ismert a görbületérzékelő szenzor, később a Shack–Hartmann szenzor, míg végül a többsugaras interferométerek alkalmazása terjedt el.

A Shack–Hartmann szenzor az 1960-as években került kifejlesztésre, és vált a modern hullámfrontmérés megkerülhetetlen eszközévé. Flexibilitása és a teljes látható fénytartományban való működőképessége miatt gyakran alkalmazzák csillagászati távcsövek és lézerrendszerek tesztelésénél, valamint lézeres szemműtéknél.

2 Célkitűzések

Kutatási tevékenységem keretében egy a lézernyalábok hullámfronttorzulásainak vizsgálatát lehetővé tévő szenzor megépítését tűztém ki célul. Szenzortípusként a Shack–Hartmann szenzort választottam, mely kedvező tulajdonságai miatt közkedvelt szenzortípus.

A szenzor megépítése, valamint a meghajtó szoftver megtervezése és fejlesztése után a szenzor tesztelését szerettem volna elvégezni. A mért adatokat kiértékelő szoftver megbízhatóságát ellenőrizendő, tesztelésnek vettem azt alá. Ennek során nevezetes képtorzulásokkal rendelkező fény terjedését vizsgáltam a szenzor segítségével, és összehasonlítottam a szimuláció bemeneti hullámfrontjait a szoftver által kiszámoltakkal.

Az összeszerelt szenzort szerettem volna tesztelni is, így összehasonlítottam egy kereskedelembe kapható változattal, melyhez az ELI-ALPS

munkatársai révén juthattam hozzá. Az összehasonlítás során a két szenzorra ugyanazon nyalábot vezettem egy nyalábosztó kocka segítségével.

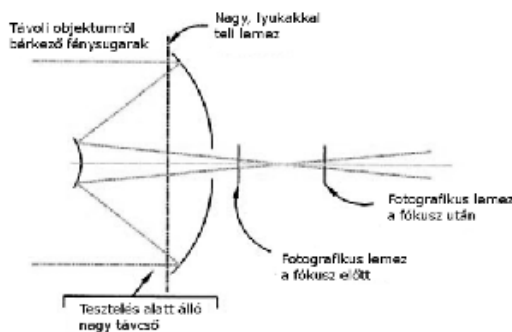
Mivel a Shack-Hartmann szenzorok aktív felülete általában pár mm^2 , szoftveres segítség vagy – már önmagában aberrációkat okozó – teleszkóprendszer nélkül nem alkalmasak nagyméretű optikai elemek hullámfront-torzulásának megállapítására. Ilyen szoftveres kiegészítés azonban egyik gyári szenzorhoz sem érhető el, így ezt ki szerettem volna fejleszteni. Ennek segítségével egy egyedi gyártású optikai elem, a – többnyire diszperziómentes nyalábosztásra használt – vékony optikai hártya (ún. *pellicle*) kísérleti vizsgálatát is elvégeztem. A mérés elvégzéséhez a hártya teljes felületét végigpásztáztam a szenzorral, majd a mérési eredményeket szoftveresen összeillesztettem, megkapva a teljes felületen mérhető hullámfronttorzulást.

3 A Shack-Hartmann szenzor

3.1 Történeti áttekintés

A Shack-Hartmann szenzor kifejlesztését megindító probléma (4) az 1960-as években jelentkezett: műholdakat a Földről fényképezve a képek minőségét az atmoszféra aktuális állapota jelentősen limitálta.

A légkör által keltett aberrációk méréséhez akkoriban a 3.1. ábrán látható Hartmann-tesztet alkalmazták. A teszt abból állt, hogy a beérkező fény lefókuszálás után egy lyukakkal teli lemezen ment keresztül, amelyről a fókusz előtt és után képet készítve megadható a beérkező fény hullámfrontjának torzulása.

3.1. ábra: Korabeli Hartmann-teszt felépítése (4)

A fenti technika azonban nem hozott megfelelő eredményeket, mert a műholdak vizsgálata esetén a fénynyalábok által hagyott foltok túl homályosak lettek. Dr. Roland Shack, aki részt vett a tanulmány elkészítésében, azzal az ötlettel állt elő, hogy a lemezen lévő lyukakat lencsékre cseréljék le, így csökkentve a fotografikus lemezen megjelenő foltok méretét és egyúttal növelve az intenzitásukat. Az új elrendezésben két fotolemez helyett egy is elegendő. A beérkező hullámfront torzulásának köszönhetően a lencsék által létrehozott kép a fókusz síkban kimozdul egy síkhullám képéhez képest, amiből visszaszámolható a beérkező fény hullámfrontja.

Akkoriban azonban még nem álltak rendelkezésre az ehhez szükséges lencsék, így Shacknak magának kellett ezeket legyártania. Az ilyen lencsék legyártásához szükséges gépet hosszas próbálkozás után sikerült megterveznie és megépítenie. A következő 5 évben a világon az összes ilyen lencsesor Dr. Shack feleségének konyhájában készült, a Dr. Shack által készített öntőformával.

A szenzor az elnevezését 1984-ben kapta Ray Wilsontól. Ray Wilson munkája során az európai déli obszervatóriumok teleszkópjait vizsgálta, és azok beállításait korrigálta a szenzor segítségével. Wilson az erről írt cikkének egy másolatát elküldte Shacknak, és hálája jeléül 'Shack-Hartmann szenzornak' nevezte el az eszközt.

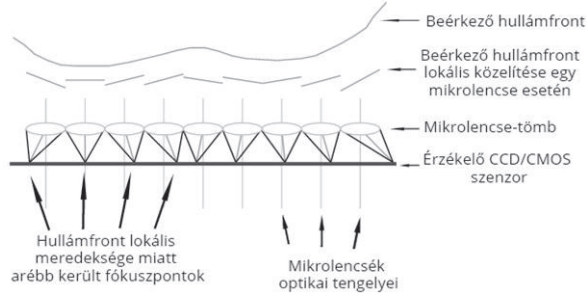
A szenzor kiforrottsága és jó alkalmazhatósága miatt az egyik legelterjedtebb hullámfrontszenzor típus. A szenzort lézerek és félvezető korongok vizsgálatától lézeres szemműtéteken át valódi háromdimenziós fényképek elkészítéséhez is használják. Elterjedtsége ellenére a hagyományos interferométereket ugyanakkor nem szorítja ki, csupán kiegészíti a használatukat.

3.2 A szenzor működése

A szenzor felépítéséhez egy digitális kamera (esetemben CCD típusú szenzor) mellett egy kis méretű lencséből álló rácsra, avagy angolul *microlens-array*-re van szükség. A CCD egy eltoló segítségével éppen a mikrolencsék fókusz síkjába pozícionálható. A beérkező hullámfront lokális meredekségétől függően az egyes mikrolencsék fókuszfoltjai eltolódnak a

Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése

mikrolencsék optikai tengelyeihez képest. A folyamat jobb megértéséhez segítséget a 3.2. és 3.3. ábra adhat.

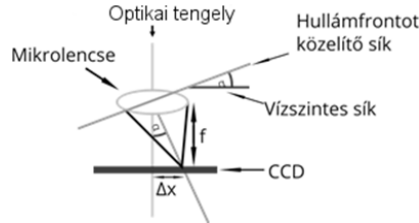

3.2. ábra: Shack-Hartmann típusú hullámfrontszenzor működésének vázlata

Ha megvizsgáljuk egy lencse fókuszfoltjának elmozdulását, akkor a fenti, egydimenziós esetben azt kapjuk, hogy Δx elmozdulás és m meredekség kapcsolata közt a 3.3. ábra alapján az

$$m = \tan \alpha = \frac{\Delta x}{f} \quad (1)$$

kapcsolat áll fenn, ahol f a mikrolencsék fókusz távolsága, α pedig az optikai tengelyre merőleges sík és a hullámfrontot közelítő sík által bezárt szög.

3.3. ábra: Hullámfront adott pontjának leképezése egy mikrolencsével

Amennyiben a kétdimenziós szenzor esetét vizsgáljuk, a beérkező hullámfelületet írja le a $g(x, y)$ görbe, és a fókuszfolt elmozdulása legyen $\Delta \vec{r}$. Ekkor a fenti esetből általánosítva következik, hogy a következő állítás lesz igaz a hullámfront mikrolencse középpontjánál mérhető gradiense:

$$\nabla g = \frac{\Delta \vec{r}}{f} \quad (2)$$

Azt kaptuk, hogy a Shack-Hartmann szenzor esetén a fókuszfoltok elmozdulása egyenesen arányos a beérkező hullámfront lokális gradiensevel.

Az elmozdulást egy referencia síkhullámmal felvett képhez képest kell számolni, valamint figyelembe kell venni a szenzor pontos fizikai paramétereit is.

3.3 Egy hullámfront-rekonstruáló szoftver általános felépítése

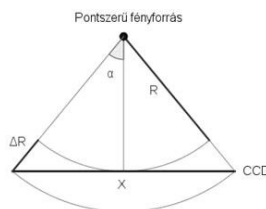
3.3.1 A működés áttekintése

A Shack–Hartmann szenzorral felvett képekből közvetlenül nem olvasható le a hullámfronttorzítás, így azt egy algoritmus segítségével kell kiszámítani.

Egy ilyen hullámfront-rekonstrukciós algoritmusnak először meg kell határoznia az egyes mikrolencsék által létrehozott fókuszfoltok közepét a teszt- és referenciaképeken. Ezt követően ezeket a pontokat, valamint a mikrolencséket össze kell párosítanunk egymással. Ezt legkönnyebben úgy tehetjük meg, ha egy olyan rácsot illesztünk az egyes képeken lévő pontokra, hogy annak alakja követi a mikrolencsékét; ez többnyire téglalap alakú rácsot jelent. A teszt- és a referenciaképeken az illesztett rácsok segítségével párosítsuk össze az egyes pontokat, majd az egymáshoz képest vett relatív elmozdulásaik alapján kiszámítható a hullámfront lokális gradiense. Végezetül a gradiensmező felhasználásával visszaállíthatjuk a hullámfrontot.

3.3.2 Felhasznált közelítések

A hullámfront-rekonstrukció során úgy vesszük, hogy a hullámfront időben állandó a mikrolencséken való áthaladás során. A gyakorlatban azonban nem az, ezt a 3.4. ábra szemlélteti egy pontszerű fényforrás esetére: a bejövő gömb alakú hullámfront görbületi sugara az apertúrán való áthaladás során megnövekszik.

3.4. ábra: Geometriai viszonyok a számolási példához

Az ábra segítségével könnyen kiszámolható, hogy a pontszerű fényforrás milyen távolsága esetén okoz ez a közelítés 1%-os hibát. Azt kapjuk, hogy egy kb. 9 mm széles szenzor esetén a közelítés hibája, azaz $\Delta R/R$ minden 3 cm-nél nagyobb görbületi sugárra kisebb, mint 1%.

Ezen kívül a fény mikrolencséken való terjedésének modellezéséhez geometriai optikai leírást alkalmazunk. A 3.3. ábrán látható geometriai közelítés alapján a fókuszpont és a lencse geometriai középpontja egy olyan egyenesen vannak, amely merőleges a hullámfront lokális érintősíkjára. A fény a gyakorlatban nem egy pontba, hanem egy fókuszfoltba fókuszálódik. A folt középpontja a felhasznált paraxiális közelítés érvényességi tartományán belül megegyezik a geometriai közelítés esetén számolt fókuszponttal.

Ezen kívül feltételezzük a mikrolencse-rács és a CCD pixeleinek egyenletességét, illetve a lencsék fókusztávolságainak egyenlőségét. Elhanyagoljuk a fókusztávolságok hullámhosszfüggését is. A fókusztávolság névleges értékével való egyezésről mérés útján is meggyőződünk, és feltételezhetjük, hogy minden megegyezik az adatlapon feltüntetett értékekkel.

Szükséges még, hogy feltételezzük a mikrolencsék és a CCD síkjainak párhuzamosságát. A mérés során ezt úgy biztosítottam, hogy a mikrolencsákat egy tükörtartóba fogtam be, és az abban található finomállító csavarok segítségével párhuzamosra állítottam be a két síkot.

4 Új eredmények

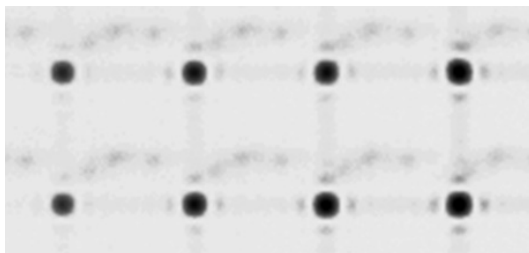
Az általam épített Shack-Hartmann-szenzorhoz először hullámfront-rekonstrukciós szoftvert kellett fejlesztenem, mivel egyedi építésű szenzorokhoz nem érhető el kiértékelő szoftver. A szoftver fejlesztését a folyamat felgyorsítását szem előtt tartva MATLAB környezetben végeztem el (r2014a verzió). A MATLAB környezet előnyös a mátrixműveletek kezelésére, azonban hátránya, hogy a futási sebesség lassú, így a kiértékelő szoftver nem képes valós időben kielemezni a szenzor jeleit.

4.1 Az algoritmusok megvalósítása

4.1.1 Foltkeresés implementációja

A foltkereséshez a *LoG* [Laplacian of Gaussian] módszert alkalmaztam. A módszer lényege, hogy a képen először egy Gauss-harang segítségével konvolúciót hajtunk végre, majd a kapott adatsoron a Laplace operátort alkalmazzuk. A foltok negatív csúcsokként jelennek meg, így ezeket keressük a szoftver segítségével.

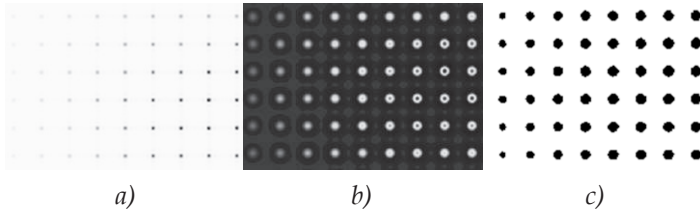
A módszer az elmosás miatt ideális választás, hiszen kiküszöböli a felvett képek zaját, valamint a változó nagyságú háttérbevilágítást, amely a szenzor környezetének fényviszonyaiból fakad. Emellett a mikrolencsék kis apertúrájából és sajátos geometriájából fakadóan a fókuszfoltok körüli kisebb fényességű mellékmaximumokat is elmossa. Ezen jelenségeket jól mutatja a 4.1. ábra.

4.1. ábra: A CCD-n megjelenő foltok háttérbevilágítással és mellékfoltokkal (invertálva)
Megfigyelhető a környezet miatti bevilágítás, illetve a foltok körüli mellékmaximumok

A fenti eljárás végrehajtása után a nagy negatív csúcsokat egy küszöb-értékkel levágjuk: a küszöb alatt 1-nek, felette 0-nak vesszük a képen az adatpontok értékeit. Ekkor fekete alapon fehér foltok állnak a rendelkezésünkre. A MATLAB beépített, *realcentroids* nevű függvényének segítségével megkeresem ezek középpontjait, majd azokat felhasználva az eredeti felvételen a középpontok környezetében lévő tömb elemeire Gauss-görbét illeszttek. Ezen Gauss-görbék középpontjai lesznek a keresett fókuszpontok.

Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése

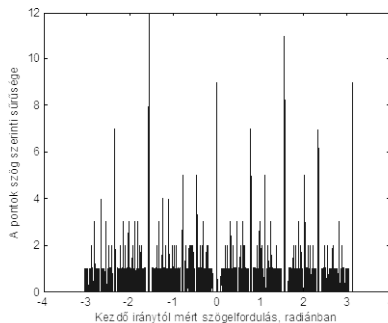

4.2. ábra: A kép feldolgozásának egyes fázisai:
nyers kép ((a) invertálva), a kép LoG művelet utáni állapot (b), majd azon foltok,
amelyek megmaradtak az elemzést követően (c)

4.1.2 Rács illesztése a pontokra

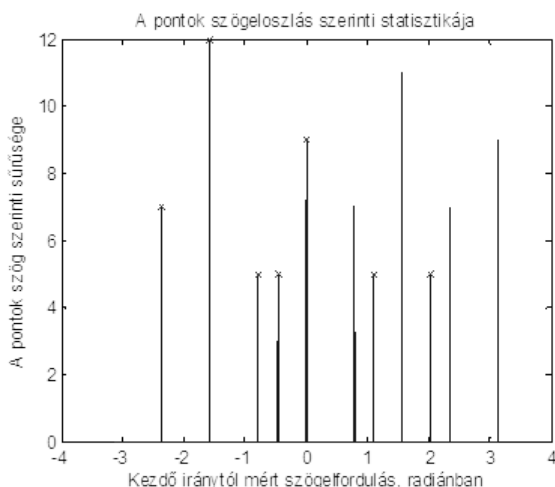
A foltok megkeresése után célszerű azokra rácsot illeszteni, amellyel meghatározható, melyik folt melyik mikrolencsétől származik, valamint az is, hogy melyik pont tartozik hozzá a referencia-képen. A felhasznált képekről többnyire elmondható, hogy jól illeszkednek téglalap elemekből felépíthető rácsokra.

Az általam kitalált rácsillesztési módszer lényege az, hogy megkeressük az adott pontsereg elsőrendű momentumát, majd megkülönböztetetté tesszük az ehhez legközelebb eső pontot. Ekkor ezen „központ” körül szögeloszlás szerinti statisztikát készítünk a többi pontról, majd kiválasztjuk a 6–8 legnagyobb csúcsot. Ezzel kiszűrjük a rácsból eltérő, „abnormális” pontok többségét. Ugyanakkor ez az eljárás érzékeny tud lenni képtorzulásokra, mint hordó- vagy párna-torzítás, vagy kóma.

4.3. ábra: A pontok szögeloszlás szerinti statisztikája

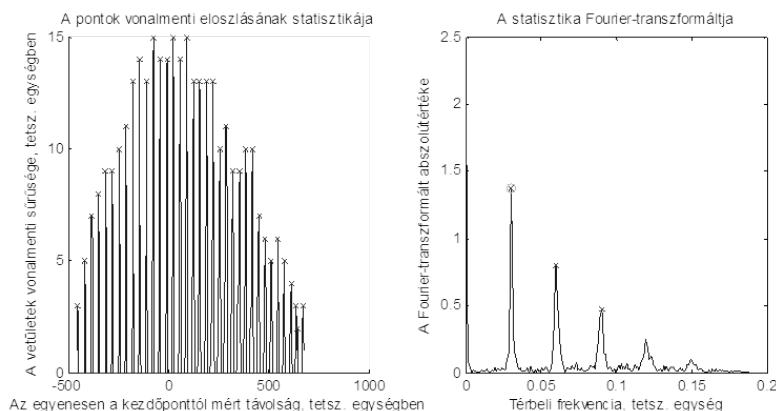
Ekkor a csúcsok megadják azokat az irányokat, amelyek mentén a megkülönböztetett pontból nézve az adott kicsi $\chi = 2 \cdot \pi / N$ szögben sok pont helyezkedik el, ahol $N+1$ az összes pontok száma. Ilyen irányok tipikusan a rács 2 fő irányvektorával párhuzamos irányok (az ábrán pl. 0 és $-\pi$ radiánnál), illetve az ezek összegével párhuzamos „átlóirányok” (a 4.3. ábrán pl. $\pm \pi/2$ -nél).

4.4. ábra: Az előző statisztika; a kisebb értékeket szelektálása és az antiparallel irányok kihagyása után

Ez után ezen irányok közül kell kiválasztani, hogy melyek a rács fő irányai. Szűrés után átlagosan 3–4 vektor marad a jelöltek közül.

Következő lépésként megvizsgáljuk, hogy mekkora a pontsokaság térbeli periódusa az adott vektorok mentén, mert minél nagyobb ez a térbeli periódus, annál közelebb van a rácsot generáló vektorok irányához az az irány, amit vizsgáltunk. A térbeli periódus a maradék kettő, a rácsot valóban generáló vektorok hossza lesz. Ezek a hosszak a pontok eloszlásából készített statisztikák Fourier-transzformálásaival kapott függvények első maximumainak reciprokaival egyenlőek.

4.5. ábra: A pontok vetületének statisztikája térbeli (a) és frekvenciabeli (b) függésben

A zöld karika a kiválasztott térbeli frekvenciát jelöli

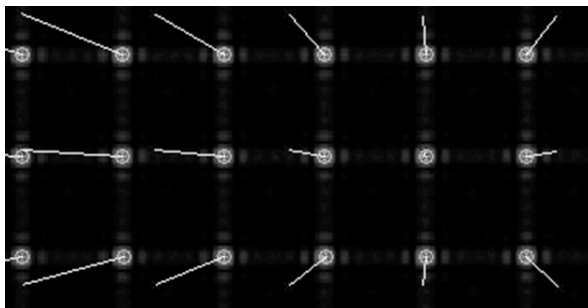
Ezen algoritmus jól működik az általam vizsgált képek nagy részén; azonban például erősen asztigmatikus nyalábok esetén, amelyeket szimuláció segítségével generáltam, nem működik tökéletesen.

4.1.3 Rácsok összeregisztrálása

Erre a feladatra kettő algoritmust is írtam, amelyek közül a program maga választja ki, hogy melyiket használja.

Az első, rácsregisztrációs módszer a $<3\%$ -os eltérésű rácsvektorokkal rendelkező rácsok esetén kerül felhasználásra, és olyan tesztképek regisztrálását is lehetővé teszi, amelyekben sok rácsponst sötét, mint a *pellicle* pásztázása során felvett képek, amelyeknél a *pellicle* közepe kitakarja a fényt. A módszer lényege az, hogy megkeressük azt a minimális eltolás-rácsvektort, amely átfedést biztosít a két rács között, biztosítva a szoftver további működését.

A második módszer alkalmazása olyan tesztképek esetén célszerű, amelyeknél nem hiányzik sok pont a rács közepéről. Ennek során a tesztképen a fentebb taglalt „középső rácsponst”, a referencia-képen pedig az ehhez legközelebb eső rácsponst keressük meg. Ekkor keressük azt az eltolást, amely a környező pontok között a legközelebbi pontpárt eredményezi. Ennek megtalálása után a mátrixok párosítása indexelés segítségével történik meg.

4.6. ábra: Regisztrált rácspontok: zöld karikával az összepárosított referencia-pontok, vonal a pontpárok között, referencia-rácspont: piros x, tesztkép rácspontjai: kék x

4.1.4 A gradiens-mező kiszámítása

Miután összepárosítottuk a teszt- és referenciaképek egyes foltjait, az (1) képlet segítségével kiszámolva megkapjuk a hullámfront lokális gradiensét (2). Ehhez a pixeleken mért elmozdulásvektort egy pixel méretével kell megszoroznunk, majd elosztanunk a fókusz távolsággal.

4.1.5 Hullámfront visszaállítása gradiensből

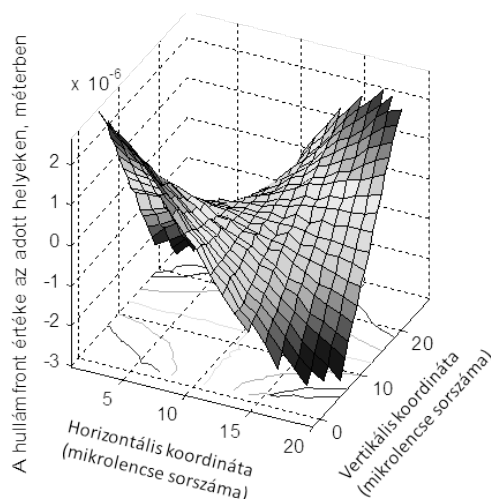
A hullámfront visszaállításához korábban használatos technikák közé sorolandóak az ún. *Poisson-solverek* (5). Ezek használata azonban szisztematikus hibákat eredményezett a visszaállított felületben (6).

Alternatív megközelítést adott a probléma megoldásához Matthew Harker és Paul O'Leary, akik egy véges differencia-módszerekből számolható gradiensmezőnek a mért gradiensmezőtől való eltéréseinek négyzetösszegét minimalizáló eljárást dolgoztak ki (7). Ehhez hasonló algoritmus kerül felhasználásra az általam fejlesztett kiértékelő szoftverben is.

Ez utóbbi olyan gradiensmezőkből tud hullámfrontot kiszámolni, amelyekben a gradiensmező egy téglalap alakú rács néhány pontjában, egy egybefüggő területen ismert. Az algoritmus működése során ugyanazt az F gradienskülönbség négyzetösszeget minimalizálja, mint a Harker-O'Leary algoritmus, csak nincs megkötés az ismert rácspontok síkbeli alakjára nézve. Könnyen alkalmazható tehát az algoritmus kör keresztmetszetű nyalábokra is.

Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése

Az algoritmus kiegészíthető úgy is, hogy egyes pontok esetén a precízebb Gauss-görbe illesztésnek nagyobb jelentőséget tulajdonítson, hozzájuk nagyobb súlyokat rendeljen. Például, amennyiben a lézernyaláb keresztmetszetén mérhető intenzitáseloszlása nem homogén, hasznos a fényesség-értékekkel súlyozni az egyes pontokat, mert a fényesebb pontok középpontjait pontosabban tudjuk meghatározni. Kevésbé fényes foltok esetén a kamera zajának hatása többek között megmutatkozik az illesztés pontatlanságában is.

4.7. ábra: Szimulált asztigmias nyaláb kiszámolt hullámfrontja;
jól látható a tipikus nyeregfelület

Az x - és y -tengelyeken az egyes mikrolencsék sorszámát jelölő koordináták láthatóak

4.2 Pásztázó üzemmód

A szoftver fejlesztése mellett új implementáció a pásztázó üzemmód is. Az üzemmód lényege, hogy az egyes mérések adatait állítja össze egy adatsorrá, amely olyan, mintha egy mérésből kaptuk volna. Ezután a kapott adatsor alapján készíti el a pásztázott optikai elem hullámfronttorzítását. A pásztázás során az egyszerűség kedvéért az optikai elem mozog, a kamera és a nyaláb állandóan ugyanazon helyzetben van. Referenciaként a vizsgálandó elem betétele előtti nyalábot alkalmazzuk.

Az egyes mérési eredmények összeillesztésére kétféle üzemmódot is alkalmaztam. Az első mód lényege, hogy olyan sok mérési adatunk van, hogy azok az optikai elem minden pontját legalább kétszer-háromszor is lefedik. Ekkor az egyes mérések során a gradiensmezők összeilleszthetőek, amelyek felhasználásával az optikai elem teljes felületén kiszámítható a hullámfronttorzítás.

A második módszer akkor alkalmazható jól, ha az egyes mérések nem fedik le az optikai elem teljes felületét, de még összeérnek a szélükön. Itt nem fogunk olyan minőségű felületet kapni, mint az előző esetben. Ennek során az egyes mérésekből kiszámolt hullámfrontokat illesztjük össze az egyes hullámfrontok átlagos meredekség-információi alapján. A pásztázó üzemmódot az egyedi gyártású *pellicle* vizsgálatánál is felhasználtam.

4.3 A szoftver ellenőrzése szimulációval

A szoftver ellenőrzése során nevezetes képtorzulásokra jellemző hullámfrontok terjedését szimuláltam a témavezetőm által biztosított program segítségével. A kapott hullámfrontokat vizuálisan és számolással is összehasonlítottam a bemenő hullámfronttal. A bemenő hullámfront generálását Zernike-polinomokkal végeztem el. Ezek megtalálhatóak az 1. táblázatban, az ahhoz tartozó együtthatókkal is. Ez utóbbit a hullámhossz és hullámfront görbületi sugarának megfelelő egységekben tüntettem fel, amely esetünkben 800 nm volt. A táblázatban ezen kívül megtalálható még a hullámfront-rekonstrukció mért zaja, hullámhossz egységekben. Ez a számolt és a modellezéshez felhasznált hullámfrontok különbségének standard deviációjának és a felhasznált fény hullámhosszának arányaként kapható meg. A Zernike-polinomok polár- (ρ, φ) és derékszögű-koordinátákban (x, y) is meg vannak adva. A hullámfelületek kiszámításánál 5. fokú polinomokból generáltam a véges differencia formulákat. A modellezés a jelenleg használt elrendezés adatai alapján történt.

Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése

1. táblázat: Az egyes képtorzulások esetén a bemeneti paraméterek és mért zaj-értékek összehasonlítása

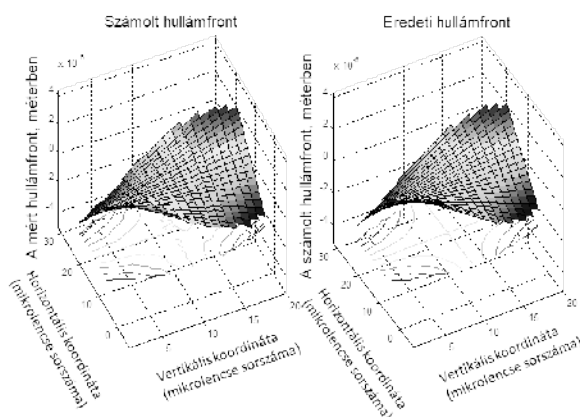
Képtorzulás	Zernike-polinomok	Zernike-polinom együtthatója (λ/r_g egys.)	Mért zaj (hullámhossz-egységekben)
Dőlés (x tengely mentén)	$\rho \cos(\varphi)=x$	0,2	0,0785
		0,4	0,0806
		0,6	0,0875
		0,8	0,0708
		1	0,0793
Asztigmia (0°)	$\rho^2 \cos(2\varphi)=x^2-y^2$	0,2	0,0762
		0,4	0,0707
		0,6	0,0797
		0,8	0,0862
		1	0,0818
Kóma (x tengely mentén)	$\rho (3\rho^2-2)\cos(\varphi)=3(x^2+y^2)x-2x^3$	0,2	0,0779
		0,4	0,1032
		0,6	0,1327
Defókuszálódás	$2\rho^2-1=2(x^2+y^2)-1$	0,2	0,0700
		0,4	0,0732
		0,6	0,0975
		0,8	0,0896
		1	0,0951

Az 1. táblázat alapján látszik, hogy az eredmények kiválóan egyeznek.

A táblázatból kiolvasható szórás kérdését érdemes körüljárni. A 4.1.5 részben ismertetett algoritmus pontossága ugyanis nagyban függ attól, hogy mekkora a rácsock méretéhez képest a visszaállítani kívánt felület görbületi sugara. A szoftver vizsgálata során azt kaptam, hogy annak a feltétele, hogy egy szinusz-függvényt érdemben, <2%-os hibával tudjunk rekonstruálni, 6-7 mérési pontnak kell esni egy teljes periódusra. Itt egyes helyeken elértük ezt a határt a nagy görbületű hullámfrontok vizsgálata esetén. Ennél több mérési pont/periódus esetén a pontosság drasztikusan megnő, a duplájánál már csak milliomod rész.

A szórás meglétének másik forrása pedig az, hogy a kamera szenzorán meglehetősen sok pixelre jut egy fókuszfolt, ami megnehezítheti azoknak a pontos behatárolását a nem teljesen gaussos intenzitáseloszlás miatt.

A fenti pontatlanság azonban nem szisztematikus, hanem lokális pontatlanságot takar. A hullámfelület alakra megegyezik a vizsgált hullámfronttal, azonban a véges differenciás formulának köszönhetően a számolt felület egy kicsit „hullámzik”. Ez a „hullámzás” okozza a fentebb említett szórást a két hullámfront között.

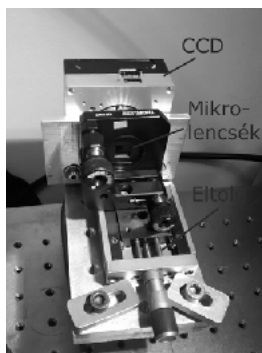
4.8. ábra: A számolt és a bemeneti hullámfrontok összehasonlítása

4.4 Kísérleti összeállítás és mérési eredmények

4.4.1 Kísérleti összeállítás

A felhasznált kamera XIMEA MR285MU-BH típusú, 6,45 μm -es pixelmérettel, 1392×1040 pixeles felbontással és 2/3"-es képszélességgel. A felhasznált mikrolencserács Thorlabs MLA300-14AR(-M) típusú, 300 μm -es oldalhosszú lencsékkel, négyzet alakú rácsformával és 100%-os apertúra-kitöltöttséggel. A lencsék egy tükrortartóban helyezkednek el, amelyet egy eltolóra szereltem fel. A kamera és a lencsék egy közös lapra vannak csavarozva. A tükrortartó finomhangoló csavarjainak és az eltoló segítségével a mikrolencsék helyzete beállítható a szenzorhoz képest. A szenzor a 4.9. ábrán látható.

Shack-Hartmann hullámfront-szenzor építése

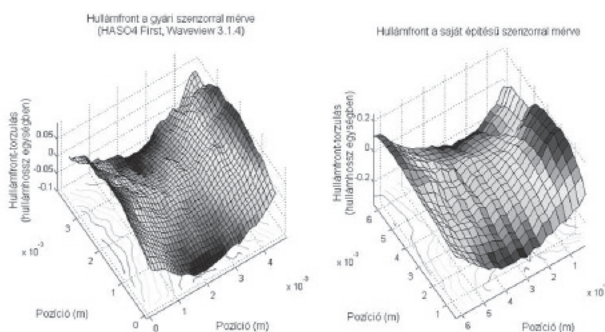
4.9. ábra: Az egyedi gyártású szenzor, előtérben a mikrolencsék az eltolóra szerelve

Az összehasonlítás alapjául szolgáló gyári hullámfrontszenzor *Imagine Optic Haso First* típusú, $100\text{ }\mu\text{m}$ -es oldalhosszú lencsékkel, négyzet alakú rácsformával, $7,3\text{ }\mu\text{m}$ -es pixelmérettel.

A mérések elvégzése során fényforrásként egy hélium-neon lézert alkalmaztam, amelynek hullámhossza $632,8\text{ nm}$.

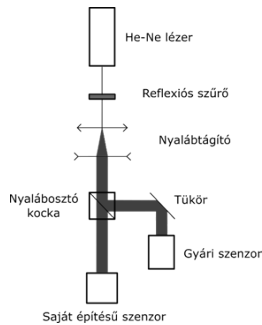
4.4.2 Ellenőrzés gyári SH szenzorral

A gyáriszenzorral való ellenőrzés során megkíséreltem előidézni ugyanazon jelenségeket mind a két szenzor esetén. Ehhez tekintsük a lenti, 4.10. ábra két oldalán látható, asztigmias hullámfrontokat. Az összehasonlítás során érdemes figyelembe venni a szenzorok különböző fizikai méreteiből fakadó különbségeket a hullámfront-torzítások összehasonlítása során.

4.10. ábra: a gyári és a saját hullámfrontszenzor által mért adatok vizuális összehasonlítása

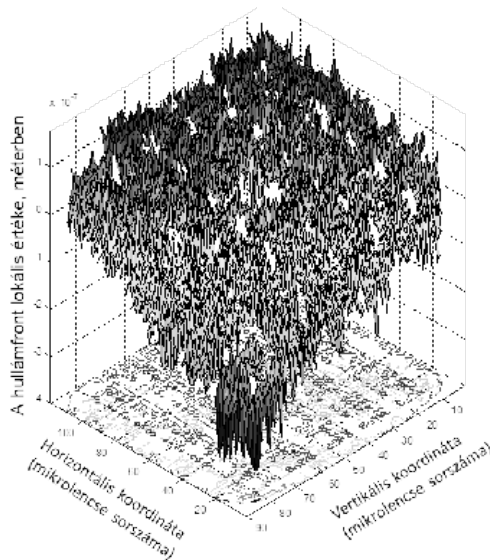
A 4.11. ábra a szenzorok összehasonlításához felhasznált optikai elrendezést mutatja meg.

4.11. ábra: a szenzorok összehasonlításához felhasznált elrendezés

4.4.3 Egyedi gyártású pellicle felületének hullámfronttorzítása

A kutatás során különféle hártya-nyalábosztók, azaz *pellicle*-k hullámfronttorzítását is vizsgáltam az ELI-ALPS munkatársaival. A kérdéses *pellicle*-ket is végigpásztáztam a szenzor segítségével, majd a kapott képeket össze is illesztettem a 4.2 fejezetben leírt második módszer segítségével.

4.12. ábra: Egyedi gyártású pellicle hullámfronttorzítása

A 4.12. ábrán jól látszik, hogy az egyedi gyártású *pellicle* csak a legszélén (a felőlünk lévő sarkán, ebbe bele is vág az apertúra) torzítja a hullámfrontot. A *pellicle* a közepén található erősen reflexív rétegnél viszont nem torzítja a hullámfrontot. Az ábra alapján a *pellicle* csupán néhány tíz nanométerrel, avagy a hullámhossz kb. 3–5%-ával változtatja meg a hullámfrontot. A látható zaj a hullámfront-rekonstrukciós algoritmustól fakad, azonban nem rontja számottevően a megfigyelhető jelenséget.

5 Összefoglalás

Kutatásom során építettem egy Shack–Hartmann szenzort, amellyel optikai elemek által okozott, lézerrendszerekben előforduló hullámfronttorzulásokat vizsgáltam. Független szimulációk és tesztek segítségével demonstráltam az általam fejlesztett kiértékelő szoftver helyes működését. A szenzort össze is hasonlítottam egy kereskedelemben kapható szenzorral. Emellett megvizsgáltam egy egyedi gyártású, nyalábosztásra használt *pellicle* hullámfronttorzítását a teljes felületén. A *pellicle* átmérője egy inches, így ez előrelépés a jelenleg kapható szenzorok néhány milliméter szélességű aktív felületéhez képest.

Irodalomjegyzék

- S.-W. Bahk, P. Rousseau, T. A. Planchon V. Chvykov, G. Kalintchenko, A. Maksimchuk, G. A. Mourou, V. Yanovsky.* Generation and characterization of the highest laser intensities (1022 W/cm²). *Optics Letters*. 2004., Volume 29. kötet, old.: 2837-2839.
- Roddier, F.* Curvature sensing and compensation: a new concept in adaptive optics. *Applied Optics* 27. 1988. 7, 271. kötet, old.: 1223–1225.
- Chanteloup, J-C.* Multiple-wave lateral shearing interferometry for wave-front sensing. *Applied optics*. 2005. 9, 44. kötet, old.: 1559-1571.
- Platt, B. C./Shack R.* History and Principles of Shack-Hartmann Wavefront Sensing. *Journal of Refractive Surgery*. 2001. Szeptember/Október, 17. kötet, old.: 573.
- McLean, W.* Poisson solvers. Homepage of Northwestern University. [Online] 2004. [Hivatkozva: 2016. november 25.] http://www.cs.northwestern.edu/~jet/Teach/2004_3spr_IBMR/poisson.pdf.
- Harker, M./O'leary, P.* Least Squares Surface Reconstruction from Measured Gradient Fields. *Computer Vision and Pattern Recognition*. 2008.

- Harker, M./O'Leary, P.* Least squares surface reconstruction from gradients: Direct algebraic methods with spectral, Tikhonov, and constrained regularization. IEEE Explore. 2011.
- Vohnsen, B./Valente, D.* Surface-plasmon-based wavefront sensing. Optica. 2015., 2. kötet.
- M. Pittman, S. Ferré, J.P. Rousseau, L. Notebaert, J.P. Chambaret, G. Chériaux.* Design and characterization of a near-diffraction-limited femtosecond 100-TW 10-Hz high-intensity laser system. Applied Physics B. 2002., 74. kötet, old.: 529-535.

